

UDC 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. Veka

1

1998

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History, Belgrade
L'Institute de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современой истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Milan Vesović

UREĐIVAČKI ODBOR

*Dragan Bogetic, Ljubodrag Dimic, Kosta Nikolic (sekretar)
Momcilo Pavlović, Milan Vesović, Mihailo Vojvodic, Slavko Vukcevic*

LEKTOR

Branka Kosanovic

REZIMEA PREVELA

Vesna Kordic-Lazić

GRAFIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

KOREKTOR

Bozidar Mladenovic

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDC 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE, REVUE DE L'INSTITUT
POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XVI

1998. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Radovan Radonjić JUGOSLOVENSKA 1948. I DISOLUCIJA SISTEMA REALNOG SOCIJALIZMA	9
Nikola Žutić MINISTARSKI SAVET KRALJEVINE JUGOSLAVIJE	27
Kosta Nikolić JUGOSLOVENSKA RAVNOGORSKA OMLADINA U DRUGOM SVETSKOM RATU	43
Dragan Bogetić JUGOSLOVENSKO PRIBLIŽAVANJE ZAPADU U VREME SUKOBA SA KOMINFORMOM	61
Bojan Dimitrijević JUGOSLOVENSKA NARODNA ARMIJA U TRŠĆANSKOJ KRIZI 1953. GODINE	69

PRILOZI

Svetlana Stefanović »DOMAĆICA« – ORGAN BEOGRADSKOG ŽENSKOG DRUŠTVA I NJEGOVIH PODRUŽNICA (1921–1941)	83
Jovan Kačaki ELEMENTI SAMOUPRAVE RUSKIH CIVILNIH IZBEGLICA U KRALJEVINI SHS 1920–1924	93
Ranka Gašić JUGOSLOVENSKO-NEMAČKO DRUŠTVO U BEOGRADU 1931–1941	99
Miloš Timotijević BALKANSKI SAVEZ 1953–1954. I JUGOSLOVENSKA MEDIJSKA SLIKA POLITIČKOG I GEOGRAFSKOG OKRUŽENJA	109

LIČNOSTI

Dragan Tešić DUŠAN SIMOVIĆ – PRILOZI ZA BIOGRAFIJU DO 1941	129
Nataša Milićević KONSTANTIN FOTIĆ – DIPLOMATA OD KARIJERE	143

ISTORIOGRAFIJA

Latinka Perović

DVA ZNAČAJNA ISTORIOGRAFSKA DELA 163

Đorđe Borozan

ISTORIČAR PRED IZAZOVIMA SAVREMENE EPOHE 169

OSVRTI

Mira Radojević

U SUSRETU SA »TOTALNOM ISTORIJOM« 175

Venceslav Glišić

MILOŠ MIŠOVIĆ, TAMNA STRANA BRIONSKE ISTINE 179

Bojan Dimitrijević

TRI SRPSKA POGLEDA NA RAT 184

PRIKAZI

Norman Kon

POZIV NA GENOCID – MIT O SVETSKOJ ZAVERI JEVREJA I PROTOKOLI
SIONSKIH MUDRACA (Nenad Antonijević) 188

Toma Milenković

RUSKI INŽENJERI U JUGOSLAVIJI 1919–1941. (Predrag Marković) 189

Dragan Tešić

JUGOSLOVENSKA RADIKALNA ZAJEDNICA U SRBIJI 1935–1939. (Aleksandar
Đorđević) 191

Momčilo Mitrović

IZGUBLJENE ILUZIJE (Đorđe Borozan) 192

IN MEMORIAM

VUJICA KOVAČEV, 1930–1998. (Miroljub Vasić) 194

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES

Radovan Radonjić

- YUGOSLAVIA IN 1948 AND THE DISSOLUTION OF THE SYSTEM OF REAL SOCIALISM 9

Nikola Žutić

- THE COUNCIL OF MINISTERS IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 27

Kosta Nikolić

- THE YUGOSLAV RAVNA GORA YOUTH ORGANIZATION IN WW II 43

Dragan Bogetic

- YUGOSLAVIA'S TURN TOWARD THE WEST DURING THE CONFLICT WITH THE COMINFORM 61

Bojan Dimitrijević

- THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY IN THE TRIESTE CRISIS 69

SUPPLEMENTS

Svetlana Stefanović

- »DOMAĆICA«, AN ORGAN OF THE BELGRADE WOMEN'S SOCIETY (1921–1941) 83

Jovan Kačaki

- SELF-GOVERNMENT AMONG RUSSIAN CIVIL EMIGRANTS IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES 1920–1924 93

Ranka Gašić

- THE YUGOSLAV-GERMAN SOCIETY IN BELGRADE 1931–1941 99

Miloš Timotijević

- THE BALKAN ALLIANCE 1953–1954 AND THE YUGOSLAV MEDIA DEPICTION OF THE POLITICAL AND GEOGRAPHICAL CONDITIONS 109

FIGURES

Dragan Tešić

- DUŠAN SIMOVIĆ, SUPPLEMENTS TO HIS BIOGRAPHY PRIOR TO 1941 129

Nataša Milićević

- KONSTANTIN FOTIĆ, CAREER DIPLOMAT 143

HISTORIOGRAPHY

Latinka Perović

TWO SIGNIFICANT HISTORIOGRAPHICAL WORKS 163

Đorđe Borozan

THE HISTORIAN FACED WITH CHALLENGES OF THE MODERN ERA 169

REVIEWS

Mira Radojević

AN ENCOUNTER WITH »TOTAL HISTORY« 175

Venceslav Glišić

MILOŠ MIŠOVIĆ, THE DARK SIDE OF BRIONI 179

Bojan Dimitrijević

THREE SERBIAN VIEWS OF WAR 184

SURVEYS

Norman Kon

A CALL TO GENOCIDE – THE MYTH OF THE GREAT JEWISH CONSPIRACY AND THE PROTOCOLS OF THE WISE MEN OF SION
(Nenad Antonijević) 188

Toma Milenković

RUSSIAN ENGINEERS IN YUGOSLAVIA 1919–1941 (Predrag Marković) 189

Dragan Tešić

THE YUGOSLAV RADICAL SOCIETY IN SERBIA 1935–1939
(Aleksandar Đorđević) 191

Momčilo Mitrović

LOST ILLUSIONS (Đorđe Borozan) 192

IN MEMORIAM

VUJICA KOVAČEV, 1930–1998 (Miroslav Vasić) 194

RASPRAVE I ČLANCI

RADOVAN RADONJIĆ

Redovni profesor, Pravni fakultet

Podgorica, 13. juli 2

UDC 329. 15(497. 1):327.323.32

UDC 327.323.32 »1948«

JUGOSLOVENSKA 1948. I DISOLUCIJA SISTEMA REALNOG SOCIJALIZMA

ABSTRACT: Ideološki aspekt sukoba Komunističke partije Jugoslavije i Informbiroa i njegove posledice na unutrašnju izgradnju socijalizma u Jugoslaviji, kao prvog odstupanja od modela realnog socijalizma. Priroda tog sukoba bili su različiti koncepti društvenog razvoja, a jugoslovenski otpor krupan doprinos kako prevladavanju hladnog rata, tako i razaranju jednog od najperfidiјijih totalitarizama novijeg doba.

Pola vijeka poslije dramatičnog sukoba KPJ sa Kominformom svijet izgleda puno drugačije. Nestala je, ili se do neprepoznatljivosti izmjenila, društvena stvarnost iz koje je taj sukob proizašao. Među živima odavno nema njegovih glavnih aktera, a ne postoje, u ranijem obliku i funkciji, ni zemlje, ni partije, koje su bile u njegovom epicentru. Nema ni nekad moćnog istočnog bloka, ni internacionalno čvrsto postrojenog komunističkog pokreta, ni »svjetskog sistema« socijalizma. Promijenio se, bitno, i međunarodni politički kontekst. Na djelu je nova rekonceptualizacija i rekonstrukcija svijeta. Anahrone, autoritarne i konfliktne alternative neumitno uzmiču pred solucijskim utemeljenim na razmasovljenim, decentralizovanim i deregulisanim strukturama. Prevaziden je hladan rat, zaustavljena trka u naoružavanju, a međusobna konfrontacija velikih sila ustupa mjesto raznim oblicima partnerstva. Umjesto nuklearnih arsenala na sceni su novi simboli i sadržaji prestiža i uticaja.

Logički obrazac *post hoc ergo propter hoc* sugerire da je i sukob iz 1948. godine mogao da bude jedan od uzroka tih promjena. No, da li je stvarno, tako? Jesu li pomenute promjene, makar jednim dijelom, indukovane karakterom, suštinom i ishodištim dramatičnog jugoslovenskog – sovjetskog razlaza prije pola vijeka? I ako jesu, kako i na koji način?

Barem tri momenta čine to pitanje ne samo interesantnim, nego i aktuelnim. Prvi momenat odnosi se na činjenicu da je već na početku sukoba iz 1948. godine bilo izvjesno: prvo, da »monolitno jedinstvo« komunističkog pokreta ne funkcioniše prema proklamovanim uzansama; drugo, da se u jednom segmentu tog pokreta, i u jednoj »socijalističkoj zemlji«, ne misli i ne radi sve onako kako je nalagala »klasna disciplina«, čiji je osnovni kriterijum bio bespogovorno slijedenje »sovjetskog iskustva«; treće, da je ta »neposlušnost« uveliko izmakla kontroli »rukovodećeg centra« (sovjetskog rukovodstva, sa Staljinom na čelu), te da se nastali spor neće moći apsolvirati »internim mjerama«. Sukob se, uz to, iskazivao i kao zakonita etapa emanacija davno započete i istorijski još neprevaziđene konfliktnosti. Radilo se o dubokim, unutrašnjim kontroverzama integralističkih solucija, što su ih, od početka 18. vijeka, u nizu, uporno u uglavnom bezuspješno, promovisali razni »zaštitnici slovenstva«. Svi ti projekti, nezavisno od ideoloških predznaka koje su nosili, patili su od iste boljke: međusobne duboke suprotstavljenosti političkih i državnih interesa onih čije je probleme trebalo da

rješavaju. Rusija je, tako i u panslavizmu, i u »proleterskom internacionalizmu«, vidjela efikasno sredstvo ostvarivanja svojih velikodržavnih, imperijalnih ambicija. Ponajprije na račun »slovenske braće«, a onda, ako se može, i na račun drugih. Južnoslovenski narodi su, pak, te ideje i pokrete prihvatali iz svog razloga. Tražili su u njima mogućnost više da ostvare svoju iskonsku želju: da budu sigurni, slobodni i ravnopravni sa drugima. I jedna i druga strana je bila privržena »zajedničkoj stvari« onoliko koliko se ova za nju iskazivala kao »isplativa«. Ta pragmatika je najčešće bila zaognuta odgovarajućim ideoškim tezama i katehezama, što joj je davalо privid sporednosti u odnosu na razne »svete obaveze« i »više ciljeve«. No nikad nije potisnuta u drugi plan i izgubila primordijalni značaj. U okviru te pragmatike odvijao se, formalno i faktički, i jugoslovensko – sovjetski sukob iz 1948. godine. Otuda se njegov ishod morao reperkutovati kako na konfliktnost koja ga je izazvala, tako i na znatno šira društvena kretanja i odnose.

Drugi momenat se odnosi na činjenicu da neki kasniji procesi u zemljama učesnicama sukoba iz 1948. godine, ne samo što nijesu bili u rezonanciji sa globalnim pozitivnim kretanjima u svijetu, nego su imali sasvim suprotan karakter. Cak bi se moglo reći da gotovo sve ono što je taj sukob činilo neminovnim, uveliko prožima neke od eksternih dimenzija njihovih aktuelnih »tranzicija«. Takav utisak naročito pojačavaju njihova »unutrašnja kretanja«, koja su i dalje prožeta ne baš laganim pulsacijama staljinizma. Ideologija i politika označena imenom harizmatskog sovjetskog vode nadživjela je i jugoslovensku 1948. godinu, i de-staljinizaciju, i perestrojku, i slom realnog socijalizma. Ona ne samo što ne pokazuje znake zamora u rvanju sa progresivnim snagama i tendencijama, već ozbiljno prijeti da ove ponegdje i nadjača. I da sve bude zanimljivije, duhovna klima i društvena praksa immanentna staljinizmu ne opstojava samo na pukom resantimanu onih koji i sada misle da je Staljin uvijek, pa i 1948. godine, bio u pravu. U pitanju je uklon mnogo dubljeg smisla i težih implikacija. Njegovi protagonisti su finansijski i formacijski dobro situirani posjednici svekolike vlasti i moći koji, »umjesto ispraznih priča o socijalizmu i kapitalizmu«, preporučuju društvu svoj »nepatvoreni humanizam na djelu«. Usrećenje što ga oni nude, međutim, nije ništa drugo do retorički uljepšana i personalno obnovljena stara autoritarna vlast, utemeljena na ekonomskom voluntarizmu, nesmiljenoj represiji državnih organa i ciničnoj manipulaciji prestrašenim, pauperizovanim masama.

Treći momenat odnosi se na činjenicu da je tzv. internacionalna dimenzija sukoba iz 1948. godine manje bila predmet pažnje od nekih drugih njegovih aspekata. Saznanja o njoj, relativno oskudna i posredovana jakom dozom ideoškog, uglavnom se grupišu oko tri osnovna stanovišta. Za jedne (koji, inače, o socijalizmu »ne misle ništa dobro«), sukob je bio »tipična porodična svada«, nastala zbog obijesnog međusobnog nadmetanja »dva staljinizma« (sovjetskog i jugoslovenskog). Ta svada, suštinski, nikada nije izašla iz boljševičkog dogmatsko – doktrinarnog okvira, tako da o nekim njenim važnijim (naročito pozitivnim) implikacijama ne može biti ni govora. Drugi u tom sukobu prepoznaju »ključni, veliki trenutak« odbrane marksizma i socijalizma. Tim činom su »zdrave snage« komunističkog pokreta osuđetile »zavjerenički, revolucionistički udar jugoslovenskih plaćenika«, tako da je, uprkos šteti što ju je donijelo izdvajanje Jugoslavije iz zajednice socijalističkih zemalja, značio novi korak u jačanju monolitnog jedinstva komunističkog pokreta. Treći smatraju da je sukob iz 1948. godine bio jedan od prelomnih događaja u novijoj istoriji uopšte. Rezultirao je krupnim pozitivnim promjenama u socijalističkoj teoriji i praksi, u biću, globalnoj strategiji i međusobnim odnosima snaga komunističkog pokreta, otvorivši nove prostore i mogućnosti za jačanje socijalizma kao svjetskog procesa.

Ta tri momenta su bitno opredijelila cilj ovog priloga. On se ogleda u pokušaju da se objasni šta je sve sukob iz 1948. godine promijenio u odnosima njegovih aktera prema spornim pitanjima, te da li su te promjene, i koliko, bile u funkciji razgradnje istočnoevropskog modela socijalizma, a time, objektivno, i konfliktnosti koja je do njega dovela.

Pod istočnoevropskim modelom socijalizma podrazumijeva se projekat i proces »izgradnje novog društva«, ideološki i teorijski izведен iz boljševičke interpretacije marksizma. Taj projekat je: *idejno* utemeljen na filozofemi da se novo društvo ne može razviti iz starog, već njemu nasuprot, kao njegova po sebi data spoljna opozicija; *etički* legitimiran kao izraz i oblik autentične odbrane radničko – klasnog interesa; *iskustveno* provjeren u »prvoj zemlji socijalizma«, te stoga »opštevažeći« i podložan neprikosnovenoj kontroli »rukovodećeg centra«; *funkcionalno* ustrojen kao centralistička jednopartijska vlast koja, posredstvom državne svojine sredstava za proizvodnju i pretvaranje državnog aparata u svoj puki servis, arbitrarno upravlja svim važnijim oblastima društvenog života; *strateški* postavljen prema »drugoj strani« (kapitalizmu) kao prema protivniku, u odnosu na koga se uvijek mora imati posvemašnja jasna distanca.

Kao indikatori uticaja sukoba iz 1948. godine na pomenuta kretanja poslužiće: a) promjene u ideološkom i teorijskom poimanju suštine i smisla socijalizma; b) normativne i institucionalne promjene u »socijalističkim zemljama«; c) promjene u međusobnim odnosima komunističkih partija i »socijalističkih zemalja«; d) promjene u odnosima komunističkih partija i »socijalističkih zemalja« prema inim relevantnim političkim činiocima u svijetu.

Analiza će biti ograničena na period formalnog trajanja sukoba (1948–1956), budući se u njemu desilo sve što je od značaja za ostvarivanje cilja ovog priloga.

*

Sukob KPJ sa Kominformom je, u svim svojim fazama, najmanje bio ideološki i teorijski. Ovo naročito u početku, kada je sovjetska strana računala da će veoma lako i brzo izaći na kraj sa svima u komunističkom pokretu koji drugačije misle i rade. Uvjerenost sovjetskog vrha, sa Staljinom na čelu, da u svom »taboru« sve može da riješi »pomjeranjem malog prsta« bila je evidentna i prije »jugoslovenskog slučaja«. Sovjeti i zbog toga, a ne samo iz taktičkih razloga i zbog ratnih uslova, nijesu ulazili u direktnu raspravu sa Toljatijem, kada je ovaj, u proljeće 1944, zastupao ideju da u Italiji treba uspostaviti »demokratsku republiku sa ustavom koji će garantovati svim Italijanima sve slobode: misli i govora, štampe, udruživanja i sastanaka, religije i kulture i pravo malom i srednjem vlasniku na prosperitet«. Nije se otvoreno polemisalo ni sa Torezom kada je, nekoliko godina kasnije, ponudio teze o tome da »napredak demokratije u svijetu, uprkos nekim uzuzecima koji potvrđuju pravilo, dopušta da se u razvoju socijalizma sagledaju i drugi putevi od onih koje su slijedili ruski komunisti«, odnosno da je taj put »na svaki način...nužno različit za svaku zemlju«. Na te i slične izazove sovjetsko rukovodstvo je reagovalo sasvim »praktično«: formiranjem Kominforma. Zadatak tog tijela, čiji je nastanak objašnjen potrebotom koordinacije rada »bratskih partija«, takođe je bio veoma »praktičan«: uspostavljanje potpune kontrole SKP (b) nad svim važnijim evropskim komunističkim partijama i proširivanje spoljnopolitičkog uticaja sovjetske države na sve »zemlje narodne demokratije«. Kritika talijanskih i francuskih komunista od strane jugoslovenskih delegata na osnivačkom sastanku Kominforma (jednako kao i obrazloženje potrebe formiranja tog tijela, što ga je dao sovjetski predstavnik), nije izlazila iz okvira uo-

bičajene političke argumentacije. Sklonost ka »praktičnim rješenjima« sovjetska strana je ispoljila i na početku sukoba sa Jugoslovenima. Ekonomski i politički pritisak Sovjetskog Saveza na Jugoslaviju, krajem 1947. i početkom 1948., povlačenje sovjetskih vojnih i civilnih stručnjaka iz Jugoslavije i druge »opipljive« mјere trebalo je da, bez buke i daleko od očiju javnosti, sve dovedu na »svoje mjesto«. Razmjena pisama između rukovodstava dviju zemalja i partije, s proljeća 1948., nije remetila takav sovjetski naum, budući se radilo o strogo tajnoj komunikaciji eminentno političkog karaktera. Tek je neuspjeh te strategije izveo sovjetsko rukovodstvo na otvorenu scenu i primorao ga da, u procesu internacionalizacije svog pritiska na KPJ i Jugoslaviju, počne više da koristi odgovarajuću ideološku i teorijsku argumentaciju. Od tada pa do završetka sukoba, ta argumentacija je bila jedno od njegovih nezaobilaznih sredstava.

Za ideologe staljinizma nikada nije bilo dileme u pogledu uzroka i suštine jugoslovensko – sovjetskog sukoba. »Jugoslovenski revizionizam« je, po njima, bio glavni krivac za sve. E. Burđalov je na samom početku sukoba bio nedvosmislen: »Ne može se priznati pravilnom tvrdnja da svaka zemlja ide ka socijalizmu sopstvenim putem, da koliko ima zemalja ima i puteva u socijalizam«. Naprotiv, nastavlja on, »opšte zakonitosti prelaza iz kapitalizma ka socijalizmu, koje su otkrili Marks i Engels, a koje su provjerene, konkretizovane i razvijene od strane Lenjina i Staljina na osnovu iskustava Boljševičke partije i sovjetske države, obavezne su za sve zemlje«. D. Cesnikov je, nešto kasnije, bio još rezolutniji i neu-moljiviji. Njemu je sve bilo kristalno jasno, budući se »izdaja Titove klike, kada je riječ i komunizmu i socijalističkom internacionalizmu, sastoji prije svega u tome što Tito i njegova klika... ne priznaju rukovodeću ulogu Sovjetskog Saveza«. I. Dudinski, iz istog rakurasa, i zbog istog grijeha, žigoše V. Gomulku, jer i on »negira međunarodni značaj sovjetskih iskustava stečenih socijalističkom izgradnjom« i zastupa »izdajničku ideju i teoriju poljskog puta u socijalizam«. M. Martin, poslije serije sudskih procesa u istočnoevropskim zemljama (Rajku, Kostovu, Dzodzeu, Slanskom), konstatuje kako su, najzad, »razobličeni agenti imperializma« koji su svoje »nacionalne zadatke« suprotstavljali »internacionalnim zadacima trudbenika«.

Isti ideološko – teorijski logos provejava iz političkih dokumenata sovjetskog rukovodstva, nastalih s ciljem da se njihova sadržina prezentira »široj javnosti«. Prvi i svakako najznačajniji od tih dokumenata – Rezolucija Kominforma, iz juna 1948. – ima i najveće teorijske ambicije. U Rezoluciji se taksativno nabraju i »teorijski« analiziraju »glavna« pitanja »socijalističke teorije i prakse«, povo-dom kojih jugoslovensko rukovodstvo ispoljava »nedopustive«, »revizionističke stavove«. Najprije se problematizira »marksistička teorija klase« i »klasne borbe« s ciljem da se dokaže kako KPJ, svojom politikom prema selu (koja još nije preferirala ideju munjevite kolektivizacije poljoprivrednih gazdinstava), »revidira« Lenjinovo stanovište o tome da »sitno individualno gazdinstvo rada kapitalizam i buržoaziju stalno, svakodnevno, svakočasovno, stihiski i u masovnim razmjerama«. Svojim »revizionizmom« jugoslovenski komunisti prave još jedan grijeh: zanemaruju Staljinovu tezu da je socijalizmu imanentno stalno zaostivanje klasne borbe »čitavog proletarijata protiv čitave buržoazije«, čiji ishod može biti »ili buržoazija s njenim kapitalizmom ili proletarijat s njegovim socijalizmom«. Zatim se KPJ kritikuje zbog »poricanja rukovodeće uloge radničke klase«. Većika greška KPJ je, prema autorima Rezolucije, što priznaje seljaštvo kao činioca zainteresovanog za stvaranje novog društva. To može da učini samo neko ko skreće »sa marksističko – lenjinističkog puta na put narodnjačke kulačke partije«. Dalje se jugoslovenskom rukovodstvu spominja da »revidira marksističko –

lenjinističko učenje o partiji». Umjesto da radi na jačanju nepričuvane rukovodeće pozicije partije u odnosu na sve društvene i političke činioce u zemlji, ono olako dozvoljava njenom »faktičko rastvaranje« u »bespartijnom Narodnom frontu« i time »ponavlja grešku ruskih menjševika«. Najzad se rukovodstvu KPJ zamjera što ne dozvoljava da »bratske partije« ocijene njegov rad i »pomognu« mu da »otkloni greške«. Takvo ponašanje, kaže se u Rezoluciji, nije ništa drugo do srljanje u nacionalizam i sektaštvo. Onaj ko tako postupa pravi neoprostivu grešku: »otcjepljuje se od jedinstvenog socijalističkog fronta protiv imperijalizma«.

Tokom narednih petnaest mjeseci jugoslovenski vrh se na sličan način, samo još oštije, kritikuje i u mnogim drugim dokumentima, nastalim u komunističkom pokretu. Vrhunac takve kritike dostignut je u Rezoluciji Kominforma, usvojenoj krajem novembra 1949. I ne samo to. Usvajanjem te Rezolucije naveden je izvjestan zaokret u strategiji borbe »zdravih snaga« protiv »jugoslovenskog revisionizma«. U njoj je, naime, sa zastrašujućom sigurnošću konstatovano da je »klika Tito – Ranković«, poslije objavljivanja prve Rezolucije, prešla »od buržoaskog nacionalizma na fašizam i otvoreno izdajstvo nacionalnih interesa Jugoslavije«. Taj »fakat« je, smatrali su ideolozi i stratezi Kominforma, korjenito mijenjao »čitavu stvar«. Zemlju, u kojoj se »učvrstio antikomunistički, policijski državni režim fašističkog tipa« i partiju, »koja je izgubila pravo da se naziva komunističkom«, više nije trebalo kritikovati. Tu zemlju i tu partiju je, »radi mira i socijalizma«, trebalo uništiti. Uvjerjenje autora Rezolucije da će ta »presuda istorije« biti promptno izvršena, dijelio je i predsjednik sovjetske vlade V. M. Moltov. On je tih dana tvrdio da »nije daleko vrijeme kada će izdajničku Titovu klijku, koja se pretvorila u bandu najmljenih špijuna i ubica u službi tudišnjih imperijalističkih vlasti i koja je razobličena u svojim neprijateljskim planovima prema Sovjetskom Savezu i svom narodu, stići sramna sudbina«.

Moćni, po pravilu, ne gube vrijeme govoreći što bi valjalo raditi. Oni rade i (ili) čute. Sovjetski Savez, zdušno podržan od svih socijalističkih zemalja, bio je na vrhuncu političke i vojne moći, uvjeren da će probleme u odnosima sa relativno malom zemljom riješiti »efikasnjom« primjenom već isprobanih »praktičnih« sredstava. Žestok politički pritisak i potpuna ekonomski blokada zemalja »lage-ra« prema Jugoslaviji oslobođeni su, tako, »balasta priče«. Umjesto nje, pridodata im je prijetnja vojnom silom.

Situacija na jugoslovenskom ideološkom i teorijskom frontu bila je bitno drugačija.

Serija nesporazuma, nastalih u prvim poratnim godinama (oko mješovitih društava, jugoslovensko – sovjetske privredne banke, balkanske federacije), indicirala je da glavni problemi u jugoslovensko – sovjetskim odnosima nijesu bili eminentno ideološke i teorijske prirode, nego da su imali posve drugi smisao i pozadinu. Jugoslovenskom rukovodstvu je to bilo jasno od samog početka. Već na sjednici CK KPJ, od 1. marta 1948, Tito je upozorio da nastali spor nije ideološki, da je problem u tome što Rusi, kod kojih je »sazrela ideja zaokruženja centralističkog«, »drugačije gledaju na svoju ulogu«, tako da se u čitavoj stvari zapravo »radi o nezavisnosti Jugoslavije«. Nepun mjesec i po kasnije, na sjednici CK KPJ, 12 – 13. aprila 1948, Tito je bio još precizniji: »Ovdje se ne radi ni o kakvim teoretskim diskusijama... o tobožnjem našem ideološkom zastranjivanju. Ne smijemo dopustiti da budemo gurnuti na diskusiju o tome... Ovdje se radi, prije svega, o odnosu države i države... Oni se služe ideološkim pitanjima da bi opravdali svoj pritisak na nas, na našu državu«. Takav stav o suštini sukoba jugoslovenska strana je zadržala do njegovog kraja što je, ipak, nije odvratilo od in-

tenzivnog ideološkog i teorijskog bavljenja pitanjima i problemima pokrenutim u sukobu. Naprotiv.

Potreba jugoslovenske strane za veoma intenzivnom ideološkom i teorijskom djelatnošću u sukobu, i povodom njega, bila je višestruka.

»Socijalistički opredeljena« Jugoslavije je, u vrijeme izbijanja sukoba, kao i koju godinu ranije, čvrsto stajala uz Sovjetski Savez. Ta joj pozicija nije bila spolja, silom, nametnuta, kao što je to učinjeno drugim zemljama »narodne demokratije«, nego je predstavljala njen izbor. Ipak, Jugoslavija nije baš u svemu ličila na svoj »uzor«. Razlikovala se od njega i po istorijskoj prošlosti i po načinu na koji je, i uslovima pod kojima je, konstituisana njena nova državnost. Drugačiji su joj bili putevi i sredstva »izgradnje socijalizma«, te nivo njegove »izgrađenosti«. Saobrazno tim posebnostima formirane su njene ideološke i teorijske konцепције. U njoj se donekle drugačije gledalo kako na prava i obaveze u pogledu izvršavanja sopstvenog »internacionalističkog duga«, tako i na nesporну rukovođeću ulogu Sovjetskog Saveza u tom procesu. Jugoslovenski ideolozi i teoretičari su već 1946. godine, indirektno polemišući s idejom »opštevažećeg modela«, jasno upozoravali da u razvoju socijalizma »nema takvih organizacionih šema koje su definitivne i najbolje za sva vremena«, te da se u Jugoslaviju, u tom pogledu, »nešto novo zbiva«. Polemika je uskoro postala otvorenijsa i direktnija. Iste godine u Jugoslaviji se zastupaju teze o tome da put ostvarivanja naprednijeg društvenog poretku »ne mora, niti može biti u svim zemljama isti onakav kakav je bio u velikoj Oktobarskoj revoluciji« i da »specifični uslovi i karakter razvitka u svakoj zemlji određuju i specifičnost puta za postignuće i ostvarivanje boljeg društvenog sistema. Takva i slična razmišljanja formalno nijesu izlazila iz okvira opštепrihvaćenog marksističko – lenjinističkog koncepta niti su ga, na bilo koji način, dovodila u pitanje. Ali jesu odudarala, i to bitno, od nekih njegovih aktuelnih interpretacija u »prvoj zemlji socijalizma«, tako da su i ona bila jedan od »argumentata« za formiranje suda o »jugoslovenskom revisionizmu«. Ta njihova »konfliktost« postaće, naročito u uslovima opštег zaoštravanja jugoslovensko – sovjetskog sukoba, motorna snaga intenzivnog ideološkog i teorijskog rada.

Suočena su nauporedivo moćnjim protivnikom, Jugoslavija je 1948. godine bila pinudena da se brani. Uprkos tome što je njeno rukovodstvo znalo da ne smije dozvoliti da nametnutim raspravama bude odvučeno od pravih problema, ideološke i teorijske rasprave se nijesu mogle izbjegići. Najprije zbog toga što su optužbe bile na račun Jugoslavije iznošene zvanično, ideološki i teorijski uobičajeno i u ime autoriteta, koji nije trpio prigovore. Ne reagovati na taj izazov, argumentovano i javno, i makar malo uvijerljivije od druge strane, značilo bi isto što i priznati »grešku«, odnosno izgubiti bitku. Zatim, Jugoslavija je, u uslovima gotovo potpune izolovanosti i blokade, mogla odoljeti iskušenjima sovjetskog pritiska samo pod uslovima da optimalno mobilise i ujedini sve svoje potencijale. Trebalо je, kako je tada govorio Kardelj, objasniti da uzrok izuzetno teškog stanja u kome se našla Jugoslavija poslije sukoba »nije u našem unutrašnjem poretku, nego u tome kako se rukovodstvo SSSR odnosi prema volji naroda Jugoslavije, prema njihovoj slobodi i nezavisnosti, prema suverenitetu naše zemlje i prema miru u svijetu«. To se nije moglo postići pukom propagandom. Objasnjenje zašto je do sukoba došlo, te ima li smisla istrajavati na odbrani sopstvenih principa i pozicija, podrazumijevalo je ne samo valjane odgovore na pitanja koja je postavljala druga strana, već i na nepoznanice i dileme koje do tada nijesu ozbiljnije fokusirane. Najzad, ideološki i teorijski rad je bio jedno od rijetkih sredstava suprotstavljanja drugoj strani, u kome se nije oskudjevalo, uprkos ozbiljnim limitima što ih nametalo »bezgranično« vjerovanje u »jedinu pravu ideju«.

Izgledi Jugoslavije da istraje u nametnutom neravnopravnom sukobu zavisi su i od toga hoće li uspjeti da zadrži distancu u odnosu na drugu stranu. Jugoslavija se, 1948. godine, našla na bespovrednom udaru moćnog birokratsko – dogmatskog korpusa upravo zbog toga što se, u nečemu, razlikovala od njega. Izlaz za nju je bio ne u približavanju »lageru«, ne u prihvatanju njegovih racionalizacija, nego u udaljavanju od njih, u traženju nekih novih, drugaćijih teorijskih i praktičnih uporišta. Ako je, uz to, još i željela da ostane socijalističkom, a to se nije dovodilo u pitanje, predstojao joj je krajnje težak i rizičan posao. Morala je da sama kritički prevrednuje gotovo aksiomske definisane oficijelne »socijalističku misao« i ponudi valjane dokaze o tome gdje ova, i u čemu, svojom »opšteobavezujućom« boljevičkom interpretacijom ne korespondira sa logikom društvenog razvoja. Ona je, kako je govorio Đilas, trebalo da dokaže neodrživost ideja i koncepcija onih koji misle »da je život stao tamo gde su oni zastali sa svojim rezonovanjima«. I da pokaže, razumije se, da Jugoslavija ne može dozvoliti da joj se nameću »forme razvjeta i odnosa koje ne odgovaraju ni njenoj stvarnosti ni interesima njene radničke klase i ostalih trudbenika, a ni brzini razvjeta socijalizma u njoj«. Postojeća društvena praksa nije omogućavala realizaciju tako krupnog, radikalnog zahtjeva. Do nečega drugog i drugaćijeg se nije moglo stići ukoliko se ne napravi odlučujući prođor u ideološkom i teorijskom objašnjenju njegovog smisla i implikacija.

Jugoslovenski ideološki i teorijski diskurs kulminirao je upravo u trenutku kada je sovjetska strana, uvjereni u neuporedivo veću efikasnost drugih sredstava, počela da ga zamenuje. Na porast jugoslovenskog interesovanja za ovu djelatnost posebno je uticalo naglo zaoštrevanje sukoba krajem 1949. godine. Poslije objavlјivanja druge Rezolucije Kominforma zaprijetila je opasnost da pritisak istočnoevropskih zemalja na Jugoslaviju preraste u otvorenu oružanu agresiju. Suočeni s takvom mogućnošću, jugoslovenski ideolozi i teoretičari su bili obavezni da objasne konkretni položaj svoje zemlje u eventualnom ratu koji bi oficijelno, i sa jedne i sa druge strane, bio vođen u ime odbrane socijalizma. Nagovještaj njihovog odgovora na taj izazov dao je M. Pijade, u oktobru 1949. Po njemu, odnos Sovjetskog Saveza prema Jugoslaviji nije bio zastranjivanje od inače pravilne politike, nego »sastavni dio jedne nove politike, jedne nove ideološke linije, koja predstavlja odstupanje od same osnove marksizma – lenjinizma, djelo revizije koja je zahvatila sve oblasti teorije i prakse«. Korijeni revizionizma u sovjetskoj teoriji i praksi i hegemonizma sovjetske države na spoljopolitičkom planu nalazili su se, pak, u društveno – ekonomskoj realnosti te zemlje, koju je karakterisao »birokratski despotizam«. Od tog trenutka, i sa tih pozicija, započela je jugoslovenska ideološka i teorijska ofanziva koja je, relativno brzo i uspješno, skinula koprenu staljinističkih racionalizacija i mistifikacija sa nekih problema i protivrječnosti socijalizma. Po Titovoj ocjeni iz juna 1950, jugoslovenska teorijska misao se već tada razlikovala od sovjetske po sljedećim pitanjima: uloge države u prelaznom periodu i njenog odumiranja, uloge partije i njenog odnosa prema državi, »niže faze komunizma« »državne ili socijalističke svojine«. Naročito velik značaj imalo je saznanje jugoslovenskih teoretičara o tome da stvarni problemi socijalizma počinju tamo gdje njegovi promotori ne uspijevaju da odgovore na sudbonosno pitanje: kako izbjegći opasnost da se naglašena uloga države u početnoj fazi razvoja novog društva ne izrodi u novi oblik otuđenja ekonomске i političke moći? Od ne manjeg značaja je bilo i saznanje da birokratske tendencije nijesu specifičnost samo jedne zemlje nego da se zakonito javljaju svuda gdje se državno – sopstvenički monopol zadrži duže nego to traži »prvi korak revolucije«. Gdje god se to desi, ima se posla s »porastom, jačanjem i privilegisanjem birokratije kao

društvenog parazita, gušenjem umjesto razvijanjem socijalističke demokratije«. Otuda, bili su izričiti jugoslovenski teoretičari, »stvarna socijalistička izgradnja kategorički traži razvijanje socijalističke demokratije i smijelo pretvaranje državnog socijalizma u slobodnu asocijaciju neposrednih proizvođača« (B. Kidrič).

U tim i sličnim idejama i koncepcijama jugoslovenskih teoretičara, naravno, nije bilo ni primisli da bi svijet mogao biti bolji u bilo kojoj varijanti koja ne bi bila socijalistička. Njihovo poimanje »slobodne asocijacije neposrednih proizvođača« nije, osim možda u etničkom smislu, korespondiralo sa Brisovim zahtjevom »za oslobođanje građanina od kontrole s obzirom na njegovu ličnost i vlasništvo«. Ipak su ta stanovišta, po dubini spoznaja i karakteru kritike, znatno nadilazila sva dotadašnja problematiziranja »univerzalnog« istočnoevropskog »modela socijalizma«. Insistirala su na potrebi i pravu da se o principima izgradnje novog društva autonomno raspravlja i odlučuje u svakoj zemlji koja kreće tim putem, jer to valjano mogu da rade samo oni »koji su izrasli iz njedara dočne zemlje, koji poznaju njenu historiju, njene običaje, njene slabe i pozitivne strane« (Tito). Bila su bliža idejama socijalizma shvaćenog kao radnička demokratija (u smislu kako su ovu interpretirali R. Luksemburg, A. Gramši, K. Korš i Dj. Lukač), nego poimanju novog društva kao etatističko – birokratske strukture koja ne podliježe ničjoj demokratskoj kontroli. Radikalni otklon od Staljinovih teza o državi koja jača i partiji kao »usmjeravajućoj sili u sistemu diktature proletarijata« imao je principijalan značaj. Legitimacijom tog otklona definitivno je srušen mit o nepogrešivosti »rukovodećeg centra«. Potpisivanjem Moskovske deklaracije predstavnika KPSS i SKJ, juna 1956. godine, to je i formalno potvrđeno. Sovjetska partija je, barem u tom dokumentu, dijelila mišljenje jugoslovenske o tome da su »putevi socijalističkog razvitka u raznim zemljama i uslovima različiti, da bogatstvo formi razvitka socijalizma doprinosi njegovom jačanju«. I zajedno s njom se zvanično zavjetovala da joj je »tuda svaka tendencija za nametanje svog mišljenja u određivanju puteva i formi socijalističkog razvitka«. To je bilo potpuno suprotno od onoga što je tvrdila, i na čemu je temeljila svoj autoritet, 1948. godine. Potpisivanjem te Deklaracije označen je kraj sovjetske ideološke i teorijske dominacije u komunističkom pokretu. Formula *Moskva locuta causa finita* više nije funkcionalna. Time započeto rušenje monolitnog jedinstva više nije moglo da bude zaustavljeno.

*

Jugoslovenska teorijska produkcija, u vrijeme i u kontekstu sukoba iz 1948. godine, nije bila samo emanat potrebe da se uspješno parira drugoj strani. Ona nije mogla da se ograniči samo na ono što je otkrivano kod drugih, niti da opstoji kao neka po sebi data, samodovoljna djelatnost. Naprotiv, dijelom je izvirala i iz jugoslovenske društvene stvarnosti, koja se i formalno i faktički primjetno mijenjala. I to linijom razgraničenja ne samo sa nekim postulatima, nego i sa dijelom premsa »univerzalnog« sovjetskog »uzora«. O dubini protivrečnosti koje su pratile taj proces i njegovoj unutrašnjoj dramatičnosti, dovoljno govori činjenica da je, u razmaku od samo pola godine, u Jugoslaviji izvršena munjevita kolektivizacija poljoprivrednih gazdinstava, ali i promovisana tzv. socijalistička samoupravna demokratska alternativa.

Oba procesa, ma koliko međusobno inherentna, determinisali su isti ili veoma slučni momenti, nastali sukobom iz 1948. godine. Kolektivizacija (izvršena 1949) imala je dyostruku funkciju. S jedne strane, trebalo je da dokaže neosnovanost sovjetske kritike jugoslovenskog rukovodstva zbog njegove politike prema poljoprivredi i selu, te da u tom pogledu Jugoslavija nije manje socijali-

stička od njenih kritičara. S druge, kolektivizacija je, po ondašnjim uvjerenjima, bila jedini način da se izvrši neka vrsta prvobitne akumulacije kapitala i tako nađe kakav–takav izlaz iz teškoća stvorenih ekonomskom blokadom zemlje sa Istoka. Slično je bilo i sa socijalističkom samoupravnom demokratskom alternativom. »Uvođenje samoupravljanja«, kako se ovaj zaokret najčešće naziva, takođe je trebalo da predstavlja jednovremeno i jedinstveno rješenje za više problema. I ono je, najprije, trebalo da dokaže kako teza o različitim putevima socijalizma nije izmišljena, nego da nju na najbolji način potvrđuje jugoslovensko iskustvo, koje se od ostalih razlikuje upravo po tome što je antietatičko i antibirokratsko. Jer, kako je govorio Tito, »predajom fabrika i preduzeća u ruke radnika izvršen je prvi i najveći akt države koji u sebi sadrži elemente njenog odumiranja, to jest odumiranje njene funkcije u privredi i u isto vrijeme uspostavljanja prve socijalističke demokratije u proizvodnji, a time i u samom društvu«. Samoupravljanje je, istodobno trebalo da bude i sredstvo rješavanja problema sa kojima postojeći društveni sistem nije mogao da izade na kraj. Na sam dan njegove promocije, Tito je bio eksplicitan: »Sve veće uključivanje radnih ljudi u poslove upravljanja državom i privredom najbolji je način borbe protiv teškoća koje treba da savladamo«. U širokoj paleti tih očekivanja nalazilo se i suzbijanje birokratskih metoda u upravljanju, mnogo snažnije iniciranje pokreta udarništva, racionalizatorstva i novatorstva, bolje korišćenje radne snage, povećanje produktivnosti rada, povećanje radne discipline i podizanje životnog standarda.

Jugoslovenska samoupravna demokratska alternativa, ni u trenutku njene promocije (sredinom 1950. godine), ni kasnije, nije predstavljala dovoljno radikalni otklon od sistema administrativno – centralističkog upravljanja. Ona je i teorijski i praktično ostala na polu puta između proklamovane borbe protiv ideo-loškog monizma i državno–sopstveničkog ekskluzivizma, na jednoj strani, i prilično neselektivnog korišćenja ovih u rješavanju najvećeg dijela društvenih pitanja i problema, na drugoj. To je bitno ograničilo njene domete i učinke i uslovilo da ona, ni svojim projektovanim mogućnostima, ni realnim konsekvenscijama, ne izade sasvim iz globalnih okvira istočnoevropskog modela socijalizma. Dakako, njome ekstrapolirana društvena drugost nije bila bez ikakvog značaja i uticaja. Institucionalna osnova društva, utemeljena na veoma složenoj vezi i sprezi klasičnih državnih i samoupravnih organa i organizacija na svim nivoima, nije mogla da ima sve one demokratske reference i potencijale koji emaniraju iz uistinu pluralističkih struktura i odnosa. No, ona nije bila ni puka fasada iza koje se skriva i apsolutno gospodari otuđena vlast. Uz sve nedorečenosti i ograničenja koje je nosila, predstavljala je barem u nečemu uspij pokušaj. Ona je problem čovjekovih prava i sloboda, ipak, sasvim jasno fokusirala izvan okvira opskurnog kolektivističkog logosa. U njoj više nije bilo mesta za fikciju da se masovnim unesrećenjem ljudi može dospijeti do posve srećnog, »novog« čovjeka, a razorenim društvom do fantazmagoričnog carstva nebeskog na zemlji. Njome je, najzad, započeta erozija famozne boljševičke inverzije, kojom je sistem nadređen čovjeku, država društvu, partija državi, politika ekonomiji, ideologija nauci, svršishodnost proceduralnoj racionalnosti, nužnost slobodi, a monizam pluralizmu. Samoupravljanje, komunalni sistem, višedomna struktura parlamenta, zborovi birača, savjeti mjesnih zajednica, razni društveni savjeti, nijesu bili samo Potemkinova sela.

Proces preispitivanja, odnosno »popravljanja« sistema »socijalizma«, ute-meljenog na monopolu osamostaljene i apsolutizovane birokratske vlasti, nije ostao zatomljen u jugoslovenskim okvirima. Poslije kritike koju je XX kongres KPSS (u februaru 1956.) izrekao na račun društvene prakse u Sovjetskom Savezu i drugim socijalističkim zemljama u vrijeme Staljinove dominacije, taj proces

je više ili manje, zahvatio i ostale istočnoevropske zemlje. Destalinizacija je u svim tim zemljama, iako uz mnogo teškoća, pa i ozbiljnih incidenata, donijela izvjesne pozitivne promjene u unutrašnjoj politici. Uglavnom je uklonjena policijska strahovlada i proširena su neka građanska i politička prava ljudi. Osnažena je uloga lokalnih organa vlasti, a u nekim slučajevima djelimično razgraničena djelatnost partije i države. Preduzete su izvjesne mjere i na planu decentralizacije i demokratizacije upravljanja privredom, kao i materijalnog stimulisanja uposlenih. Čak je donekle revidiran i kruti centralistički sistem planiranja i priznata nužnost postojanja robne proizvodnje i djelovanja tržišnih zakona.

Sve je to, u krajnjoj liniji, emaniralo iz potrebe tih društava da otklone dio nagomilanih protivrječnosti koje su ozbljno dovodile u pitanje njihovo elementarno funkcionalisanje. Jer staljinizam je, poput fašizma, bio znatno osjetljiviji na unutrašnje teškoće (samodestrukciju), nego na spoljne udare i pritiske. No, i »jugoslovenski uticaj« u tom procesu nije bio zanemarljiv, mada ne u smislu o kom, na primjer, govori moskovska »Pravda«, od 19. novembra 1956, optužujući Jugoslaviju da se »miješa u stvari drugih komunističkih partija« (konkretno Poljske i Mađarske). Radilo se, naprotiv, o tome da su pojedine istočnoevropske zemlje počele da slijede primer Jugoslavije, pokušavajući da izadu iz orbite »rukovodećeg centra«. Ti su pokušaji naročito bili intenzivni u zemljama duhovno manje integrisanim u dati »sistem socijalizma«. Sam način jugoslovenskog uticaja na njih veoma precizno opisuje »Žice Varšavi«, u broju od 28. novembra 1956. Analizirajući događaje u svojoj zemlji tokom ljeta te godine, list saopštava: »Savsim je očigledno da na postojanje svih ovih napetosti, protivrječnosti i potresa Jugoslavija nije imala niti je mogla imati bilo kakvog uticaja. Istovremeno, pak, izgleda da je u tom dramatičnom trenutku široka popularnost jugoslovenskog iskustva, za koje se u to vrijeme naša javnost posebno interesovala i naveliko ga odobravala, odigrala na sceni poljskih događanja svoju određenu ulogu. U čemu se ogledala ta uloga? Prije svega, na konkretnom primjeru bilo je dokazano da se staljinski sistem ne može apsolutno identifikovati sa socijalizmom, jer je u Jugoslaviji, pored nesporogn čuvanja socijalističkih principa – političkih i socijalnih, ostvaren krajnje različit socijalno–privredni metod. To nije bio samo odgovor onoma koji su grčevito branili svoje pozicije konzervativnih snaga. Vijesti iz Jugoslavije predstavljale su istovremeno značajan argument masama koje su se učile da razlikuju zrno od pljeve, velike pravedne principe socijalizma od kompromitovanog načina njihovog ostvarivanja... Da li to znači da mi mehanički kopiramo 'titoizam'? Apsolutno ne. Na naše poljsko tlo, u naš splet protivrječnosti i promjena pale su u vrlo značajnom trenutku izvjesne misli i ideje bratskog jugoslovenskog radničkog pokreta, vršeći stvarno i nesumnjivo pozitivan uticaj na tok događaja«.

Već i tim, gotovo rudimentarnim razlikama u »implementaciji« ideje novog društva, stvorena je još jedna velika pukotina u istočnoevropskoj monolitističkoj strukturi. Do tada opšteobavezujući »model socijalizma« je, poslije ideoološke i teorijske, dobio i političku, odnosno pravno – sistemsku alternativu. »Provjerno iskustvo« više nije bilo stožer oko koga se okupljalo »sve socijalističko«, već reagens njegove dezintegracije.

*

Jugoslovenski presedan je za sovjetsku stranu bio utoliko opasniji što je ideoološkom neposlušnošću i orijentacijom na sopstveni put društvenog razvoja dovodio u pitanje još jednu važnu komponentu monolitizma – »proleterski internacionalizam«. Taj »internacionalizam«, u interpretaciji sovjetskog vrha, nije

značio ništa drugo do bezrezervu odanost, odnosno potpunu potčinjenost svetskog revolucionarnog pokreta »prvoj zemlji socijalizma«. Sovjetski Savez je, po mišljenju njegovih rukovodilaca, bio ne samo »socijalistička otadžbina svih trudbenika, bedem mira i bezbjednosti naroda«, nego i »baza svjetskog revolucionarnog pokreta«. Stoga se internacionalistom mogao smatrati samo onaj »ko je bez pogovora, bez kolebanja, bez uslova« bio spremjan da se za njega žrtvuje. Komunistički pokret je, upravo radi izvršavanja tako shvaćene internacionalističke obaveze, od svog nastanka funkcionalisao kao kruto ustrojena hijerarhijska struktura, pod neposrednom, veoma budnom paskom neprikošnovenog »rukovodećeg centra«. Izvjesno labavljenje veza »nacionalnih sekacija« sa »centrom«, do kojeg je došlo poslije raspuštanja Kominterne, upozoravalo je da se »internacionalizmom na djelu« nešto nije u redu, tačnije da ovaj nije moguć bez organizacione povezanosti pokreta. Kominform je trebalo da bude institucionalna osnova za ostvarenje tog zahtjeva zbog čega je i označen (u Rezoluciji, iz juna 1948.) kao »partijina osnova jedinstvenog fronta«, pred kojom »svaka partija treba da polaže računa o svom radu«. Odbijanje KPJ da se povinjuje tom zhtjevu pružilo je priliku »rukovodećem centru« da, konkretno, provjeri jedinstvo pokreta, odnosno »učvrsti njegove redove«.

Prvi rezultati tog testa bili su veoma ohrabrujući za »rukovodeći centar« i njegovu strategiju. Jedino se komunističke partije Islanda i Maroka nijesu oglasile na poziv sovjetskog vrha sa se osudi KPJ. Partije članice Kominforma i Alban-ska partija rada pridružile su se sovjetskoj strani u nastalom sukobu prije nego je i objelodanjen (28. juna 1948). Ostali su to učinili tokom narednih nekoliko dana, zaključno sa 10. julom 1948, kada je KP Belgije izrazila svoje »potpuno slaganje« s Rezolucijom Kominforma, a KP Kine posebnom rezolucijom potpuno podržala »postupak SKP(b)« u »raskrinkavanju jugoslovenskih revisionista«. Zahvaljujući tako shvaćenom i praktikovanom »internacionalizmu«, KPJ je protiv sebe imala ne jednu, ionako zastrašujuće moćnu partiju, nego cijelokupan komunistički pokret. Bila je ekskomunicirana iz tog pokreta i prinuđena da se za svoja prava i principe boriti sama protiv svih. Za partijama, koje su bile na vlasti, posle su i njihove države.

KPJ u principu nikada, pa ni u vrijeme formiranja Kominforma, nije bila protivnik povezivanja i internacionalne solidarnosti komunističkih i radničkih partija. Štaviše, uvjerenja da njihovo medusobno zbljžavanje i zajedničko djelovanje može samo da koristi, podržala je ideju da se pristupi formiranju ovog tijela. Prema Kardeljevim »Sjećanjima«, tom prilikom se (sa komunističkim partijama Poljske, Čehoslovačke, Italije i Francuske), samo suprotstavila intenciji sovjetskog vrha da to bude »stalni savjet komunističkih partija, koji bi se redovno sastajao i dogovarao o zajedničkim akcijama«. Smatrala je da to treba da bude tјelo savjetodavnog karaktera, bez prava da donosi obavezujuće odluke. Kominform je ubrzo poslije formiranja postao sredstvo ostvarivanja hegemonije sovjetske partije najprije nad partijama njegovim članicama, a potom, preko ovih, i nad cijelokupnim komunističkim pokretom. Otuda se KPJ, onog momenta kada se sukobilala sa SKP(b), automatski našla na oštem udaru čak i onih partija koje su se zajedno, s njom, potivile svakoj neravnopravnosti i dirižizmu u pokretu. Ta po sebi krajnje zabrinjavajuća činjenica, ipak, nije uticala na njeno opredeljenje. Za nju nije bilo prihvatljivo nijedno zajedništvo koje, umjesto da hrabri, sputava one što žele da sami sobom upravljaju i da »uljepšavaju život onako kako sami misle da je najbolje«. Rukovodstvo KPJ je bilo izričito: dozvoliti jednome, ma ko on bio, da misli umjesto svih ostalih i da svima propisuje što i kako treba da rade – nije internacionalizam, nego kukavičluk. I obrnuto, internacionalistom se može

smatrati samo onaj koji se odupire svakom diktatu i miješanju sa strane i spremam je da samostalno i odgovorno rješava svoje probleme, ne čineći štetu drugima. Internacionalizam, ističe Tito u aprilu 1949., ne znači potčinjavanje malih naroda velikim, nego pravo svakog naroda sa sam slobodno odlučuje o svim za sebe važnim pitanjima, pa i o tome »hoće li se i kada udružiti sa nekim drugim narodim, ili odcijepiti kad to ne bi bilo u njegovim interesu«. Bilo je izuzetno važno, smatra Tito, da oni kojima je stalo do socijalizma istraju na takvom poimanju internacionalizma. Najpre zbog njih samih, jer socijalizam, u biti svojoj, »znači ravnopravnost ne samo između ljudi, nego i između država«. Onaj ko to ne shvata i drugačije se ponaša najviše šteti upravo socijalizmu. Zatim, zbog »uticaja socijalizma na druge«, jer odnosi između socijalističkih zemalja treba da budu »tako uređeni da hrabre sve, a naročito male narode u borbi za njihovu nacionalnu i socijalnu slobodu i ravnopravnost«. Najzad, »zbog opštih međunarodnih razloga«, jer onaj ko se miješa u unutrašnje poslove drugih zemalja i sklon je politici ucjena i diktata odmaže rješavanje problema u međunarodnoj zajednici.

Odbrana autonomije i prava na ravnopravnost dala je rezultate. Nepuni sedam godina poslije otpočinjanja žestokog pritiska na KPJ i Jugoslaviju, sovjetski vrh (u nešto izmijenjenom personalnom sastavu) morao je da prizna krah te svoje politike. N. S. Hruščov, prvi sekretar CK KPSS, 27. maja 1955. u Beogradu najprije se izvinio jugoslovenskom rukovodstvu zbog »počinjenih grešaka«, a zatim rekao i ovo: »Dužan sam da kažem... da ste se vi, i pored svih optužbi i podozrenja, držali dostoјno i umijeli da sačuvate svoju politiku i nezavisnost, bez obzira na vaš težak ekonomski položaj u kome se nalazite«. Usljedilo je potpisivanje Deklaracije vlada FNRJ i SSSR (2. juna 1955.), u kojoj se dvije strane, između ostalog, zalažu za »poštovanje suverenosti, nezavisnosti, integriteta i ravnopravnosti« u međusobnim odnosima i odnosima sa drugim državama. Dvije vlade su, takođe, u prvi plan istakle i potrebu »pridržavanja načela uzajamnog poštovanja i nemiješanja u unutrašnje stvari ma iz kakvih razloga – ekonomске, političke ili ideološke prirode – pošto su pitanja unutrašnjeg uređenja, različitih društvenih sistema i različitih formi razvijta socijalizma stvar isključivo naroda pojedinih zemalja«. Sovjetski kurs »normalizacije odnosa« sa Jugoslavijom slijedile su gotovo sve komunističke partije i socijalističke zemlje. Bezmalo istim redom i brzinom kojom su, 1948. godine, prihvatale sovjetsku osudu »jugoslovenskih revisionista« sada su »povlačile« svoje optužbe. I opet su to, više-manje, radile po diktatu »rukovodećeg centra«, koji se postarao da, kako je sam Hruščov rekao, po tom pitanju, između KPSS, istočnoevropskih partija i KP Kine, ne bude »nikakvih razlika i pukotina«. U ovom slučaju situacija je, međutim, bila kvalitativno drugačija. Onda je »klasna disciplina« vodila te partije pod egidu neprikosnovene moći »centra«, a sada ih je, objektivno, udaljavala od njega, i činila ih makar korak bližim slobodi i samostalnosti. »Bespogovorna odanost« je najprije u doktrinarnom smislu, a potom i realno, počela da uzmiče pred »jedinstvom u razlikama«. Komunistička partija Spanije je, u ljetu 1956. godine, otvoreno priznala da je napravila »veoma veliku grešku prihvatajući takve rezolucije koje, kao što su činjenice pokazale, nijesu bile ispravne ni po formi ni po sadržini«. I Komunistička partija Francuske je, nekoliko mjeseci kasnije, izrazila žaljenje zbog svog »neprihvatljivog miješanja u unutrašnja pitanja Komunističke partije Jugoslavije«. Komunistička partija Kine je odala priznanje jugoslovenskoj strani za držanje u sukobu iz 1948. godine, ističući da su »njena politika i stavovi bili ispravni«. Poljaci su, krajem 1956., ocenili događaje u svojoj zemlji, od prije nekoliko mjeseci, kao »kilometarske korake na putu ka konačnoj likvidaciji staljinizma« i istakli da su Jugoslavija i Poljska »jedine socijalističke zemlje u kojima je pobijedila anti-

staljinistička struja«. KP Italije je promovisala »italijanski put ka socijalizmu«, izjasnila se za punu ravnopravnost u međusobnim odnosima komunističkih partija i konstatovala da »socijalističaka zajednica« ima izglede da postoji samo kao »sistem nezavisnih država, u kome suverenitet manjih zemalja ne može da bude ograničen i doveden u pitanje intervencijama i pritiskom jačih država«. Drugi su svoj otklon od »rukovodećeg centra« i njegove »generalne linije« činili drugačije. Naravno, ne svi jednako poletno i na uvijek sa istim ciljem. U zemljama gdje je sistem »nove vlasti« bio nametnut spolja i silom, gdje se građansko društvo još nije bilo »uklopilo« u »novu stvarnost«, promjene su bile žustrije i očiglednije. Tamo gdje je i staljinizam predstavljao napredak u odnosu na ranije stanje, inovativni proces, ako ga je uopšte bilo, tekao je mnogo teže i sporije. Jedno je, međutim, bilo evidentno: »rukovodeći centar« više nije mogao da kontroliše pokret. Thimotički gnjev »nacionalnih sekcija«, indukovani jugoslovenskim udarom, nadilazio je njegove resorbacione moći. Time je slomljen još jedan beočug u lancu monolitizma.

*

Komunistički pokret, oličen u Kominformu, s razlogom je doživljavao jugoslovenske disonancije iz 1948. godine kao nešto mnogo teže i opasnije od flagrantnog, grubog kršenja njegovih programskih načela i statutarnih normi, utvrđenih na VI kongresu KI, 1928. godine. Te disonancije su, makar i mimo volje njihovih protagonisti, dovodile u pitanje Staljinovu strategemu, prema kojoj budućnost svijeta zavisi od neizbjježnog sukoba »dvaju blokova«, a ishod tog sukoba od ekonomске, političke i vojne moći hegemonu u tim blokovima. Otuda je zadatak Kominforma bio ne samo da »smiri neposlušne« i iznutra disciplinuje pokret, nego i da »poveže i ujedini« sve »snage socijalizma« i promptno ih usmjeri ka »neizbjježnoj« iscrpljujućoj konfrontaciji sa »drugom stranom«. U tom smislu, A. A. Ždanov, sovjetski predstavnik na osnivačkom sastanku Kominforma, krajem septembra 1947., ističe da je »opšti odnos snaga između svijeta kapitalizma i svijeta socijalizma, odnos koji se uslijed drugog svjetskog rata izmjenio,... pojačao značaj spoljne politike sovjetske države i proširio razmjere njene spoljnopolitičke djelatnosti«. Pošto u tako izmijenjenom odnosu snaga Sovjetskom Savezu »pripada vodeća uloga« u »odbrani demokratskih tekovina i obezbjeđivanju svjetskog mira«, zadatak je svih komunističkih partija i »narodnode-mokratskih zemalja« da cjelokupnu svoju djelatnost prilagode potrebi njegovog jačanja. Istočnoevropske komunističke partije su, tako, zadužene »da predvode otpor planovima imperijalističke ekspanzije i agresije po svim linijama – državnoj, političkoj, ekonomskoj i ideološkoj«. »Istorijska uloga« zapadnoevropskih komunističkih partija sastojala se, pak, u tome »da stanu ne čelo otpora američkom planu porobljavanja Evrope«. Angažovanje na »prioritetnim poslovima« nije mimošlo ni partiju u nedovoljno razvijenim zemljama, naročito u regionu jugoistične Azije. Njihov zadatak je bio da se (ako treba i oružano) suprotstave novim vladama u svojim zemljama, formiranim poslije sloma kolonijalizma, koje je »rukovodeći centar«, zbog njihove progresivnosti i težnji da budu samostalne, smatrao »agenturama imperijalizma«. U skladu sa zahtjevima nove »generalne linije«, radikalno su »prestrojeni« (i pocijepani): Svjetska sindikalna federacija, Međunarodna demokratska federacija žena, Svjetska federacija demokratske omladine, razni mirovni pokreti. Ogromni demokratski potencijali, s kojima je svijet izašao iz Drugog svjetskog rata, sabijeni su u Prokrustovu postelju pozicione igre »lagera« protiv »imperijalističkog tabora«.

Jugoslaviji je, u datim okolnostima, najmanje odgovarala stroga, do kraja izvedena blokovska podjele svijeta. Ekskomunikacija iz »bratske zajednice« prisiljavala ju je da se okreće negdje drugdje, ali ne i drugom bloku. Zapad, naročito u početku, kada mu još nije bilo jasno o kakvoj se »svađi na Istoku« radi, nije imao mnogo razumijevanja za Jugoslaviju. Vodeći politički krugovi u SAD su prilično dugo bili skeptični u pogledu »jugoslovenskog zaokreta«, vjerujući da su interesi Jugoslavije, kao socijalističke zemlje, »istovjetni sa interesima istočnog bloka« i da bi se Tito, u slučaju eventualnog rata, »borio na strani Staljina«. S druge strane, pak, podržati jednu takvu zemlju značilo bi isto što i priznati da socijalizam nije puka »ideološka konstrukcija« iza koje se zakonito krije totalitarizam, nego da ovome mogu da inkliniraju i oni što se zbiljski suprotstavljaju ne-slobodama i represijama. Jugoslaviji, opet, nipošto nije odgovaralo bilo kakvo priklanjanje zapadnoj vojnopolitičkoj grupaciji.

Cvršći oslonac na »zapadne saveznike« vjerovatno bi ublažio njene ekonomske teškoće, ali bi joj u svemu drugom značio isto što i utapanje u »lager«, samo sa drugim ideološkim konotacijama. Ona je svoju samostalnost i nezavisnost mogla da sačuva samo antiblokovskom spoljnom politikom.

Opredeljenje da probleme nastale zbog sukoba sa jednim moćnikom ne rješava priklanjanjem drugom, primoralo je Jugoslaviju da se svom snagom i svudalaže za uspostavljanje međunarodnog poretku u kome će sve zemlje, nezavisno od veličine, broja stanovnika i ekonomске i vojne moći, imati ista prava u izboru puteva svog razvoja i oblika i karaktera partnerstva i saradnje sa drugima. Na toj liniji, ona se već u septembru 1949. godine otvoreno suprotstavila tendenciji da se svi važniji međunarodni problemi rješavaju nagodbama velikih sila. Smjernice Narodne skupštine FNRJ, od 27. aprila 1950, bile su još eksplicitnije u tom smislu. Njima se: prvo, izražava odijum prema politici stvaranja blokova i interesnih sfera, jer »takve podjele svijeta predstavljaju latentnu opasnost ratnih sukoba i katastrofa za čovječanstvo«; drugo, ističe potreba »ekonomske i svake druge saradnje« Jugoslavije sa svim zemljama, »koje su spremne za takvu saradnju na bazi punog poštovanja ravnopravnosti i nezavisnosti«; treće, potencira pravo »malih ili kolonijalnih naroda na slobodu i nezavisnost, tj. da sami odlučuju o svojoj sudbini«; četvrti, ukazuje na potrebu rješavanja međunarodnih sporova mirnim putem, političkim sredstvima i u okviru Ujedinjenih nacija. U osnovni takve spoljnopoličke orijentacije nalazilo se, s jedne strane, saznanje da se drugačije ne može izaći iz dubokog izolacionizma u koji je zamlja bila gurnuta i, s druge, uvjerenje da unutar »oba sistema« ima onih kojima je takvo opredeljenje onički blisko i prihvatljivo. Na tim premisama, Jugoslavija je vrlo precizno definisala četiri svoja spoljnopolička prioriteta. To su bili: pravo svih naroda i država da sami sobom upravljaju; ravnopravna, obostrano korisna saradnja zemalja sa različitim uredenjem; zalaganje za pružanje ekonomske pomoći razvijenih nedovoljno razvijenim zemljama; kolektivna bezbjednost i opšte razoružanje. Zahvaljujući tome, njena reagovanja na konkretnе međunarodne probleme bila su odvažna i originalna. Tako na primjer, Jugoslavija je, jednako se opredjelujući »protiv svake agresije«, među prvima osudila uplitanje Kine u rješavanje ko-rejskog pitanja, istovremeno se zalažući za prijem Kine u Ujedinjene nacije. Su-protstavila se podjeli Vijetnama ističući »da velika odgovornost leži na svima onim političkim faktorima koji... zbog sebičnih interesa, onemogućuju postizanje organskog jedinstva jednog naroda«. Osudila je pokušaj Francuske i Engleske da, u ime tobožnje odbrane Egipa od izraelske agresije, ponovo zaposjednu Suecki kanal, nazivajući to neokolonijalizmom. Javno je i jasno izrazila simpatije za nastojanje španskog naroda da se oslobođi frankizma. Podržala je napore za

rješavanje austrijskog pitanja, ističući da je taj »vrijedni narod zaslužio da mu se omogući njegova puna nezavisnost« i da bi takav korak velikih sila probudio nađu »da se i u Evropi želi poći novim putevima«. Založila se, makar samo u jednom trenutku, da se i njemačkom narodu prizna pravo »na ujedinjenje, u suverenoj državi koja će raspolagati potrebnim sredstvima za zaštitu svoje nezavisnosti«. Jugoslavija u Balkanskom paktu nije vidjela »prelazni oblik« za uključivanje u Atlantski pakt, već »instrument mira«, koji pokazuje »kako se kolektivna bezbjednost može postići putem ravnopravne i svestrane saradnje među državama koje imaju čak i različito društveno uređenje«.

Zalaganje Jugoslavije da se, gdje god je to moguće, koegzistencija pretpostavi konfrontaciji, nije bilo samo deklarativno. Nije bilo samo deklarativno ni njenо zalaganje za suzbijanje protekcionizma, uklanjanje carinskih barijera i regionalnih, nacionalnih, ideooloških i vjerskih zapreka naučno – tehničkoj, ekonomskoj, kulturnoj i svakoj drugoj saradnji. Ona je tome stvarno težila i tako se ponašala. Januara 1951. godine ukinula je ratno stanje sa Austrijom, a nekoliko mjeseci kasnije i sa Njemačkom. Intenzivirala je redovno robnu razmjenu i drugu saradnju sa skandinavskim zemljama i zemljama Beneluksa. Obnovila je veze sa Kanadom, Hondurasom, Paragvajem, Venecuelom, Bolivijom, Panamom, Kostarikom, Kubom, Čileom, Brazilom. Uspostavila je diplomatske odnose sa Egiptom, Etiopijom, Izraelom, Jordanom, Libanom, Sirijom, Indijom, Burmom, Iranom, Pakistonom, Japanom i Indonezijom. Jugoslavija je krajem 1953. godine imala diplomatske odnose sa 49 zemalja (među kojima su bile i sve evropske, izuzev Španije i Portugalske). Imala je i 16 novih ekonomskih sporazuma, sa zemljama sa kojima do tada nije saradivala. Strategijom širokog otvaranja prema svijetu ostvaren je glavni cilj: osuđen je plan sovjetskog rukovodstva da je ekonomskom i političkom izolacijom prinudi na kapitulaciju, i sužen manevarski prostor »zapadnih saveznika« za eventualno postizanje istog cilja. Jugoslavija ne samo što nije dozvolila da je proguta neki od »blokova« nego je postala posrednik u ublažavanju njihove konfrontacije, a time i faktor izvjesnog popuštanja medunarodne zategnutosti.

Takvu spoljnopolitičku orientaciju državnih organa slijedile su i svojom linijom realizovale političke organizacije. Njihovo osnovno polazište u razvijanju djelatnosti na međunarodnom planu bilo je: prvo, da radnička klasa, sa svojom avangardom, nije jedini progresivni subjekt, nego da to mogu biti, i jesu, i razni narodnooslobodilački, antikolonijalni i drugi pokreti; drugo, da je faktičko ponašanje, a ne puko ideoološko deklarisanje, ono što određuje prestiž i dignitet neke partije ili pokreta; treće, da to što se ideje i koncepcije nekih partija i pokreta naslanjavaju na religiju ili filozofiju inherentnu evropskim vizijama, nije ni mana, ni emanat njihove duhovne inferiornosti, odnosno političke nesposobnosti; četvrto, da je prošlo vrijeme voda i vođenih i da se dobri međusobni odnosi partije i pokreta mogu razvijati samo na platformi pune ravnopravnosti, dobrovoljnosti, uzajamnog uvažavanja i tolerancije. Na tim osnovama su jugoslovenske političke organizacije, krajem 1953. godine, imale uspostavljene veze sa socijalističkim i radničkim partijama Francuske, Belgije, Zapadne Njemačke, Velike Britanije, Švedske, Danske, Holandije, Indije, Burme, Indonezije, Japana, i Izraela. U narednih nekoliko godina uspostavile su vezu i razvile saradnju i sa socijalističkim i radničkim partijama drugih evropskih zemalja, kao i sa odgovarajućim partijama, narodnooslobodilačkim i progresivnim pokretima širom svijeta. Takvom njihovom orijentacijom i akcijom srušena su dva glavna, programski utemeljena, stuba dogmatizma i sektaštva u komunističkom i radničkom pokretu: na djelu je osporena teza o socijaldemokratiji kao »sijamskom blizancu fašizma«; praktično je potvrđena besmislenost rezerve prema narodno-slobodilačkim pokretima kao tobožnjoj sitnoburžoaskoj trabanteriji.

Zahvaljujući ovim prodoma Jugoslavija je »pomirenje sa Istokom« dočekala kao partner kome njegov međunarodni položaj i prestiž, jednako kao i moralni i politički dignitet, daje pravo da postavlja uslove i traži garancije. I više od toga: bila je činilac kome se »lager« obraćao radi posredovanja u rješavanju njegovih unutrašnjih problema, odnosno otvaranja prema svijetu. Saglasnost sovjetske strane, iskazana posredstvom Beogradske deklaracije, »da politika vojnih blokova pojačava međunarodnu zategnutost, podriva povjerenje među narodima i povećava opasnot rata« i da je svijetu, umjesto takve politike, potrebna »milo-ljubiva koegzistencija među narodima, bez obzira na ideoološke razlike i razlike u društvenom uređenju«, značila je više od priznanja da je u sukobu iz 1948. godine trijumfovala jugoslovenska, a ne njegova orientacija. Bilo je to svojevrsno definitivno priznanje da je tzv. versus strategema socijalizma izgubila čak i svoje glavno doktrinarno uporište.

*

Jugoslovenski otpor sovjetskom pritisku iz 1948. godine predstavljao je prvo relativno uspješno suprotstavljanje teoriji i praksi društvenog razvoja, imanentnoj famoznom istočnoevropskom modelu socijalizma. Prve kritike tog modela zbog nekih njegovih neželjenih implikacija koje su, još dok je bio u povoju, stizale iz samog vrha SKP (b), nijesu imale ni približan smisao i domet. Zamjerke Kolontajeve, u ime tzv. »radničke opozicije«, da se političko vodstvo revolucije u Rusiji birokratizovalo, da upravlja »čisto vojnim metodama i represijom«, da »svaku novu misao koja nije prošla kroz cenzuru partijskog centra tumači kao jeres, kao povredu prava centra koji je dužan da sve predviđi i sve propiše«, primljene su prilično ravnodušno. Nije izazvalo uzbudjenje ni Linjinovo priznanje, iz oktobra 1921., da je već početkom 1918. godine znao (i pisao!), da bi »državni kapitalizam bio korak naprijed prema današnjem stanju stvari u Sovjetskoj Republici«, odnosno da je već tada u izvjesnoj mjeri uviđao, »da bi bolje bilo« da je nova vlast »prije došla do državnog kapitalizma, pa tek posije do – socijalizma«. Zamjena »ratnog komunizma« u privredi NEP–om, koja je označena kao »prelaz na obnovu kapitalizma u znatnoj meri«, smatrana je palijativnom. »Jezgro revolucije« je efikasno presijecalo i paraliso sve inicijative za mijenjanje datog, koje su makar i u primislima dovodile u pitanje njegovu poziciju i ulogu. Jugoslovenski se otklon od »univerzalnog modela«, međutim, nije dao tako »pripitomiti«, uprkos činjenici da se dio prostora na kome je nastao i dalje žestoko opirao svakoj demokratskoj reformi i predstavljao jedno od posljednjih uporišta staljinizma.

»Popustljivost« druge strane u sukobu prema jugoslovenskoj nije bila niti dobrovoljna, ni utemeljena na uvjerenju da ova to zasluzuje. Naprotiv, sovjetsko rukovodstvo je svoje »ustupke« (dolazak u Beograd na pomirenje, potpisivanje Beogradske i Moskovske deklaracije i drugo) smatralo iznuđenim, u trenutku možda taktički mudrim (Hruščovljeva formula za rješenje »jugoslovenskog slučaja« glasila je: »Zagrli neprijatelja i u zagrljaju ga udavi«) i – privremenim. Hruščov ni prilikom svog prvog boravka u Jugoslaviji (1955), upriličenog radi pomirenja, nije krio da i dalje preferira ideju jačanja sovjetske države budući da, kako je tvrdio, »imperialisti pripremaju novi rat«. To je, naravno, podrazumijevalo ipunjavanje istih »internacionalističkih obaveza« svih »progresivnih snaga svijeta« prema njoj, i na isti način. Samo mjesec dana po potpisivanju Moskovske deklaracije, Bulganjin je u Varšavi (29. jula 1956.) aludirajući na »potpuno neprihvatljiv« jugoslovenski pristup međunarodnim problemima, oštro upozorio da bi bilo krajnje opasno »zanemariti pokušaje koji se čine da bi se oslabile međusobne veze u socijalističkom taboru, pokušaje koje se čine pod parolom tzv.

'nacionalnih osobenosti', pokušaje koji imaju za cilj da se snage narodnodemokratske države sputaju sumnjivim parolama o 'proširenoj demokratiji'. Oni koji to čine, bio je neumoljiv Bulganjin, »postupaju protiv interesa svojih naroda i nose štete velikoj stvari socijalizma i demokratije«. Nova ofanziva protiv »jugoslovenskog revisionizma« zahuktala se (kako objašnjava moskovska »Pravda«, od 9. maja 1958) poslije uzaludnog »strpljivog iščekivanja« da rukovodioci SKJ shvate šta znači pomirenje i »vrate se na pozicije marksizma – lenjinizma«. Kulminirala je na savjetovanju komunističkih i radničkih partija, održanom 1960. godine u Moskvi. Partije okupljene na tom skupu (njih 81) bile su jedinstvene u ocjeni da su jugoslovenski rukovodioci odvojili svoju zemlju od socijalističkog lagera, da su je doveli u »položaj zavisnosti od američkog kapitala«, da »podrivate« socijalistički lager i svjetski komunistički pokret, te da »pod izgovorom vanblokovske politike... razvijaju takvu aktivnost koja nanosi štetu jedinstvu svih miroljubivih snaga i država«. I ponovo su pozvali »zdrave snage« da se intenzivno angažuju u borbi protiv »jugoslovenske varijante međunarodnog oportunizma«. Bio je to znak da je sukob između dvije strane, kao takve, nepomirljiv. Niti se Sovjetski Savez odričao ambicije da vrati Jugoslaviju u svoju orbitu, niti je SFRJ pomišljala na taj povratak.

Suština te konfliktnosti, a ne njena forma, učinila je da i svi kasniji pokušaji »saniranja problema« – a bilo ih je jako puno i raznih, uključujući nove svade i mirenja, osude »kulja ličnosti« i reforme – ostanu bez rezultata. Pukotine u istočnoevropskom modelu socijalizma, stvorene naznačenim jugoslovenskim ponašanjem i učinkom u sukobu iz 1948. godine, bile su sve dublje. Priroda tog sukoba, u čijem središtu su bili različiti koncepti društvenog razvoja, i u kome je jedna strana mogla da opstane samo na račun druge, učinila je »jugoslovenski diskurs« ne samo jednim od važnijih generatora disolucije istočnoevropskog modela socijalizma, nego, u mnogom pogledu, i svojevrsnom matricom tog procesa. Jugoslovenski otpor politici »rukovodećeg centra« bio je veoma krupan doprinos kako prevladavanju hladnog rata i blokovske podijeljenosti svijeta uopšte, tako i razaranju ideološke, svojinske, političko – pravne, psihološke i etičke strukture iz koje je izrastao jedan od najperfidiјnijih totalitarizama novijeg doba. Bio je to iskorak prema uslovima i vremenu u kojima će ideja pravde, slobode i jednakosti biti praktikovana bez hipoteke revolucionarnosti po svaku cijenu.

RADOVAN RADONJIĆ

YUGOSLAVIA IN 1948 AND THE DISSOLUTION OF THE SYSTEM OF »REAL SOCIALISM«

Summary

The conflict between the Yugoslav Communist Party (KPJ) and the Cominform passed through various phases but in the beginning, at least, it had little to do with ideological or theoretical issues. The main problems troubling Yugo-Soviet relations had a different significance and background. They revolved around the conduct of one state towards the other and the attempt at breaking down Yugoslav independence. Yugoslavia's unprecedented political insubordination represented a dangerous example of opting for an autonomous course in social development, and was considered highly detrimental to the monolithic structure of the international proletarian organization, which was based on this organization's absolute loyalty and submission to »the foremost socialist country«.

Yugoslavia was the first country to offer this sort of resistance to Soviet pressure, and the nature of the ensuing conflict made the »Yugoslav deviation« an important generator of disintegration within the East-European model of socialism. It was a step towards modern times and conditions, in which the concepts of justice, freedom and equality would be practiced without the revolutionary mortgage at all costs.

NIKOLA ŽUTIĆ

UDC: 342.518(497.1)»1918/1941«

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

MINISTARSKI SAVET KRALJEVINE JUGOSLAVIJE OBRAZOVANJE, ORGANIZACIJA I PRAVNI POLOŽAJ U SISTEMU VRHOVNE DRŽAVNE UPRAVE

ABSTRACT: Istraživanje istorije institucija jugoslovenske države i organa državne uprave. Obrazovanje, pravni položaj i nadležnosti Ministarskog saveta i ministara u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Funkcije i položaj Predsedništva Ministarskog saveta. Rad je napisan na osnovu istorijske grade i istraživanja Slobodana Jovanovića i Lazara Kostića.

Obrazovanje vlada i državnopravni provizorijum u Kraljevini SHS

Ukazom regenta Aleksandra Karadžorđevića, od 20. decembra (7. novembra po starom kalendaru) 1918, obrazovana je prva vlada Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca pod predsedništvom Stojana Protića.¹ Formiranju jedinstvene vlade Kraljevstva SHS prethodio je kratak period državnopravnog dualizma, koji je bio posledica raspad-a Austrougarske i nastalog revolucionarnog i nacionalnog previranja na južnoslovenskim prostorima. Tokom novembra 1918. skupština Vojvodine i Velika narodna skupština srpskog naroda u Crnoj Gori izglasale su prisajedinjenje Kraljevini Srbiji, dok je 28. oktobra 1918. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba raskinulo sve državnopravne veze sa Austrougarskom. Narodno vijeće SHS, kao centralni rukovodeći organ političkog pokreta jugoslovenskih zemalja bivše Austrougarske i vrhovni zakonodavni i izvršni organ Države Slovenaca, Hrvata i Srba, u »zaključcima« od 28. oktobra 1918. ističe da će »do konačnog sastava vlade, kao vlada Narodnog vijeća SHS delovati njegovo Predsjedništvo«.² Narodno vijeće je 29. oktobra imenovalo vladu za Državu SHS. Pored zajedničke vlade obrazovane su pokrajinske vlade za južnoslovenske zemlje bivše Austrougarske.³

Narodno vijeće SHS proglašilo je 24. novembra 1918. ujedinjenje Države SHS sa proširenjem Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu i izabralo odbor od 28 članova s ovlašćenjem da u sporazumu s vladom Kraljevine Srbije sproveده organization jedinstvene države.⁴ U »Naputku« Središnjeg odbora Narodnog vijeća (tač. 7) stajalo je da će »državna vlada upravljati državnim poslovima, pa će biti sastavljena od ministra predsjednika i ministara za sve državne uprave, te od 7 državnih tajnika koji će imati mjesto i glas u ministar-

¹ Prvu vladu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca obrazovali su bivši ministri, narodni poslanici i političari Kraljevine Srbije, Kraljevine Crne Gore i Države Slovenaca, Hrvata i Srba (*Službene novine*, 12. I 1919, br. 1).

² F. Čulinović, *Državnopravni razvijati Jugoslavije*, Zagreb 1963, str. 136.

³ *Isto*, str. 128.

⁴ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I, Zagreb 1959, str. 116.

skom vijeću i to po jedan za Srbiju, Hrvatsku i Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu, Sloveniju, Dalmaciju, Crnu Goru, Banat, Bačku i Baranju».⁵

Prvodecembarskim aktom (regentova proklamacija i Adresa delegacije Narodnog vijeća SHS) izraženo je stvaranje nove države Kraljevstva SHS, prestanak Države SHS i Kraljevine Srbije. Predsjedništvo Narodnog vijeća SHS objavilo je aktom od 3. decembra 1918. da će »sa konstituisanjem ministarstava prestati i administrativna funkcija Narodnog vijeća koju će dотle voditi Predsjedništvo Narodnog vijeća u sporazumu sa njihovom vladom«.⁶

Prvu vladu Kraljevstva SHS, sa Stojanom Protićem na čelu, obrazovao je ukaznim neparlamentarnim putem regent Aleksandar »u sporazumu sa vodama i punomoćnicima svih narodnih stranki od narodnih pravaka sve tri vere i sva tri imena«.⁷ Prema proklamaciji regenta Aleksandra, objavljenoj povodom formiranja prve vlade, vlada je trebalo da rešava ključna državna pitanja: »da što pre sazove Privremeno narodno predstavništvo od izaslanika jugoslovenskih zemalja i da radi u potpunoj saglasnosti sa Privremenim narodnim predstavništvom kome je i odgovorna; da upravlja zemljom i rešava pitanja spoljne i unutrašnje politike; da predloži izborni red (izborni zakon) kojim će se na osnovu opštег prava glasa provesti izbori za Ustavotvornu skupštinu i kojoj će se podneti na rešenje predlog ustava; da primeni na celo Kraljevstvo SHS sva prava i slobode koje sada po Ustavu Kraljevine Srbije uživaju građani Srbije u cilju potpune jednakosti građana Kraljevine SHS pred zakonom; da se ukinu sve staleške povlastice i zajamči sloboda i ravnopravnost veroispovesti«. Kao najvažniji zadatak vlade ističe se da se »u ovom sudbonosnom času treba starati da se pri sklapanju svetskog mira utvrde granice države tako da se one verno podudaraju sa etnografskim granicama...«⁸

Pravni partikularizam i upravna decentralizacija karakterisali su dvadesete godine državnopravnog života Kraljevine SHS. Međutim, kod dobrog dela jugoslovenskih istoričara i pravnih pisaca preovladava mišljenje da posle državnopravnog provizorijuma (1918–1921) nastupa era vidovdanskog centralizma. Prema tim ocenama, Vidovdanskim ustavom su sankcionisani i realizovani nacionalni unitarizam, državni administrativni centralizam, monarhijski oblik vladavine i ograničeni (»lažni«) parlamentarizam. Usvojena je »velikosrpska koncepcija« u nacionalnom pitanju po kojoj su Srbi, Hrvati i Slovenci tri plemena jednog naroda.⁹

Vidovdanski ustav je, međutim, ostao daleko od svoje realizacije u državnopravnoj a samim time i u političkoj praksi jer nije bio sankcionisan adekvatnim zakonima. Nelogičan je sud da je vidovdanski centralizam ispunio Kraljevinu SHS bez adekvatne ustavne realizacije preko sistemskih zakonskih rešenja. Teoretičari istorije države i prava često ostaju na poziciji zakonski propisanog normativnog stanja pri analizi odredene institucionalne i pravne pojave, ne ulazeći u razmatranje oživotvorenja normative u stvarnom državnom životu. Iz normativnog (ustavnog) koncepta jednostavno se stvara istovetna predstava realnog političkog i državnog stanja. Tipičan primer takvog normativnog teoretisanja, od strane istoričara države i prava i teoretičara

⁵ F. Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS*, Zagreb 1920, str. 206.

⁶ *Isto*, str. 284.

⁷ *Proklamacija regenta Aleksandra povodom formiranja prve vlade Kraljevstva SHS, »Službene novine«*, 28. I 1919, br. 2.

⁸ *Isto*.

⁹ Videti: Avdo Sućeska, *Istorijski države i prava naroda SFRJ*, Sarajevo 1987, str. 238; F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I, Zagreb 1961; I. Beuc, *Istorijski države i prava*, Zagreb 1979, itd.

ustavnog prava, jeste nepotpuna ocena vidovdanskog ustava u državnopravnoj praksi Kraljevine SHS.¹⁰

Treba istaći činjenicu da se državnopravni provizorijum prenosi i na razdoblje posle donošenja ustava Kraljevine SHS (1921–1929). Ustav je, istina, donesen ali njegove odredbe o državnim vlastima, sem retkih izuzetaka, ostale su ne-razrađene zakonskom regulativom. Pravni i ustavni sistemi iz prethodnih državnih stanja ostali su u dobrom stepenu merodavni, što je Kraljevini SHS neizostavno davalo partikularističko državnopravno obeležje. Sest »istorijskih« pravnih područja (hrvatsko-slavonsko, dalmatinsko-slovenačko, Vojvodina i Međimurje, srpsko, crnogorsko i bosansko-hercegovačko) i dalje su postojali regulišući pravni i državni global Kraljevine SHS. Propisi ustavnopravnog karaktera, propisi o organizaciji i administrativnoj podeli države, o funkcionisanju javnih organa, nasledeni su iz prethodnih državnih stanja.¹¹

Na osnovu odredbi Vidovdanskog ustava zakonskim putem su sankcionisane samo neke državne funkcije, npr. ustrojstvo Državnog saveta i Glavne kontrole zakonima od 17. maja i 30. maja 1922. godine.¹² Vidovdanskim ustavom sankcionisan je monarhistički oblik vladavine. Ustav je podrobno odredio kompetencije i poziciju kralja, kraljevskog doma i namesništva u državi. Međutim, konkretizovanje odredbi ustava zakonom o kraljevskoj vlasti nije izvršeno sve do kraja parlamentarnog razdoblja, odnosno do donošenja Zakona o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi od 6. januara 1929. godine.¹³

Vidovdanski ustav je, nasuprot kraljevih poteza u realnom političkom životu Kraljevine SHS, koji su povremeno dobijali formu neograničene vlasti (1926–1928), sputavao kraljevu vlast Narodnom skupštinom i Ministarskim savetom (članovi 51–54). Odredbe Vidovdanskog ustava o podeli zemlje na oblasti, koje su predstavljale osnovu »vidovdanskog centralizma«, počele su se realizovati tek 1924–1925. godine konačnom likvidacijom pokrajinskih uprava.¹⁴

Posle jugoslovenskog ujedinjenja bio je obrazovan naročiti zakonodavni odbor bivše srpske Narodne skupštine koji je imao zadatak da za »pet godina« izjednači celokupno zakonodavstvo Kraljevine SHS. Međutim, na polju izjednačavanja zakonodavstva i donošenja novih zakona, uskladenih sa Vidovdanskim ustavom, nije učinjeno gotovo ništa. Diskusije ministara na sednicama vlade P. Živkovića (u proleće 1929) to potvrđuju jer otkrivaju pravu »normativnu pustoš« u svim državnim resorima.¹⁵ Parlament Kraljevine SHS nije funkcionisao u svojoj osnovnoj nadležnosti tj. u donošenju zakona.

Pravni položaj i nadležnost Ministarskog saveta i ministarstava (ministra) u Kraljevini SHS

U Kraljevini SHS nije verifikovan zakon koji bi pravno regulisao pitanje uređenja egzekutivne vlasti, odnosno vrhovne državne uprave. Zbog navedene

¹⁰ N. Žutić, *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan – odnos jugoslovenske države i Rimske crkve 1918–1935*, Beograd 1994, str. 58.

¹¹ *Isto*, str. 58–59.

¹² *Službene novine*, br. 111, 22. V 1922; br. 125, 10. VII 1922.

¹³ *Isto*, br. 6, 6. I 1929.

¹⁴ N. Žutić, *n. d.*, str. 59.

¹⁵ AJ, 138–1–1.

činjenice teško je davati precizne podatke o nadležnosti i uređenju Ministarskog saveta (vlade) do zavodenja diktature 1929. godine. U nedostatku adekvatnog zakona, nadležnost Ministarskog saveta (MS) Kraljevine SHS regulisana je Zakonom o ustrojeniju centralne državne uprave Knjaževstva Srbije iz 1862. godine¹⁶ i to sve do vremena donošenja Zakona o uređenju vrhovne državne uprave od 31. marta 1929. godine.¹⁷ U to vreme u pravnoj nauci se smatralo da je posle donošenja ustava najvažnije donošenje zakona o ustrojstvu centralne državne uprave a potom donošenje zakona o administrativnoj podeli zemlje. To su tri zakona na kojima je trebalo da počiva zakonodavstvo jedne zemlje.

Ustavom od 28. juna 1921. godine¹⁸ nije bila preciznije propisana nadležnost i organizacija Ministarskog saveta, sem što je rečeno da Ministarski savet ima predsednika (čl. 90) i da »zakonske predloge podnose po ovlašćenju Kraljevom Ministarski savet ili pojedini ministri (čl. 78). U Vidovdanskom ustavu su detaljnije razradene odredbe o ministrima kao članovima Ministarskog saveta.¹⁹

Dakle, prema Vidovdanskom ustavu funkcije ministara bile su dvojake pošto su oni upravljali svojim ministarstvom i učestvovali u svim kraljevim aktima. Zato »nijedan akt kraljevske vlasti nema snage, niti se može izvršiti ako ga nije premapotpisao nadležni ministar« (čl. 54 Ustava). Slobodan Jovanović je isticao činjenicu da ministri učestvuju u svim a ne samo upravnim aktima kraljevske vlade. Njihov se potpis traži za akta zakonodavne vlasti (npr. za proglašavanje zakona), za akte sudske vlasti (postavljanje sudija, davanje pomilovanja), za akta koja se ne mogu obeležiti ni kao akti zakonodavne, upravne, ni sudske vlasti (npr. davanje ordena). Za svaki kraljev akt padala je odgovornost na ministre bez obzira na to da li su oni formalno u tome aktu učestvovali. Da bi se oslobođili odgovornosti ministri su imali samo jedan način – podnošenje ostavke.²⁰ Zbog toga što su učestvovali u svima kraljevim aktima, a ne samo onima upravnog karaktera, ministri nisu bili samo šefovi pojedinih grana državne uprave, nego su istovremeno bili savetnici Krune za sve njene nadležnosti koje nisu ograničene na opseg upravne vlasti.²¹

Vidovdanski ustav je priznavao Narodnoj skupštini pravo da isključivo donosi godišnji budžet, da raspravlja i odlučuje o završnom računu (o utrošku budžeta). Ministarski savet je jedino imao mogućnost da uredvodavnim putem produži budžet tzv. budžetskim dvanaestinama.²² Dakle, budžet je projektovala vlada a rešavala Narodna skupština.

Ministarstva Kraljevine SHS obrazovana su uredvodavnim putem (pravni osnov donošenja na temelju čl. 2. Zakona o ustrojeniju centralne državne uprave Kneževine Srbije iz 1862). Broj ministarstva je varirao od 13 do 17 sve do 1929.

¹⁶ *Srpske novine*, 13. III 1862, br. 31.

¹⁷ *Službene novine*, 3. IV 1929, br. 78.

¹⁸ *Službene novine*, 28. VI 1921, br. 142a.

¹⁹ »Svi ministri čine Ministarski savet koji stoji neposredno pod Kraljem. Kralj imenuje predsednika i članove Ministarskog saveta. Ministri se nalaze na čelu pojedinih grana državne uprave a mogu biti i bez portfelja. Pri ministarstvima mogu se prema ukazanoj potrebi ustanoviti državni podsekretariati za jedan odredeni deo poslova iz te grane državne uprave. Ministri imenuju niže državne činovnike po odredbama zakona. Pre stupanja na dužnost ministri polažu zakletvu na Ustav i vernost Kralju (čl. 90)«, »Ministri su odgovorni Kralju i Narodnoj skupštini. Kralj i Narodna skupština mogu optužiti ministre za povredu Ustava i zemaljskih zakona učinjenu u službenoj dužnosti. Za štete koje učine ministri nezakonitim vršenjem službe odgovara država« (*Isto*).

²⁰ S. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine SHS*, Beograd 1924, str. 358.

²¹ *Isto*, str. 359.

²² F. Čulinović, *Državnopravni razvitak...*, str. 186.

godine. Prva vlada Kraljevstva SHS imala je 17 ministarstava i to: pravde, inostranih dela, trgovine i industrije, prosvete, železnica, građevina, unutrašnjih dela, finansija, pošta i telegrafa, vojske i mornarice, poljoprivrede, vera, ishrane i obnove zemlje, socijalne politike, šumarstva i rudarstva, priprema za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona, narodnog zdravlja.²³

Pojedine vlade pored predsednika imale su i potpredsednika. Prvi potpredsednik bio je rimokatolički sveštenik Anton Korošec (SLS) u vlasti Stojana Protića (20. decembar 1918 – 16. avgust 1919). Potpredsednik je bio i Juraj Biankini u drugoj vlasti Lj. Davidovića.²⁴

U razdoblju od 1921. do 1926. Narodnoj skupštini su bila podneta četiri predloga zakona o vrhovnoj državnoj upravi ali nisu verifikovana.²⁵ Prilikom pretresa predloga zakona o uređenju centralne državne uprave, na sednicama Zakonodavnog odbora Narodne skupštine održanim 1922., razmatrane su i uredbe o uređenju pojedinih ministarstava. Naime, te uredbe su pravljene jednostrano u svakom ministarstvu, prema »posebnim pogledima« onoga koji ih je sačinjavao, bez dovoljno proučavanja opštег pitanja o potrebi reforme upravne oblasti. Prevladavalo je mišljenje da bi predlog zakona ostao krvnji ako se ne bi postigle izvrsne reforme uredbi, odnosno zakona o uređenju pojedinih ministarstava.²⁶

Nadležnost Ministarskog saveta jačala je u zavisnosti od ostvarenja parlamentarizma u Kraljevini SHS. U periodu državnopravnog provizorijuma, tj. za vreme Privremenog narodnog predstavninstva (od 1. marta 1919. do 28. novembra 1920.), nadležnost Ministarskog saveta se sastojala isključivo u savetovanju i pretresanju predloga i davanja mišljenja o njima. Prema zakonima donesenim krajem 1920. Ministarski savet se pojavljuje kao rešavajući organ aktivne uprave.²⁷ Vlada skupštinske većine nije bila izričito predvidena Vidovdanskim ustavom. Zavisnost vlade prema Narodnoj skupštini proizlazila je iz odredbi o političkoj odgovornosti vlade prema skupštini. S druge strane, faktičko stanje je pokazivalo tendencije jačanja odgovornosti vlade prema kralju, a postepeno je, naročito od 1926., slabila prema Narodnoj skupštini.²⁸ Iako su jačale pseudoparlamentarne tendencije osamostaljivanja vlade u odnosu na vrhovno predstavničko telo, ipak se ne sme olako prelaziti preko činjenice da je vlada u određenoj meri bila odgovorna Narodnoj skupštini.

Pravni položaj i nadležnost Ministarskog saveta od proglašenja diktature do 1941.

Tek sa »Šestim januarom« 1929. počinje potpuno normativno izgradnjanje države pošto tada nastupa period intenzivne zakonodavne aktivnosti vlade. Obrazovan je Vrhovni zakonodavni savet u koji su ušli najistaknutiji pravni stručnjaci Kraljevine SHS. Ministar pravde M. Srškić je isticao da se u svom radu

²³ *Službene novine* 1919–1928; F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. 2, Zagreb 1963.

²⁴ *Službene novine*, 12. I 1919, br. 1; *Službene novine*, 19. X 1919, br. 117.

²⁵ Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS, 1922, 1924, 1926/27.

²⁶ Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine, XI sednica održana 30. I 1922, Beograd, 1922.

²⁷ L. Kostić, *Administrativno pravo Kraljevine SHS*, Beograd 1933, str. 128–129.

²⁸ F. Čulinović, *Državnopravni razvitak...*, str. 186.

Zakonodavni savet pokazao kao vrlo korisna ustanova pošto je u kratkom vremenu neprekidno i intenzivno saradivao na izradi osnovnih zakona: »U prvom redu izjednačio je (Savet–N. Ž.) formalno i materijalno krivično zakonodavstvo a zatim i formalno građansko zakonodavstvo. Doneseni su zakoni o izvršenju kazni, o lišenju slobode i potrebne uredbe za uvođenje istih zakona u život, zakon o zloupotrebi u zvaničnoj dužnosti od strane javnih službenika, zakon o ministarskoj odgovornosti. Doneseno je zatim u celosti sudska zakonodavstvo (Zakon o advokatima itd.). Specijalnim zakonom ustanovljen je pri Kasacionom sudu u Beogradu Državni sud za zaštitu države za celu zemlju itd.«²⁹

Na sednici vlade od 12. marta 1929, ministar prosvete je zahtevao da se u pogledu zakonodavnog rada što pre sproveđe unifikacija zakonodavstva u svim poslovima koji su spadali u područje rada Ministarstva prosvete, pošto su sva ta pitanja još uvek bila otvorena. Na sednici je bilo predviđeno da se donese čitav niz prosvetnih zakona (o osnovnim, građanskim i učiteljskim školama, višim pedagoškim školama, univerzitetima i o Visokoj komercijalnoj školi u Zagrebu, uređenju Ministarstva prosvete, Glavnom prosvetnom savetu, pozorištima, umetničkim školama, muzejima i čuvanju starina, bibliotekama, zadužbinama i zaštiti autorskih prava).³⁰

Zakon o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi, od 6. januara 1929. godine³¹, pravno je sankcionisao stanje uspostavljeno 6-januarskom proklamacijom kralja Aleksandra. Ukipanjem parlamentarizma, odnosno Narodne skupštine, vlada je ostala potpuno odgovorna i zavisna samo prema kralju. Suveren je postao nosilac zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. On je izdavao i proglašavao zakone, postavljao državne činovnike i davao vojna odlikovanja, bio zapovednik vojne sile, davao ordene i druga odlikovanja (čl. 2 Zakona). Sudska vlast u zemlji vršila se u kraljevo ime (čl. 20). Kralj je imenovao predsednika i članove Ministarskog saveta koji su stajali neposredno pod kraljem i radili po njegovim ovlašćenjima u pojedinim granama državne uprave (čl. 15). Kralj je izdavao i proglašavao zakone ukazom koji su potpisivali predsednik Ministarskog saveta, resorni ministar i ministar pravde (čl. 18).

Zakon o izmeni zakonskih odredaba kojima se propisuje saslušanje ili odlučivanje Ministarskog saveta, odnosno Finansijskog odbora Narodne skupštine, od 27. januara 1929. godine³², sveo je Ministarski savet na nadleštvo formalnog tipa bez ikakve upravne funkcije. Čl. 1 propisivao je sledeće: »Izmenjuju se odredbe svih dosadašnjih zakona kojima se propisuje da se neke odluke donose po saslušanju Ministarskog saveta a neke donosi sam Ministarski savet. Odluke koje su se donosile po saslušanju Ministarskog saveta, donosiće se po saslušanju predsednika Ministarskog saveta, a odluke koje je donosio sam Ministarski savet donosiće resorni ministar u saglasnosti sa predsednikom Ministarskog saveta«. Dakle, predsednik Ministarskog saveta nije se postavljao samo kao posrednik između kralja i pojedinog ministra, nego je bio ovlašćen da daje saglasnost ministarskim aktima iz nadležnosti pojedinih ministara. Bez takve saglasnosti najveći deo akata nije mogao steći pravnu snagu, tj. odobrenje npr. kod postavljanja činovnika, njihovog premeštanja, otpuštanja ili penzionisanja, imenovanja počasnih funkcionera, donošenja organizacionih uredbi itd. Time je Ministarski savet prestao da funkcioniše kao kolektivno telo, jer je ostao bez upravne i savetodavne nadležnosti.

²⁹ AJ, 138–1–1, Zapisnik sa sednice Ministarskog saveta od 12. III 1929.

³⁰ Isto.

³¹ *Službene novine*, 11. I 1929, br. 9.

³² *Službene novine*, 4. II 1929, br. 28.

Donošenjem Zakona o uređenju vrhovne državne uprave, od 31. marta 1929. godine³³, u potpunosti je pravno regulisano pitanje uređenja i nadležnosti ministarstava. Tim zakonom vrhovna državna uprava je podeљena na 12 ministarstava i to: pravde, unutrašnjih poslova, inostranih poslova, finansija, vojske i mornarice, građevina, poljoprivrede, trgovine i industrije, šuma i ruda, socijalne politike i narodnog zdravlja. U nadležnost ministarstava dolazili su poslovi oko organizovanja državnih vlasti, vrhovno vodenje celokupne državne administracije i vrhovni nadzor nad upravnim vlastima i organima, pripremanje zakonskih predloga i poslovi koji su posebnim rokovima zadržani za nadležnost pojedinog ministarstva (čl. 2).

Zakonom o uređenju vrhovne državne uprave određeno je da kao posebno nadležstvo treba da postoji Predsedništvo Ministarskog saveta (PMS) (čl. 1). Proписанo je da na čelu vrhovne državne uprave treba da stoji predsednik Ministarskog saveta koji u isto vreme treba da upravlja poslovima Predsedništva Ministarskog saveta. Dalje je određeno da kralj imenuje predsednika Ministarskog saveta i ostale ministre. Sve ukaze o imenovanju predsednika Ministarskog saveta, ministara i njihovih zastupnika, kao i usvajanje ostavki, »primapotpisuje« predsednik Ministarskog saveta. Sednice Ministarskog saveta držale su se pod predsedništvom kralja (Krunski savet) ili predsednika Ministarskog saveta (čl. 8). Član 15. Zakona propisavao je da su ministri odgovorni kralju i da ih on može optužiti za povrede zemaljskih zakona učinjene u službenoj dužnosti.

Tim zakonom ponovo je uspostavljen Ministarski savet kao savetodavno telo ali bez upravne nadležnosti pošto nije mogao izdavati nikakve administrativne akte. U njemu su se jedino mogli pretresati predmeti koje su za pretres odredili kralj ili predsednik Ministarskog saveta (čl. 9). »Održavanje jedinstva ili jednoobraznosti vlade i uprave«, kao najvažniji zadatak Ministarskog saveta, preuzeo je predsednik Ministarskog saveta (premijer vlade). On je davao prethodni predlog za kraljeve ili pristanak za ministarske akte gde god je to zakonom bilo pripisano. Premijer je potpisivao sve kraljeve akte čije izvršenje nije spadalo u nadležnost »njednog od drugih ministara ili čije je izvršenje naročitim zakonom stavljen u njegovu dužnost«. Zakoni su morali da budu potpisani od predsednika Ministarskog saveta i od ministara kojima je njihovo izvršenje bilo stavljen u dužnost, a pored toga i od ministra pravde koji je na njih stavljao državni pečat (čl. 10).

Ustav od 3. septembra 1931. godine³⁴ uglavnom je koristio odredbe o upravnoj vlasti iz prethodnih pozitivnih zakona – Vidovdanskog ustava i Zakona o uređenju vrhovne državne uprave od 31. marta 1929. Za razliku od Vidovdanskog ustava, sudska vlast po ustavu iz 1931. nije zavisila od parlamenta nego je o njenoj sudsbi brigu vodio »drugi ustavni faktor« tj. kralj (čl. 77).

Šestojanuarsko zakonodavstvo iz domena državne uprave posebno je ojačalo položaj predsednika Ministarskog saveta u periodu otvorene diktature kralja Aleksandra (1929–1931). U tom razdoblju ministri više nisu bili direktno potčinjeni kralju kao šefu upravne vlasti. Zvanični kontakti između ministara i kralja uvek su se odvijali preko predsednika Ministarskog saveta. Pre Šestog januara 1929. ministri su kralju direktno podnosili ukaze na potpis, dok su ih u periodu otvorene diktature podnosili tek pošto bi se sa njihovim sadržajem saglasio predsednik Ministarskog saveta. On je bio ovlašćen da daje saglasnost mini-

³³ *Službene novine*, 3. IV 1929, br. 78.

³⁴ *Službene novine*, 9. IX 1931, br. 207.

starskim aktima iz njihove nadležnosti. Bez te saglasnosti najveći broj akata nije mogao stечi pravnu snagu. Bilo je slučajeva da je predsednik Ministarskog saveta stavljao van snage uredbe i rešenja iz isključive nadležnosti pojedinih ministara. S druge strane, preko svojih inspektora (paragraf 2. Zakona o uredenju PMS) vršio je nadzor i nad onim poslovima resornih ministara koji nisu bili vezani za njegovu saglasnost.³⁵ Dakle, predsednik diktatorskih vlada Petar Živković (1929–1932) imao je daleko najveća ovlašćenja u odnosu na sve prethodne i potonje predsednike Ministarskog saveta Kraljevine SHS (Jugoslavije).

Zakonom o ukidanju, izmeni i dopuni zakonskih propisa koji se odnose na vrhovnu državnu upravu, od 3. decembra 1931. godine³⁶, uspostavljena je upravna nadležnost Ministarskog saveta u odnosu na ministre. Prema Zakonu, Ministarski savet je imao zadatak da održava jedinstvo i jednoobraznost u poslovima svih ministarstava. Zakonski predlozi i predlog budžeta morali su se prethodno pretresati u Ministarskom savetu. Zakonom je dalje bilo određeno da će se u Ministarskom savetu pretresati i predmeti za koje »specijalni zakoni to predviđaju ili za koje kralj ili predsednik Ministarskog saveta to nađe za shodno«. Ministarski savet je mogao predmete, koji su se po specijalnim zakonima mogli pretresati u Ministarskom savetu, preneti na resorne ministre da o njima bez saglasnosti odlučuju (čl. 9). Na svakom kraljevom ili ministarskom aktu, kome je prethodio pretres u Ministarskom savetu, moralno je biti naznačeno da je Ministarski savet saslušan, odnosno da je dao svoje odobrenje (čl. 10).

Ovim zakonom ukinut je Zakon o izmeni zakonskih odredaba kojima se propisuje saslušavanje ili odlučivanje Ministarskog saveta, odnosno, saglasnost Finansijskog odbora Narodne skupštine od 27. januara 1929. Član 2, stilski u dobroj meri nedoranjen, izbrisao je neograničene ingerencije u odlučivanju predsednika Ministarskog saveta u korist Ministarskog saveta: »Ukoliko je zakonima donesenim po stupanju na snagu pomenutog zakona od 27. januara 1929. predviđeno donošenje odluka po saslušanju predsednika Ministarskog saveta ili po njegovoj saglasnosti ili po njegovom odobrenju, ili donošenje odluke od strane predsednika Ministarskog saveta po predlogu ministra, takve odluke donosiće se, po stupanju na snagu ovog zakona, po prethodnom saslušanju, odnosno, odobrenju Ministarskog saveta, a ukoliko je tim zakonima predviđeno ovlašćenje za predsednika Ministarskog saveta da izdaje uredbe od dana stupanja na snagu ovog zakona, ovo ovlašćenje važi za Ministarski savet«. Zakon je propisao osnivanje novog Ministarstva fizičkog vaspitanja naroda (čl. 1).

Dakle, Zakonom od 3. decembra 1931. oduzet je najveći deo nadležnosti predsedniku MS i prenet na Ministarski savet ili vraćen resornim ministrima. Međutim, njemu su i dalje ostale »vanredne atribucije« koje su ga stavljale iznad ostalih ministara. On je i dalje davao saglasnost za ukaze činovnika prve tri položajne grupe; niko nije mogao biti poslat u inostranstvo po zvaničnom poslu bez njegove prethodne saglasnosti i dalje je pri PMS postojao Vrhovni inspektorat sa pravno neokrnjenom nadležnošću; predsednik MS je i dalje davao opšte odobrenje za odsustvo činovnika raznih resora (prilikom kongresa, raznih svečanosti); odredivao je radno vreme u svim državnim nadležtvima itd. Predsedniku MS je ostala daleko veća moć i šira nadležnost prema osoblju Državnog saveta i

³⁵ Ovi inspektorji »vrše vrhovnu inspekciju nad svim granama celokupne državne uprave«. Oni primaju i ispituju »sve predstavke, molbe i žalbe upućene od naroda bilo neposredno bilo preko resornih ministarstava ili mesnih vlasti«. Najstariji vrhovni inspektor donosio je po tim pitanjima i potrebne odluke (L. Kostić, *n. d.*, 143–144).

³⁶ *Službene novine*, 5. XII 1931, br. 285.

Glavne kontrole nego ranije. Iako nije imao disciplinsku vlast nad tim osobljem, imao je vlast postavljenja i otpuštanja. Kada predsednik Ministarskog saveta da ostavku tada pada ceo Kabinet.³⁷ Zakoni i uredbe o vrhovnoj državnoj upravi, usvojeni u razdoblju 1929–1931, ostaće jedini verifikovani pravni akti, iz te oblasti, koji su doneti do izbijanja rata u Kraljevini Jugoslaviji. Bilo je više predloga i nacrt za zakona i uredbi koji su, međutim, ostali nedovršeni i neverifikovani od strane Narodnog predstavništva.

Sporazumom Cvetković–Maček iz avgusta 1939. na Banovinu Hrvatsku su prenesene brojne državne nadležnosti. Banovina Hrvatska je postala svojevrstan »corpus separatum« Kraljevine Jugoslavije pošto su u njenu nadležnost preneti poslovi poljoprivrede, trgovine i industrije, šuma i rudnika, gradevina, socijalne politike i narodnog zdravlja, fizičkog vaspitanja, pravde, prosvete i unutrašnje uprave.³⁸ Centralnoj državnoj vlasti u Beogradu ostali su zajednički resori za poslove spoljne politike, vojske, železnica, pošta i delimično finansija. Time je i Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije u potpunosti izgubio nadležnost na teritoriji Banovine Hrvatske.

Banovina Hrvatska je dobila zakonodavnu, izvršnu i sudsку autonomiju. Zakonodavna vlast za njenu teritoriju prešla je u nadležnost Sabora, bez uticaja Narodnog predstavništva u Beogradu. Kraljevim ukazom od 26. avgusta 1939. raspuštena je Narodna skupština izabrana 11. decembra 1938. Ukazom kralja od 26. avgusta 1939. poništeni su i mandati svih senatora, što znači da je faktički bio raspšušten i Senat.³⁹ Upravna vlast Banovine Hrvatske bila je potpuno nezavisna u odnosu na centralnu vlast u navedenim poslovima iz njene nadležnosti. Nezavisnost upravne vlasti proisticala je iz neprikosnovenog položaja bana, naročito ako se uporedi njegov položaj s položajem banova drugih banovina.

Uredbom o Banovini Hrvatskoj uređen je njen status potpuno drugačije nego što je to bio položaj ostalih banovina u sastavu Kraljevine Jugoslavije koje su bile neposredno podredene Ministarskom savetu i Narodnom predstavništvu. Banovina Hrvatska je u vršenju svojih poslova bila toliko autonomna da je bila nezavisna od Ministarskog saveta. Zaključke Sabora Banovine Hrvatske nisu mogli poništiti ni Narodno predstavništvo a najmanje Ministarski savet.⁴⁰ Ban Banovine Hrvatske bio je odgovoran kralju i Saboru a nikako Ministarskom savetu (vladi). Po Uredbi on je imao viši položaj nego resorni ministar jer je »premapotpisivao« čak i ukaz o svom postavljenju (čl. 8 Uredbe). Banska vlast je bila isključiva i centralna državna vlast u Beogradu mogla je samo da je poveća, ali ne i da je ograniči (stav 5, čl. 2).

Sporazumom Cvetković–Maček i aktima banske vlasti izvršena je državno-pravna promena. Stvaranje Banovine Hrvatske bio je jednostran akt vlade Cvetković–Maček kojim je izvršena revizija septembarskog Ustava iz 1931. godine. Vojnim udarom od 27. marta 1941. nije se izmenio državnopravni položaj Banovine Hrvatske u odnosu na centralnu vlast (Ministarski savet, Narodno predstavništvo, kralj).⁴¹ Vlatko Maček je i dalje obavljao funkciju potpredsednika Ministarskog saveta u vlasti Dušana Simovića. Vlada Kraljevine Jugoslavije 15. aprila 1941. napušta Jugoslaviju i sa radom nastavlja u inostranstvu.

³⁷ L. Kostić, *n. d.*, str. 144.

³⁸ Videti *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 194, 26. VIII 1939.

³⁹ Lj. Boban, *Vlatko Maček i politika HSS*, knj. II; Zagreb 1974.

⁴⁰ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva svetska rata*, knj. II..., str. 152.

⁴¹ *Isto*, str. 201.

Predsedništvo Ministarskog saveta u Kraljevini Jugoslaviji

Ustanova predsednika Ministarskog saveta nastala je u Engleskoj odakle se proširila u skoro sve zemlje sveta. Predsednik MS u Nemačkoj je dobio naziv kancelar Carstva (Reichskanzler), u Austriji kancelar Saveza (Bundeskanzler). Sve do Prvog svetskog rata predsednik Ministarskog saveta nije imao naročito uzdignut položaj. Naime, on je među svojim ministarskim kolegama smatran samo kao primus inter pares (prvi među jednakima). Otuda i potiče naziv prvi, prvak, premijer. Njegova premoć se jedino osećala u parlamentu. Kako ističe L. Kostić, »stvarna njegova moć našla je u mnogim zemljama i svog formalnog izražaja u zasebnom imenovanju premijera pa tek onda ostalih članova kabinet-a«.⁴² Raniji posrednik između kralja i parlamenta postaje organ koji sam donosi većinu odluka i u dobroj meri sam upravlja.

U Srbiji je ustanova predsednika Ministarskog saveta (predsedatelj Ministarskog sovjeta), u današnjem smislu, uvedena tek 1862. Zakonom o ustrojeniju centralne državne uprave u Knjaževstvu Srbije. Predsednik je obično »naimenovan« biranjem između resornih ministara. U to vreme nije bilo ministara bez portfelja, niti predsedništva MS kao posebnog nadleštva. Zakon o ustrojeniju centralne državne uprave Knjaževine Srbije formalno je, uz određne modifikacije, ostao na snazi sve do 1929. godine. Ustav iz 1888. predviđao je mogućnost da predsednik MS može biti bez portfelja. Drugih isključivih ministara bez portfelja nije moglo da bude sve do donošenja Vidovdanskog ustava 1921. godine. Ustavi iz 1888. i 1903. omogućili su postojanje ministara bez administrativne kompetencije, ali sa dosta precizno obeleženom političkom i državnopravnom kompetencijom. U praksi ni posle 1888. nije bilo mnogo predsednika MS koji nisu istovremeno bili i šefovi nekog drugog resora. Kod potpisivanja na zvaničnim aktima neki su od njih ispod titule predsednika MS dodavali i »ministar bez portfelja«.⁴³

Posle rata, kako slikovito ističe L. Kostić, praksa dobija drugi pravac: »Predsednici Ministarskog saveta nisu više i šefovi nekog resora. Ali zato oni nisu više ni ministri bez portfelja. Oni dobijaju, pre svega, jedan osoben pravni položaj koji ih izdiže mnogo iznad ostalih ministara. A zatim se oni okružuju posebnim činovništvom, stvaraju jednu kancelariju, jedno nadleštvo, koje sve više dobija formu zasebnog ministarstva. Oni postaju ministri i upravni šefovi Predsedništva Ministarskog saveta, a uz to i nadministri, neka vrsta šefova ostalih ministara«.⁴⁴

U Kraljevini SHS Predsedništvo Ministarskog saveta postalo je posebno nadleštvo, u stvari jedno ministarstvo. Do obrazovanja tog nadleštva došlo je po stepeno. Do 1914. PMS nije imalo nijednog činovnika niti stalni administrativni aparat. Pod njim su, istina, bili Državni savet i Glavna kontrola, ali su to bila samostalna tela sa posebnim računovodstvom i samostalnom upravnom organizacijom. Tek u budžetu za 1914. predviđena su dva posebna činovnika PMS (jedan sekretar i jedan pisar). Iz godine u godinu rastao je broj osoblja, da bi 1924. u PMS bili zaposleni šef kancelarije, dva sekretara, knjigovođa, arhivar, pisar, protokolisti i služitelji.⁴⁵

U Kraljevini SHS nije donesen poseban zakon koji bi u potpunosti regulisao položaj, nadležnost i uređenje PMS, pa samim time ni njegova unutrašnja organiza-

⁴² L. Kostić, *n. d.*, 141.

⁴³ *Isto*, str. 143.

⁴⁴ *Isto*.

⁴⁵ *Isto*, str. 145.

cija nije bila čvršće postavljena. Donošenjem uredaba o obrazovanju kabineta predsednika Ministarskog saveta, 31. januara 1919, Odeljenja za izvršenje međunarodnih ugovora, 30. septembra 1919. godine i Uredbe o Presbiriou, 30. oktobra 1920, stvorena je osnovna organizaciona struktura PMS u Kraljevini SHS.

U uredbi o obrazovanju kabineta predsednika Ministarskog saveta stajalo je da se na predlog predsednika MS Kraljevine SHS, u »cilju otklanjanja zastoja poslova a da bi se osigurao pravilan rad na poslovima koji spadaju u nadležnost predsednika MS«, osniva novo državno nadleštvu pod nazivom Kabinet predsednika Ministarskog saveta. Uredbom je određen potreban broj službenika Kabineta (šef, dva sekretara, pisar, arhivar, potreban broj praktikanata i služitelja).⁴⁶ U poslove Kabineta »spada sve ono što predsednik Ministarskog saveta obavlja bilo kao šef Ministarskog saveta, koji se stara o održavanju jedinstva i jednoobraznosti u delima svih ministara, bilo kao nadležan za rešavanje pojedinih pitanja po posebnim zakonima i uredbama«.⁴⁷

Kabinet se organizaciono delio na Političku i Administrativnu sekciju. Politička sekcija je vršila otpravljanje spoljnopolitičkih i unutrašnjopolitičkih poslova koji su spadali u nadležnost predsednika Ministarskog saveta kao šefa Vlade, zatim, otpravljanje poslova koji su bili u vezi s parlamentarnim obavezama predsednika Ministarskog saveta. Politička sekcija je razmatrala i zakonske projekte, s primedbama Državnog saveta i ocenom Ministarskog saveta, pre nego što su se oni iznosili pred Narodnu skupštinu; davala je mišljenje o onim predmetima resornih ministara koji su po svojoj sadržini i značaju uopšte, a naročito po svojoj političkoj, privrednoj ili finansijskoj prirodi, zadirali u opšte državne interese a spadali u nadležnost PMS na osnovu zakona ili prema inicijativi samog predsednika; vršila otpravljanje svih kancelarijskih poslova Ministarskog saveta (pripremanje materijala, vodila brigu o stavljanju tema na dnevni red za sednice Ministarskog saveta i o izvršenju savetskih odluka, vodila i čuvala zapisnike Ministarskog saveta).

Administrativna sekcija Kabineta vršila je otpravljanje akata koji su se upućivali predsedniku Ministarskog saveta ili Ministarskom savetu; vršila nadzor nad pitanjima koja su se ticala svih nadleštava koja su bila pod upravom ili nadzrom predsednika Ministarskog saveta; vodila brigu o pitanjima pokrajinskih vlada ukoliko su spadala u delokrug rada predsednika Ministarskog saveta; rešavala sva pitanja ličnih i materijalnih izdataka (blagajna, arhiva i personalije).⁴⁸

Prema uredbi o osnivanju Odeljenja za izvršenje međunarodnih ugovora u nadležnost odeljenja je spadalo da se brine o ispunjenju svih obaveza i ostvarenju svih prava koja su proizlazila iz međunarodnih ugovora, da služi Ministarstvu inostranih poslova kao savetodavni organ za pitanja međunarodnog prava. Odeljenje je, kao glavnu, imalo Političku sekciju u čiju su nadležnost spadali Liga naroda, razgraničenje, državljanstvo, sankcije, odredbe opšteg karaktera, ograničenje brojnog stanja vojnika, razoružanje neprijateljskih zemalja, sva pitanja međunarodnog karaktera koja su se ticala suvozemne i pomorske vojne sile i vazduhoplovstva. Pored Političke u odeljenju su bile i Sekcija za naknadu štete, Ekonomsko-finansijska i Saobraćajna sekcija.⁴⁹

Uredbom o organizaciji Presbrija, od 30. oktobra 1920, Presbri prelazi iz nadležnosti Ministarstva inostranih dela u nadležnost Predsedništva Ministar-

⁴⁶ AJ, 138-1-1, Uredba o obrazovanju Kabineta.

⁴⁷ *Almanah Kraljevine SHS za 1921/22*, Beograd, 1922, 53–54.

⁴⁸ *Isto*.

⁴⁹ *Službene novine*, br. 161, 13. XII 1919.

skog saveta. Presbiro je, kako je istaknuto u uredbi, »ustanovljen samo za zvanična saopštenja«.⁵⁰ Prema *Almanahu*, koji ga naziva Odeljenje za štampu, zadatak Presbiroa je bio da snabdeva Ministarski savet informacijama iz domaće i inostrane štampe; pomaže štampu u zastupanju bitnih interesa spoljne politike Kraljevine SHS i konsolidovanju političkih, ekonomskih i kulturnih prilika u državi; štampom i ostalim propagandnim sredstvima propagira misao državnog unitarizma; vrši novinarsku službu. Pod kontrolom Odeljenja za štampu stajale su sve novinske agencije i sve ustanove u Kraljevini.⁵¹ Tokom 1921. godine Presbiro (Odeljenje za štampu) i Odeljenje za izvršenje međunarodnih ugovora prešli su iz nadležnosti PMS u nadležnost MID-a.

U granicama zakonske nadležnosti pod PMS su bili Državni savet, Glavna kontrola, Direkcija plana, Kancelarija kralja, Uprava Dvora, Kancelarija kraljevskih ordena.⁵² Državni savet i Glavna kontrola su bili pod nadzorom Predsedništva Ministarskog saveta, ali sa samostalnim računovodstvom i samostalnom upravnom organizacijom. Predsednik Ministarskog saveta nije imao disciplinsku vlast nad osobljem Glavne kontrole i Državnog saveta, ali je vršio postavljanje i otpuštanje činovnika.⁵³ Kancelarija nj. v. kralja i Uprava Dvora Zakonom o ustrojstvu Civilne kuće nj. v. kralja, od 1. decembra 1931, iz nadležnosti PMS prelazi u nadležnost Civilne kuće kralja.⁵⁴

Pravno uređenje Predsedništva Ministarskog saveta u celini je regulisano zakonima koji su doneseni tek 1929. godine. Zakonom o uređenju vrhovne državne uprave, od 31. marta 1929. PMS egzistira kao posebno nadležstvo u sastavu Ministarskog saveta. U nadležnost PMS, prema ovom zakonu, spadalo je otpravljavanje poslova Kancelarije kraljevskog Dvora, Kancelarije kraljevih ordena, Državnog saveta, Glavne kontrole, Opšte državne obaveštajne službe, Opšte statistike.⁵⁵

Uredbom o podeli odeljenja PMS i ministarstava, od 16. aprila 1929, sveobuhvatnije su regulisani nadležnost i unutrašnja organizacija Predsedništva Ministarskog saveta. Prema ovoj uredbi PMS je bilo podeљeno na sledeća odeljenja: Kancelarija Predsedništva, Centralni Presbiro, Opšta državna statistika.⁵⁶ U nadležnost Kancelarije Predsedništva Ministarskog saveta spadali su sledeći poslovi: opšta administracija Predsedništva; personalni poslovi Predsedništva, Državnog saveta, Glavne kontrole, Kancelarije kraljevog dvora; otpravljavanje poslova vezanih za donošenje zakona; Vrhovni zakonodavni savet; arhiva i računski poslovi. Opšta državna statistika prikupljala je, sređivala i objavljivala opšte statističke podatke.

Zakonom o uređenju PMS, od 1. maja 1929, Predsedništvo MS se delilo na Opšte odeljenje, Centralni presbiro, Opštu državnu statistiku. Sva odeljenja sačinjavala su Kancelariju Predsedništva čiji je šef bio nadležan da, kao neposredni referat predsednika Ministarskog saveta, vodi sve poslove Predsedništva i da se brine o koordinaciji rada svih ministarstava. Predsednik Ministarskog save-

⁵⁰ *Službene novine*, br. 249, 9. XI 1920.

⁵¹ *Almanah Kraljevine SHS za 1921/22*, Beograd, 54.

⁵² *Isto*, str. 53.

⁵³ L. Kostić, *n.d.*, str. 145–146.

⁵⁴ *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 281, 1. XII 1931.

⁵⁵ *Isto*, br. 78, 3. IV 1929.

⁵⁶ *Isto*, br. 94, 22. IV 1929.

ta mogao je da ovlasti šefa Kancelarije da umesto njega potpisuje sva akta izuzev onih za koje se zakonom tražio potpis predsednika Ministarskog saveta.

Opšte odeljenje PMS delilo se na Administrativni, Zakonodavni i Računovodstveni odsek. U nadležnost Administrativnog odseka spadalo je: otpravljanje administrativnih poslova, rad po pitanjima koja su se ticala Kancelarije kraljevog dvora, Kancelarije kraljevih ordena, Glavne kontrole, Državnog saveta; evidencija svih rešenja i ukaza o postavljenju, premeštaju, prevođenju na drugu družnost ili struku, stavljanje na raspolaganje, penzionisanje i otpuštanje državnih službenika za koje je bila propisana saglasnost predsednika Ministarskog saveta, kao i ukaza o odlikovanjima po predlozima ministara; registrovanje svih odluka po Zakonu o izmeni zakonskih propisa kojima se propisuje saslušavanje ili odlučivanje MS, odnosno saglasnost Finansijskog odbora Narodne skupštine od 27. januara 1929; svi poslovi na sprovodenju i održavanju jednoobrazne uprave u državnoj administraciji, davanje mišljenja po onim predmetima ministarstava za koje je zakonom bila predvidena saglasnost predsednika Ministarskog saveta; svi poslovi na koordinaciji rada u pogledu jedinstva državne uprave, rešavanje personalnih pitanja za sva nadleštva koja su potpadala pod PMS; Sekretarijat Zemaljske obrane i arhiva.

U nadležnost Zakonodavnog odseka spadali su: zakonodavna inicijativa, svi poslovi oko donošenja zakona, uredaba, pravilnika, Vrhovni zakonodavni savet i nadzor nad sprovodenjem zakona u život. U nadležnost Odseka računovodstva dolazili su računski poslovi. U sastav Opšteg odeljenja ulazio je Kabinet predsednika Ministarskog saveta. Poslove Kabineta je vodio šef Kabineta, uz potreban broj osoblja, a po neposrednim naredenjima predsednika MS.

Obrazovanjem Centralnog presbiroa pri PMS težilo se objedinjavanju i koncentraciji celokupne obaveštajne službe, do tada razbijene i razdeljene u više nadleštava. Međutim, pri Ministarstvu inostranih poslova i dalje je ostala spoljna obaveštajna služba za inostranstvo. Centralni presbiro bio je podešten na tri odseka: administrativni, informativni i publicistički. Kod informativnog odseka bila je usredsređena izveštajna služba, preko publicističkog se vršila obaveštajna služba.⁵⁷

Odeljenje opšte državne statistike, sa Administrativnim, Odsekom za statistiku stanovništva i javnu higijenu, Odsekom za statistiku nastave, pravosuđa, administracije, finansija, vojske i mornarice, prikupljalo je, sredovalo i objavljivalo opšte statističke podatke iz svih grana državne uprave i narodnog života. Prema čl. 1 Zakona o ukidanju, izmeni i dopuni zakonskih propisa koji se odnose na vrhovnu državnu upravu, od 3. decembra 1931, Odeljenje opšte državne statistike preneto je u delokrug Ministarstva unutrašnjih poslova.⁵⁸

Pri PMS delovao je i Vrhovni inspektorat, koji je radio u ime predsednika MS po njegovim neposrednim uputstvima. On je vršio vrhovnu inspekciju nad svim granama celokupne državne uprave.

Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o uredenju PMS od 1. maja 1929, određeno je da »Kraljevim ukazom može biti imenovan ministar pri PMS da za predsednika MS vodi sve poslove iz čl. 1 i 2. ovog Zakona, sem onih koje predsednik MS za sebe zadrži kako i za sve ostale poslove koje mu predsednik MS dodeli«. Ministar pri PMS potpisivao je umesto predsednika MS sva akta sem zakonskih predloga i ukaza i onih akata koje je predsednik zadržavao za svoj

⁵⁷ Isto, br. 285, 5. XII 1931.

⁵⁸ Isto, br. 35, 16. II 1931.

potpis. On je bio stalni predsedavajući član svih odobra (komiteta) MS.⁵⁹ Ovaj zakon se ukidao Zakonom o ukidanju, izmeni i dopuni zakonskih propisa koji se odnosi na vrhovnu državnu upravu, od 3. decembra 1931. godine.

Sledeće organizacione podele u PMS vršile su se Zakonom o uredenju PMS od 29. jula 1936. godine.⁶⁰ Ovim Zakonom PMS se delilo na Političko odeljenje, Administrativno odeljenje i Centralni presbiro. U PMS su i dalje postojali Kabinet i Vrhovni inspektorat.

Uredbom o poslovnom redu u odeljenjima PMS, od 29. jula 1936, preciznije su određeni unutrašnja organizacija i nadležnost PMS i delokrug rada odeljenja određenih Zakonom o uredenju PMS. Prema ovoj uredbi Političko odeljenje se delilo na Politički i Obaveštajni odsek. U delokrug rada Političkog odseka spadali su: politički poslovi sa Senatom i Narodnom skupštinom i politički poslovi koji su se pretresali na sednicama Ministarskog saveta; prijem senatora, narodnih poslanika, delegacija, deputacija i drugih lica kao i svi poslovi s tim povezani, spremanje materijala i podataka za deklaracije i druge službene izjave, kao i za odgovore na interpelacije, pitanja i tome slično, sve u delokrugu PMS. U delokrugu Obaveštajnog odseka ulazili su: sva informativna služba u vezi sa političkim i društvenim životom i prilikama u zemlji; prikupljanje, sređivanje i proučavanje informativnih podataka i drugih materijala koji su se odnosili na politički i društveni život u zemlji.⁶¹

Administrativno odeljenje se delilo na: Administrativno-pravni odsek, Zakonodavni odsek, Odsek računovodstva. U delokrug rada Administrativno-pravnog odseka spadalo je: otpravljanje administrativno-pravnih poslova; svi poslovi koji su koordinisali rad celokupne državne uprave i sprovodili jednoobraznost državne administracije; registrovanje odluka MS; razmatranje i spremanje referata po predmetima ministarstava za koje je zakonima bila propisana saglasnost, odnosno odobrenje MS ili predsednika MS; pripremanje ukaza i rešenja o službenim odnosima i odlikovanjima osoblja PMS, Civilne kuće nj. v. Kralja, Kancelarije kraljevih ordena, Državnog saveta i Glavne kontrole; evidencija celokupnog osoblja PMS i nadleštava i ustanova koje su bile neposredno pod PMS.

U delokrug rada Zakonodavnog odseka spadalo je: pripremanje projekata zakona, uredaba, pravilnika i ostalih propisa iz delokruga PMS; razmatranje projekata zakona, uredaba i pravilnika ministarstava koji su bili predmet pretresa u MS; svi poslovi oko obnarodovanja zakona, uredaba, pravilnika i ostalih propisa koji su se odnosili na PMS. U delokrug rada Odseka računovodstva spadali su poslovi oko izrade i izvršenja budžeta rashoda PMS; poslovi koji su se odnosili na računovodstvenu službu PMS.

Na osnovu čl. 15 Uredbe o Banovini Hrvatskoj, od 26. avgusta 1939, Ministarski savet je propisao Uredbu o potpredsedništvu Ministarskog saveta.⁶² U čl. 2 Uredbe stajalo je da »poslove Potpredsedništva vodi šef Kabineta potpredsednika MS s potrebnim osobljem, a po neposrednim narednjima potpredsednika MS.«

Pri PMS ustanovljen je Uredbom od 18. maja 1940. Državni odbor za obrambenu privredu. Želeći da spreči nekontrolisan rast cena u ratnom okruženju, Ministarski savet je doneo Uredbu o suzbijanju skupoće i nesavesne špekula-

⁵⁹ *Isto*, br. br. 192, 21. VIII 1936.

⁶⁰ *Isto*, br. 192, 21. VIII 1936.

⁶¹ *Isto*, br. br. 199, 2. IX 1939.

⁶² *Isto*, br. 113, 18. V 1940.

laciјe, 20. septembra 1939, i Uredbu o kontroli cena 3. februara 1940. godine. Državni odbor je imao zadatku da donosi odluke i propisuje jednoobrazna uputstva po kojima su nadležna ministarstva i banska vlast Banovine Hrvatske bili dužni da preduzimaju potrebne mere u oblasti proizvodnje, prometa, potrošnje, izvoza, uvoza, cena, raspodele dobara itd., radi zadovoljenja civilnih i vojnih potreba zemaljske odbrane. Odbor je imao stalni Sekretarijat u PMS na čelu sa generalnim sekretarom koga je, kao i ostalo osoblje, imenovao predsednik MS na predlog Odbora. Odbor se sastojao od stalnih članova koje su imenovali predsednik i potpredsednik MS iz redova stručnjaka za pojedina presudna pitanja. Sednicama Državnog odbora predsedavao je predsednik odnosno potpredsednik MS ili njihov zamenik koga su oni odredivali između članova MS.⁶³

NIKOLA ŽUTIĆ

THE COUNCIL OF MINISTERS IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

The legal status of the Council of Ministers in the governmental system of the Kingdom of Yugoslavia was only provisionally defined, hampered like the Kingdom itself, by the remnants of the united countries' former legal systems. The fact that the legal position of the Council of Ministers during the Vidovdan period (1921–1929) was regulated by the Serbian Law on Central Government Administration from 1862 stands to illustrate this situation. The Vidovdan Constitution was never fully realized in the administrative and legal practice of the Yugoslav Kingdom, because it was neither elaborated nor sanctioned by appropriate laws. The new Law on Central Government Administration of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia) was not enacted before March 1929. The introduction of the dictatorship on 6th January marked the actual beginning of thorough normative organization of government. The mentioned law determined the legal status, jurisdiction and organization of the various ministries and the Council of Ministers Presidency as a separate institution in the government. The legislature of the Kingdom of Yugoslavia established the Council of Ministers Presidency as a separate institution whose status equaled that of a ministry.

⁶³ *Isto,,*

KOSTA NIKOLIĆ

Istraživač – saradnik, Institut za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDC:329.78(497,1)

UDC:940.531.63(497,1)

JUGOSLOVENSKA RAVNOGORSKA OMLADINA U DRUGOM SVETSKOM RATU

ORGANIZACIJA I IDEOLOGIJA

ABSTRACT: Srpska nacionalna (rojalistička) omladina u Drugom svetskom ratu. Organizacione forme i ideološke osnove. Borba za moralni preporod srpskog društva i izgradnju nove države. O jednoj mladosti u jednom ratu.

Po prirodi svog temperamenta i veri koju nosi mladost, omladina je često glavni oslonac za velike prevrate. Više srcem i emocijama a manje razumom, ona uvek stremi visokim ciljevima i mašta o novom svetu. Ko u ratu iskoristi tu energiju i upotrebi je u sopstvene svrhe, može računati na pobedu. Srpska nacionalna omladina prešla je u Kraljevinu Jugoslaviju dug i mučan put od herojstva svojih očeva u balkanskim i Prvom svetskom ratu, do sopstvenih razočarenja i izgubljenih ideaala.

Ono što se i površnim posmatranjem može uočiti, jeste lutanje i nesnaženje srpske nacionalne omladine u burnim godinama uoči i na početku Drugog svetskog rata. Bez jasne vizije, prepuštena sama sebi, lako je postajala »plen« ideoloških fanatika koji su obećavali »raj na zemlji«, prividno ništa ne tražeći za uzvrat. Srpska politička elita zavaravala se verom u snagu ideaala iz Prvog svetskog rata, ne uvidajući njihovu istrošenost i ne nudeći alternativu za nove generacije. Osim Srpskog kulturnog kluba i Demokratske stranke, nije postojala čvrsta organizaciona forma koja bi okupila nacionalnu omladinu, kao što je to bio slučaj sa skojevcima i omladinom »Zbora«. Srpski kulturni klub imao je i svoju omladinsku sekциju u kojoj se okupljala demokratski orijentisana nacionalna omladina; sekciju su vodili Vojin Andrić i Milorad Drašković. Izdavala je časopis »Mlada Srbadija« u kome je ispovedala svoja demokratska, antifašistička i antikomunistička nacionalna uverenja.¹ Ali, to je bilo premalo – intelektualizam nije mogao da se suprotstavi organizacionoj energiji ekstremne levice i ekstremne desnice, što je posebno bilo karakteristično za komunističku omladinu koja je uoči rata predstavljala ideološki pročišćen i militantan savez. Na udaru skojevaca posebno je bio Univerzitet, kao i sva druga omladinska udruženja i klubovi. Tako će skojevci postati udarna pesnica KPJ u prvim ratnim danima, kako po borbenosti, tako i po snazi svoje ideologije.

Počeci

Omladina nije značajnije učestvovala u stvaranju Ravnogorskog pokreta, osim istaknutih pojedinaca. Već 12. juna 1941. godine, Vojin Andrić i Miodrag

¹ Dimitrije Đorđević, *Ožiljci i opomene*, I, Beograd 1995, str. 37.

Matić bili su na Ravnoj gori kod Draže Mihailovića. Dogovoren je da student Branislav Đukić ostane na Gori kao predstavnik omladine, dok bi ostali omladinci iz SKK-a organizovali pokret u Beogradu.² U leto iste godine pravljeni su planovi da se veći broj omladinaca uputi na teren ali je, posle početka ustanka i gradanskog rata, D. Mihailović vratio sve omladince u Beograd, uz obrazloženje da ne želi da žrtvuje cvet srpske omladine u ratu i počini grešku sličnu onoj iz Prvog svetskog rata.³

Posle bure u 1941. godini, nastalo je zatišje u celom pokretu, pa tako i u aktivnostima oko stvaranja posebne omladinske organizacije. Na inicijativu kapetana Aleksandra Mihailovića, komandanta beogradskog štaba pokreta, uz pomoć Mladena Žujovića, V. Andrića i M. Draškovića, organizovan je, marta 1942. godine, prvi dački odred »Vojvoda Vuk« u Sopotu. U odredu su bili omladinci iz SKK-a i Demokratske stranke, pod neposrednom komandom kapetana Serafima Negotinca. Odred je bio legalizovan kod Srpske državne straže; od oficira, bili su još poručnici Dragan Pejić, Jovan Pupovac (aktivni) i Lazar Jovanović (rezervni).⁴ Glavna aktivnost odreda bilo je vođenje propagande na Kosmaju, a pokušavalo se i da se lokalna omladina sposobi za rat; bilo je oko 30 naoružanih omladinaca. Kako je zapisao jedan član odreda, to su bili »gradski mladići koji su svojim oduševljenjem pokušavali da nadvladaju strah«.⁵ Posle dva meseca, ceo poduhvat je prekinut jer su Nemci saznali za postojanje odreda.

*

Ideju o institucionalnom organizovanju omladine u Ravnogorskem pokretu zvanično je pokrenuo Dragiša Vasić, sredinom 1942. godine. Po njegovim instrukcijama, V. Andrić je formirao prvu omladinsku organizaciju o čemu je, početkom septembra, obavestio D. Mihailovića: »1) Izvestan broj (oko 20) omladina – studenata upućeno je do sada u razne brigade i u tom smislu radiće se i dalje; 2) u Beogradu je omladinska organizacija sprovedena na najefikasniji nacin. Srednjoškolci su organizovani u trojke na čisto zavereničkoj bazi (oko 250–300)«.⁶ Andrić je izvestio Dražu Mihailovića i o održavanju većeg broja »ideoloških kurseva« u Beogradu kako bi se stvorilo »ravnogorsko javno mnjenje« među omladinom.

Andrić je ocenio da je predratni režim najviše »haosa i pometnje« izazvao u omladinskom životu, što je u ratnim uslovima proizvelo brojne negativne posledice. Pre svega je mislio na »destruktivnu inostranu propagandu« koja je uspeila da veliki deo srpske omladine odvoji od sopstvenog naroda »srpske istorije i srpske stvarnosti i slepo ih stavi kao oružje raznim inostranim silama«. U prvom redu to se odnosilo na komuniste i ljetićeve koji su omladinski idealizam iskoristili za svoje ciljeve. Ostali deo omladine bio je umrtyljen: »Ni izgubljena država i sloboda, ni stotine hiljada pobijene braće, nisu mogli da prenu i obodre te omladince već site života i zadojene rušilačkim cinizmom trulog zapada«.

Poseban problem bila je neorganizovanost nacionalne omladine dok su skojevci i ljetićevcii imali strogo centralizovani sistem rada, sa fanatizovanim i di-

² Đukića su u jesen 1942. uhvatili »dobrovoljci« u Valjevu i predali ga Nemcima, koji su ga decembra iste godine streljali u Beogradu (D. Đorđević, *n.d.*, str. 50/51)

³ D. Đorđević, *n.d.*, str. 51.

⁴ *Isto*, str. 54.

⁵ *Isto*, str. 56.

⁶ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Četnička arhiva (Dalje: AVII, ČA); 130-1-6.

sciplinovanim članovima, nacionalni omladinci organizovali su se bez idejnog i organizacionog centra: »Ta neorganizovanost ispoljava se najjasnije u srednjim školama i četama radne službe, gde je većina omladine ili naša ili neopredeljena, ali neorganizovana i gde je teroriše manjina komunista ili ljotićevecaca«. Andrić je posebno bio razočaran gradskom omladinom koja se »bavi sportom, puni bioskope i pozorišta i sve nesreće, sva poniženja i sve uvrede ostavljaju je ravnodušnom. Duh pomirljivosti prema našim krvnim neprijateljima u mnogome osvaja« (»Nemci nisu tako rđavi«, »Hrvatima, radi zajedničke budućnosti, treba oprostiti«).

Zbog toga je Andrić zahtevao da se što pre izvrši organizovanje omladine i tražio je od D. Mihailovića ovlašćenje za obrazovanje jednog »omladinskog središta«. Prvi zadatak bilo je vodenje sistematske propagande, izdavanjem »Biltena Ravne Gore« kako bi se ostvarilo »ideološko vaspitanje omladine«, a i ceo narod »prožeo istinom o današnjici, verom u našu pobedu i poverenjem u vođstvo JVUO, a da ne govorimo što bi na taj način paralisali kobni uticaj komunista i ljotićevecaca«. Andrić je predložio da se omladinci – intelektualci šalju u pojedine jedinice kako bi svojom disciplinom bili primer »vojnicima – seljacima« i stvarali zavereničke omladinske centre koji bi vaspitavali omladinu u »duhu Ravne Gore i usadili u njihove duše ljubav prema Srbiji, svetlim vojničkim tradicijama i nepokolebljivu vernost svojim komandantima Kralju Petru II i generalu Draži Mihailoviću«.

Posle primljenog izveštaja, Draža Mihailović je simbolično, na rođendan kralja Petra II, 6. septembra 1942. godine izdao prvu naredbu o organizovanju Jugoslovenske ravnogorske omladine. U njen sastav trebalo je da uđu deca od 8 do 15 godina (»uzdanice Otadžbine«) i mladići od 15 do 20 godina (»zatočnici Otadžbine«) koji su ostali »nacionalno ispravni«.⁷ Omladina ne bi ulazila u borbene redove JVUO, a jedinice JURAO formirale bi se po srezovima i nadzor nad njima imao bi komandant odgovarajuće brigade.

D. Mihailović je ocenio da je »naša omladina u ovome ratu podbacila u svom nacionalnom stremljenju«, nije bila svesna »ni današnjice, ni sutrašnjice, ni zadataka koji joj predstoje u novoj državi«. Zato se omladina morala u najkraćem vremenu okupiti i vaspitati u duhu Ravne gore, kako bi bila na visini na kojoj je bila omladina 1918. godine: »Ona mora steći poverenje i ljubav svoga naroda; ona mora dati sve od sebe kako bi sa pravom nasila ime zatočenika i uzdanice Otadžbine«.⁸

Mihailović je naglašavao da omladinu treba vaspitavati u duhu stvaranja »novog čoveka, produbljivanja nacionalne svesti i uzdizanja nacionalnog ponosa, produbljivanja osećanja građanske dužnosti; discipline duha, istrajnosti u radu, težnje za redom i poretkom; osećanja časti, poštenja i skromnosti, društvene pravde, jugoslovenskog bratstva i solidarnosti«.⁹ Takođe, kod omladine je trebalo probuditi verska osećanja, osećanja o tome šta je sveto i užvišeno, lepo i dobro; osećanja o školi, porodicu, narodnoj poeziji i tradiciji, etici, slavi i veličini; vladarima, herojima i naučnicima.

Nešto kasnije, o ovim pitanjima razmišljao je i major Radoslav Đurić, komandant Južne Srbije (Gorski štab 110). On je isticao da će omladina tražiti »radikaljan socijalno-ekonomski program za budućnost i iskrenu i oštru kritiku naše

⁷ AVII, ČA, 130-1-4.

⁸ *Isto.*

⁹ *Isto.*

državne prošlosti, a poverovaće onome ko ih bude pripremio politički i duhovno za nova vremena«.¹⁰ Pošto je omladina težila novom socijalno-političkom sistemu, Đurić je upozoravao da se samo »oštrom kritikom prošlosti i isticanjem načela socijalne pravde omladina može privoleti da učestvuje u nacionalnom pokretu«; trebalo je isticati i da »koren svega našeg zla leži u politici bivših jugoslovenskih režima i objaviti borbu protiv starih političara«.¹¹

Ubrzo su počele da se stvaraju omladinske organizacije po vojničkom uzoru: desetine, vodovi, čete i bataljoni, ali preciznog plana i promišljene organizacije nije bilo. Pojedini komandanti JVUO stvarali su samoinicijativno omladinske čete, žečeći da ih drže pod svojom kontrolom; dosta omladinaca samostalno je odlazilo na teren, izlažući se riziku da budu uhapšeni; najveće probleme stvaralo je nepostojanje centralnog omladinskog rukovodstva. Da bi prekinuo organizacionu zbrku i improvizaciju, general D. Mihailović je 17. novembra 1942. doneo Uputstvo za organizaciju i rad Jugoslovenske ravnogorske omladine.¹² Radi »vaspitavanja omladine u ravnogorskem duhu i jednoobraznog sprovodenja ravnogorske ideje«, D. Mihailović je naredio obrazovanje Odseka za organizaciju i rad JURAO pri štabu Vrhovne komande JVUO; za rad organizacije na teritoriji Srbije, osnovana su tri štaba: 501, 601 i 1001 (»ovi štabovi sprovode rad u gradovima po sistemu trojki, a po selima preko komandanata brigada«).

Najvažniji zadaci omladinskih štabova bili su: propaganda, održavanje sistema veze (»kurirskom službom i održavanjem duhovne veze između pojedinih delova u gradovima i između grada i sela, kao i između pojedinih pokrajina, kako bi celom zemljom strujao isti ravnogorski duh«) i rad u obaveštajnoj službi (»priskupljanje podataka o radu i kretanju naših spoljnih i unutrašnjih neprijatelja«). Mihailović je ukinuo i dotadašnji »vrhovni omladinski štab« koga je samoinicijativno osnovao potpukovnik Dragoslav Pavlović.¹³

Takode, tada su osnovani i posebni štabovi za Crnu Goru – 701 i 808. Vodstvo štaba 701, na čelu sa Dimitrijem Radovićem, izginulo je u sukobu sa partizanima kod Glavatićeva, marta 1943; tada je štab i prestao da postoji.¹⁴ Štabu 1001 dodeljena je teritorija Južne Srbije, ali je njegove rukovodiоce 1943. godine pohapsio Gestapo – Bogdan Milutinović i 13 članova streljani su na Banjici.¹⁵ Prestao je da postoji maja 1944. godine, prelaskom p.puk. R. Đurića u partizane. Štab 601 trebalo je da dejstvuje u istočnoj Srbiji, ali njegova aktivnost nije došla do posebnog izražaja.

Najvažniji i najaktivniji ogrank bio je Štab 501 – obuhvatao je Beograd i centralnu Srbiju. Osnovna delatnost bio je rad na okupljanju i organizovanju »nacionalno nekompromitovane« omladine, njeno vaspitavanje u patriotskom duhu i pripremanje za izvršavanje svih zadataka »u interesu srpskog naroda«. Postojale su posebne sekcije za gimnazijalce, studente, za ljudе u Nedićevoj omladinskoj radnoj službi i za omladince u industriji i rudarstvu. Članovi su bili podložni mobilizaciji na poziv komandanta brigade ili korpusa.¹⁶

¹⁰ AVII, ČA, 15-2-39.

¹¹ Isto.

¹² AVII, ČA, 96-2-6.

¹³ Isto.

¹⁴ D. Đorđević, *n.d.*, str. 283.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, str. 173.

Već krajem 1942. godine, Štab 501 imao je svoju četu oko 40 slabo naoružanih mlađića. Četa je bila smeštena u Gledičkim planinama i odatle je širila svoje ogranke u korpusima JVUO. Na čelu štabne čete bili su poručnik L. Jovanović i M. Drašković, V. Andrić i Lazar Maksimović, kao najistaknutije figure, bili su kod Mihailovića u Crnoj Gori. Četa je bila skup različitih ljudi – idealista, nacionalnih romantičara i avanturista: »Većinom su to bili gimnazijalci ili studenti koji su tek bili započeli univerzitetske studije u Beogradu. Poticali su iz srednjeg građanskog staleža činovnika, oficira, sveštenika, kao i seljaka, a manje iz radničkih porodica«.¹⁷

Štab 501 nastojao je da zadrži autonomiju u okviru Ravnogorskog pokreta, tako što bi bio neposredno potčinjen Draži Mihailoviću. Time se želela sačuvati nezavisna pozicija u odnosu na pojedine komandante (»odobravali smo rad ukupne organizacije, što ne znači da smo odobravali i rad pojedinih njenih predstavnika«).¹⁸ Mihailović je takav stav prihvatio.

Štab je stvorio veoma razgranatu mrežu u Beogradu koja je presečana juna 1943. godine. Gestapo je počeo hapšenja 19. juna; 21. jula uhapšen je 21 član štaba i odveden u Banjički logor.¹⁹ Uhapšen je i komandant štaba Todor Tadić koji je 1944. godine ubijen u Mauthauzenu.²⁰ Posebno je bila teška jesen iste godine, kada su poginuli mnogi istaknuti omladinci: sedamnaestogodišnjeg Žiku Rakuša streljali su Bugari; septembra meseca »dobrovoljci« su ubili Lazara Maksimovića; u novemburu su partizani u jednoj zasedi na Jastrepцу ubili Aleksandra Stanojevića i Svetislava Borisavljevića.²¹ U drugoj polovini novembra u Jagodini Nemci su streljali studenta prava Bogoljuba Dičića, predratnog sekretara omladine SKK-a: »Dičićeve držanje, odanost i ljubav prema drugovima, jer nije izdao ni jednog druga iz brojne omladinske organizacije, pa čak ni iz svoje trojke, upisali su još jedno svetlo ime u listu naših palih omladinaca, koji su žrtvovali svoje živote za jedno bolje sutra«.²²

U jesen 1943. Štab 501 je reorganizovan. Pored postojećeg centra 501/1 u Beogradu, aktivnost je proširena na još tri centra: centar A dobio je u delokrug okolinu Beograda; centar B – zapadnu Srbiju, a centar C je bio raspoređen u Rudničkom, Kolubarskom korpusu i pri Šumadijskoj grupi korpusa JVUO.²³

Detaljno uputstvo za rad na terenu, u jedinicama JVUO, Štab 501 doneo je na početku 1943. godine. Upustvo je predviđalo obaveznost svih uredbi i propisa za omladince koji su važili i za sve druge pripadnike JVUO, a od trenutka stupanja u brigadu »svaki omladinac dužan je svoj život podvrgnuti najoštrijoj samodisciplini i prilagoditi se svim uslovima koje iziskuje rad u redovima Jugoslovenske vojske u Otadžbini, bez obzira na način života koji je do tada provodio«.²⁴

Omladinci su upozoravani da moraju da ulože »maksimum napora« kako bi se prilagodili životu u ratnim uslovima; odnos prema starešinama mora se zasnivati na »vojničkom duhu«, uz dužno poštovanje i zahvalnost prema onima koji »stalno sa puškom u ruci stoje na braniku svoje Otadžbine«; omladinci u brigadama moraju obavljati sve dužnosti kao i ostali vojnici a »pri tome će se starati

¹⁷ D. Đorđević, *n.d.*, str. 287.

¹⁸ *Isto*, str. 283.

¹⁹ Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1970, str. 194.

²⁰ D. Đorđević, *n.d.*, str. 288.

²¹ *Isto*, 289.

²² Izveštaj Štaba 501 od 28. novembra 1943; AVII, ČA, 130–1–40.

²³ D. Đorđević, *n.d.*, str. 289.

²⁴ AVII, ČA, 130–1–49.

da svojom disciplinom, poštenjem i vrednoćom budu primer svim ostalim i vesnik novih generacija koje se vaspitavaju u ravnogorskem duhu«; neposredna odgovornost bila je prema Štabu 501: »Mi smo svesni težine zadatka koji smo na sebe primili, pa najodlučnije zahtevamo od svakog pojedinog omladinca maksimum pregalaštva i upornosti u borbi za ostvarenje idealja za koje je srpski narod kroz vekove prinosio nebrojene žrtve svojih najboljih sinova«.²⁵

Vrhovno omladinsko telo bio je Odsek za organizaciju i rad Jugoslovenske ravnogorske omladine pri štabu VK JVUO koji će davati osnovne direktive organizacionog karaktera. Štab 501 trebalo je da organizuje omladinu, sistematski radi na propagandi, uspostavlja stalne i sigurne veze sa omladincima na terenu; omladinci u jedinicama JVUO trebalo je prvo da se upoznaju sa terenom na kom se nalaze, a zatim i sa svim starešinama; najvažniji zadatak bilo je redovno obilaženje terena, održavanje sastanaka sa omladinom, priprema i distribucija propagandnog materijala, prikupljanje obaveštajnih podataka, kontrola rada svih omladinaca na teritoriji brigade (ili korpusa), održavanje veze sa omladinom JURAO iz gradova i sastavljanje spiskova svih organizovanih omladinaca.

Omladinci su trebalo da idu od sela do sela i da »idući na prela, slave i svadbe, a isto tako pomažući seljacima pri radu, svojim stavom i držanjem, vrate poverenje sela u varošku omladinu«. U tom kontekstu, veoma važan je bio rad sa seoskom omladinom: »Taj kontakt treba da bude što češći i tešnji i kad se budu dobro upoznali sa prilikama u selu, izabrat će u svakom selu jednog od najtrezvenijih omladinaca koji će dalje vršiti sve poslove oko širenja propagande, obaveštajne službe i službe veze«. Forme rada bile su lični kontakt, pisana reč, širenje ravnogorskih pesama i svi drugi oblici primereni situaciji.

Gradsku omladinu trebalo je organizovati po sistemu trojki koja će biti odgovorna omladincu u korpusu i dalje vršiti povezivanje omladine u gradu (»na čisto konspirativnoj osnovi«). Najvažniji zadatak bio je, osim širenja ravnogorske ideologije, prikupljanje obaveštajnih podataka. Obaveštajni rad bio je jedan od najznačajnijih za sve omladince – u svakom selu ili gradu trebalo je da postoji najmanje po jedan »obaveštajni organ« koji bi slao izveštaje o svim »ličnostima i dogadjajima koji imaju važnost«; to se posebno odnosilo na prikupljanje podataka o »svim petokoloncima i domaćim izdajnicima«, kao i o »radu, kretanju i zločinima okupatora«. Svi podaci dostavljali bi se odgovornom članu JURAO pri korpusu, a on će to prosleđivati Štabu 501.²⁶

Propaganda

Prva uputstva za omladinsku propagandu dao je D. Mihailović u svom već pominjanom naredenju od 17. novembra 1942. godine – zahtevao je pokretanje *Omladinskog biltena Ravne Gore*, kao i izdavanje drugih omladinskih listova radi sprovodenja »ravnogorske ideje«; osim toga, trebalo je održavati tajne ideoološke kurseve, sastanke i predavanja; u selima bi se propaganda vodila primernim poнаšanjem kako bi se povratilo »izgubljeno poverenje naroda u svoju omladinu« i seoska omladina vaspitala u nacionalnom duhu i vratila na svetle tradicije nacionalne istorije.²⁷

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ AVII, ČA, 96-2-6.

Štab 501 planirao je pokretanje većeg broja biltena, brošura, letaka i drugog propagandnog materijala »kako bi se idejno učvrstile pristalice i odlučno priblžili simpatizeri«. Mnogo zastupljeniji oblik propagande trebalo je da bude živa reč – tajni sastanci po selima i gradovima: »Na tim sastancima čitaće se propagandna literatura, objašnjavati pojedini delovi ravnogorske ideologije i diskutovati o svim omladinskim i nacionalnim problemima (...) Na taj način, zajedničkom izmenom misli, postići će se potpuna saglasnost naše omladine, tako da se više neće dešavati da ideoološki izgradeni komunisti i ljetićeveci zavode naše neupućene omladince«.²⁸

Propagandnom akcijom najviše su se bavili omladinski ravnogorski odbori – širili su vesti, biltene, listove, letke, brošure i drugi materijal kako bi pridobili što više omladine za pokret; održavali su kurirsku vezu, organizovali predavanja i zborove.²⁹ Prvi centralni omladinski organ bio je *Omladinski bilten Ravne Gore*, pokrenut početkom februara 1943. *Biltén* je trebalo da izlazi desetodnevno; planirano je njegovo distribuiranje svim komandantima vojnih jedinica, kao i »pouzdanim ljudima«; predviđene su sledeće rubrike: vesti sa frontova iz zemlje i inostranstva, vesti iz Beograda i unutrašnjosti, vesti iz ostalih srpskih zemalja, ideologija Ravne gore, galerija izdajnika, citati iz nacionalnih knjiga i rodoljubivog pesništva, tekstovi iz srpske istorije i istorije Ravnogorskog pokreta.³⁰

Biltén je izlazio najčešće na 12 strana (29x20) i to uglavnom petnaestodnevno; ne zna se koliko je ukupno brojeva izašlo; dosta je pisao o ravnogorskoj ideologiji, odnosu prema okupatorima, komunistima i kvislinzima; objavljeni su mnogi tekstovi o omladini uopšte i njenom učešću u nacionalnoj borbi srpskog naroda. Umnožavan je u Štabu 501, a prvi tri broja izašla su do 21. februara 1943. godine.³¹

Ubrzo posle *Biltena* pokrenut je i prvi centralni list: *Glas ravnogorske omladine*. Stampan je na velikom novinskom formatu (40x29) na 4 strane i izlazio je dva puta mesečno.³²

Ideologija

Ideologija Jugoslovenske ravnogorske omladine bila je utemeljena u osnovnim idejama Srpskog kulturnog kluba, što je bilo razumljivo zbog velikog prisustva članova predratne omladinske sekcije Kluba u štabovima JURAO. Osnovna parola bila je ista kao i u Klubu: »Jako srpstvo – jaka Jugoslavija«, ali je genocid nad srpskim narodom u mnogome umanjio privrženost ravnogorske omladine zajedničkoj državi Jugoslaviji. Ona se mogla prihvati samo pod uslovom da Srbija u njoj omede svoje životno područje. Smatralo se da krivci za genocid moraju biti kažnjeni zbog zločina koje su izvršili. Rešenje za srpski narod bilo je moguće jedino u savezu sa zapadnim demokratijama; taj savez je imao dve prednosti: demokratsko uređenje i pobeda u ratu. Bio je to nastavak tradicionalne srpske politike iz prošlih ratova. Da bi se to ostvarilo, trebalo se boriti protiv ekstremizma i sa leva i sa desna: prve su bile pretnja za vreme rata a druge posle rata.

²⁸ AVII, ČA, 130-1-49.

²⁹ Milan Matić, *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi*, Beograd 1995, str. 117.

³⁰ *Isto*.

³¹ *Isto*, 118.

³² *Isto*.

Omladinci su smatrali da Srbiji nije bilo mesto u »hiljadugodišnjem Rajhu« kao što joj nije bilo mesto ni u sovjetskom bloku. Otuda je nastao žestoki sukob sa ljetićevcima i komunistima. Omladinski antifašizam potekao je od privrženosti demokratskim načelima i suprotstavljanja, kako se pisalo, istorijskom protivniku srpskog naroda.³³ U unutrašnjoj politici, JURAO se zalagala za parlamentarnu demokratiju; često je osuđivano predratno stanje; u mladalačkom žaru tražen je moralni preporod društva i obračun sa korupcijom; tako je ravnogorska omladina napadana od ljetićevecaca kao »plaćenik Zapada« a od komunista kao »velikosrpski šovinisti«.³⁴

Cesto je pisano da ravnogorski omladinci mogu biti samo oni koji su »nacionalno čisti« i koji su pokazali ljubav prema narodu, otadžbini i kralju; oni su morali da budu spremni na žrtvu »radi stvaranja nove Jugoslavije oslobođene od neprijatelja spolja i zelenaša i korupcije iznutra«.³⁵ Takve uslove najviše je »ispunjaval« seoska omladina, vaspitana u poštenim i domaćinskim kućama, koja je imala usađeno poštovanje prema »narodnim svetinjama i velikanima«.

Dve su osnovne ideološke postavke razradivane u rukovodstvu JURAO: stav prema srpskim neprijateljima u ratu i prema problemima koji će se otvoriti posle oslobođenja. U analizi tih odrednica, ideja vodilja bila je da ne sme biti romantizma i popuštanja jer bi to bio zločin prema »narodu kome pripadamo i za slobodu, čast i veličinu borimo«.³⁶

Najvažniji zadatak svih omladinaca bila je borba za ujedinjenje srpskih zemalja i njihovo »čišćenje od naših istorijskih neprijatelja – moramo biti svesni da je danas za to poslednja istorijska prilika«. Takvo tumačenje proizlazilo je iz shvatanja da se srpski narod, nacionalno umravljen i ekonomski iscrpljen, nalazio pred »biološkim uništenjem«. Posebno je ogorčenje vladalo zbog dogadaja iz Aprilskog rata 1941. godine – on je doživljen kao »samo jedna odlučna prekretница u nizu tajnih i zakulisnih planova uperenih protiv Srba, koje su naši narodni neprijatelji počeli da pletu još odmah posle 1918. godine. Srpske pobede i trijumfi učinili su da smo se smrtno zamerili svima koji su žeeli da sa Balkana nestane Srba, da bi se na taj način dočepali ovog izvanredno važnog geopolitičkog mesta na kome smo vekovima živelji, carevali, robovali, ali uvek bili svoji. Besprimerne ljudske žrtve koje smo u tim ratovima dali da bi oslobodili porobljenu braću i ostvarili Jugoslaviju i koje su štvorile ogromnu prazninu baš u onim generacijama koje su trebale da stvaraju u miru i redu novu zemlju; kratkovidost i nepoštenje jugoslovenskih političara i opšta trulež našeg društvenog života, bili su idealan teren za rad svim tim vampirima prošlosti. U svim delovima Jugoslavije, sve 23 godine, otrov je nekažnjeno nagrizao naš narodni organizam. Naš idealizam, našu širokogrudost, naše narodno poštjenje iskoristili su svi oni koji su baš u zajednici sa nama imali najviše prava i povlastica. Do 6. aprila vredali su nas i pljuvali nam u lice, a 6. aprila, kao na znak trube, krenuli su u krstaški rat protiv srpskog naroda«.³⁷

Posebno su osuđeni Hrvati zbog svoje izdaje u ratu (»oni koje smo mi oslobodili od crno-žute nemani, kojima smo kao braća dali da kao ravnopravni partneri upravljaju državom, koji su više i od koga videli koristi od Jugoslavije, naj-

³³ D. Đorđević, *n.d.*, str. 281.

³⁴ *Isto*, 282.

³⁵ *Ravnogorski omladinac*, br. 3, 1. februar 1943.

³⁶ AVII, ČA, 130-1-49.

³⁷ *Isto*.

strašnije su nas izdali»); njima su se pridružili muslimani (»poslušnici i korisnici svih jugoslovenskih režima, rak rana našeg nacionalnog organizma«), Arnauti, Bugari, folksdojčeri, Mađari i Rusi izbeglice: »Sve te užasne i krvave pojave, sve te stotine hiljada ljudi, žena i dece koji su umoreni najstrašnjom smrću i to ne zbog neke krivice, već jedino i isključivo zato što su Srbi, sve to nosi na sebi nečeg najstrašnijeg što jedan narod može doživeti, a to je plansko i sistematsko istrebljenje«.

Omladinci su smatrali da je najbolji deo srpske nacije bio okupljen oko Ravne gore (»ona je za nas ne samo istorijski simbol da nismo izdali istoriju i pretke, već i jedini putokaz da će budućnost biti drugačija i od jugoslovenske truleži i od današnje bede srpskog 'patriotizma' pod nemačkom kontrolom«). Ravnogorska omladina moralna je pre svega da suzbije spoljnju propagandu suprotnu srpskom duhu; degeneracija građanskog društva dovela je do toga da je omladina izgubila nacionalne ideale što su iskoristili partizani i »Ljotićevi izmećari« koji su na »poletu i oduševljenju mladosti« temeljili svoje pokrete.

Srpska nacionalna politika, smatrali su ravnogorski omladinci, trebalo je da bude utemeljena na tri presudna faktora: 1) nacionalnoj prošlosti, njenim tekovinama i zaveštanjima; 2) aktuelnoj stvarnosti; 3) potrebama budućnosti koja zahteva da se odbace mnoge mrtve forme, kako bi se krenulo putem moralnog preporoda i materijalnog napretka.³⁸ Srpski narod morao je da bude svestan svoje »istorijske misije« i dovoljno snažan da ima volje i snage da je ostvari, kako ne bi izgubio svoje pravo na opstanak (»mi moramo biti svesni da je naša istorijska misija da povedemo Balkan, da ga organizujemo i ujedinimo i jedino na taj način učinimo svojim, slobodnim i dovoljno snažnim da se odupre svim imperijalističkim težnjama«).

U ratnim uslovima trebalo je uraditi ono što nije urađeno posle Prvog svetskog rata – ujediniti srpske zemlje i stvoriti jedinstvenu srpsku naciju kako bi se iskorenili pokrajinski separatizmi. Tada će biti stvoreni preduslovi i za stvaranje nacionalne kulture koja će biti proizvod individualnih napora i kolektivne psihe: »Ta kultura koju nećemo da kao prosjaci primamo sa Zapada ili sa Istoka, mora da ima naše zasade, da se bazira na našem narodnom geniju i našoj marljivosti, oslanjajući se uvek na bogate naslage evropske kulture čije osnovne humanističke ideje ne smemo da izdamo, ali čije spoljne oblike – dekadentne i beživotne – moramo da uništimo, da bi ih zamenili svojim zdravim i stvaralačkim sposobnostima slovenskog optimizma«.³⁹

Nova država moralna je da bude organizovana i snažna da bi istovremeno služila i građanima ali i pojedincu kako se ne bi mešala u živote ljudi (»taj spoj autoriteta i slobode, koji mora da odgovara specijalnim uslovima razvitka i položaja pojedinih zemalja, koji će onemogućiti anarhiju i socijalne potrese a obezbediti punu slobodu duhovnog stvaranja, to danas, u doba preteranog individualnog egoizma, neobuzdanih i nekulturnih klasnih težnji i totalitarnih ludila mraka i ropske poslušnosti, predstavlja najnaprednije i najhumanije rešenje«.⁴⁰

Ideolozi JURAO smatrali su da je osnovna pretpostavka za stvaranje novog društvenog poretku totalna revizija moralnih načela i materijalnih uslova života »jer nacionalna sloboda bez korenitih socijalnih promena gubi svoj puni i pravi smisao (...) Te promene moraju da obuhvate ceo tok društvenog zbivanja i

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto.

da kao glavno načelo i princip u ime koga će da se vrše, postave moralnu obnovu (...) Bez moralne renesanse svakog pojedinca, a naročito onih koji se po svojim funkcijama nalaze u vrhu društvene hijerarhije, nema ni boljeg ni pravednijeg poretka«.⁴¹ Osnovni socijalni princip treba da bude društvena pravda, a život zajednice utemeljen na porodici koja će razvijati duh poštovanja starijeg, osećanja mere reda i individualnih doživljaja; neophodna je bila i revizija bogatstva, kao i osuda svih izdajnika kako bi se »očistila trulež« i ostvario društveni preobražaj. Na odgovorne državne funkcije moraju da dodu najbolji ljudi koji će svojom ne-salomljivom voljom, nepotkupljivim poštenjem i čeličnom energijom sprovesti sve reforme; zakoni i spoljni oblici društvenog života, isticali su omladinci, vrede onoliko koliko vredi snaga ljudi koji se nalaze iza njih: »Izabrani pojedinci ili slušaju glas svoga naroda i svoje istorije i narod vode putevima mira i napretka, ili se povode za demagoškim lažima, izbegavaju odgovornost, laskaju najnižim instinktima i dovode narod na rub propasti«. Trebalо je uništiti »mrak prošlosti« a to su mogli samo časni i pošteni ljudi.

Oštar stav zauzet je prema narodima koji su se »ogrešili« o Srbe – Madari su bili »vekovni neprijatelji« i trebalo je da dožive osvetu; prema »Arnautima« trebalo je nemilosrdno postupiti: »istrebiti ih, a ukoliko se to ne postigne, deportovati ih u gudure Albanije«; državna zajednica sa Bugarima nije dolazila u obzir jer su oni uvek bili na strani srpskih neprijatelja (»istorija balkanskih naroda ne poznaće tako perfidnu politiku kao što je bugarska«); i nemačka manjina trebalo je da bude iseljena zbog svojih zločina prema Srbima. Nacionalni odijum bio je usmeren i na Hrvate zbog njihovog izneveravanja zajedničkih idea i genocida u toku rata: »Osveta prema njima mora biti stroga da bi se srpskom narodu dalo ne samo zadovoljenje za njegov upropasćen moralni kapital, za pretrpljene sramote i za besprimerne žrtve, već i jemstvo da se slični dogadjaji više ne ponove«. Trebalо je preseliti Hrvate sa srpske zemlje i izvršiti razgraničenje. Slično su tretili i muslimani. Zbog verskog fanatizma i izdaje Srba, trebalo ih je ukloniti: »I ne postavlja se više pitanje jesu li svi muslimani krivi ili ne; oni moraju da se uklone i kad ne bi bili krivi; svi muslimani, koji ne budu osuđeni zbog zločina, moraju se iseliti ili u Tursku ili u Hrvatsku«.

Beskompromisran stav zauzet je i prema komunistima i ljotićevcima. Komunisti su optuženi za stvaranje antisrpske zavere i podizanje ustanka koji je bio uperen protiv srpskog naroda: »Latili su se još podlijih sredstava. Svesni da ih je srpski narod odbacio, za svoju prljavu i nesrpsku ideologiju denunciraju Nemci-ma i našim izdajnicima Dražine ljude«, pa je protiv njih trebalo voditi odlučnu borbu. Što se tiče ljotićevaca, ocenjeno je da su oni »čisti fašisti« i nacionalni izdajnici jer su se iz sopstvenih uverenja stavili u službu okupatoru: »Da bi do kraja odigrao svoju bednu ulogu koja mu je namenjena, Ljotić se grčevito trudi da uguši i uništi sve ono što je još zdravo i snažno u srpskom narodu i time pripremi što bolje uslove za večito ropstvo i sramotu«.⁴² Slično je ocenjen i M. Nedić; nje-

⁴¹ Isto.

⁴² Tako je *Nebojša* u tekstu: »Stani, Stanislave fon Krakov«, 1. decembra 1943. pisao: »Sine poljskog Jevrejina, miljeniku nacističkih antijuda, sestriču 'spasitelja' Srbije, još jednom si govorio preko radija da se opravdaš. Ali glas ti je bio šupalj i osećalo se da te steže reč u grlu pri svakoj drugoj reči. Evo otkuda: daleko u podsvesti probudilo se sećanje da si kao mlađ dečak igrao ulogu heroja i da je bila jedna svetla stranica – pripadnost slavnoj 46. klasi – što ti je otvorilo put književnoj slavi. A ti si na to zaboravio, pljunuo na svoju prošlost, pljunuo na svoja književna dela. Svestan si koliko su tvoje reči prazne i neistinete i zato te steže grč u grlu (...) Odvratna je niskost, Stanislave fon Krakove, sa kojom služiš okupatoru.«

gov patriotizam bio je lažni, predstavljao je izdajstvo i »nacionalni kriminal«; njegovo srpstvo bilo je ropstvo i »providan trik« da se ubije narodna duša kako bi se on slomio i poslušno služio »germanske varvare«.

Radikalni kurs zauzet je i prema jugoslovenstvu; jugoslovenska ideja doživela je »potpunu izdaju« od Hrvata jer su je oni shvatili kao »velikosrpsku obmanu« i uspeli da uguše srpsku nacionalnu ideju. Staro jugoslovenstvo trebalo je napustiti i oslobođiti se svih »obmana i iluzija« – prvo stvoriti srpsku homogenu državnu jedinicu, pa tek onda razmišljati o novoj Jugoslaviji: »Za sada ostaje Jugoslavija kao spoljno-politički pojam jer ne smemo da dozvolimo da nova država bude i za stopu manja od bivše Jugoslavije, dok se u zajednici nauke, književnosti i publicistike ne formiraju ona jedinstvena duhovna strujanja koja će premostiti sve jazove i dovesti do stvarnog jugoslovenskog jedinstva«.⁴³

*

Omladinac – ravnogorac morao je da ima čvrstu volju za ostvarenje svetih ciljeva – slobode srpskog naroda koji nikada u svojoj istoriji nije bio ugrožen kao u Drugom svetskom ratu. Svaki omladinac morao je da ima uvek na umu zadatke koji ga čekaju, a najvažniji je bio »sutrašnji obračun sa krvnicima Otadžbine među kojima partizansko-hrvatski dželati, sa nacističkim ubicama, zauzimaju prvo mesto i da neprekidno nosi u duši amanet u borbama palih drugova, što zajedno sa sećanjem na sve one srpske sinove koji trunu po raznim kazamatima i logorima, stvara kod njega nepokolebljivu fanatičnost, jaku kao smrt, da se patnjama i stradanjima srpskog naroda učini kraj«.⁴⁴

Ravnogorska omladina je svoju misiju shvatala kao donošenje nove vere i nađe u budućnost; morala je da bude spremna da prihvati borbu i ispuni »narodna očekivanja«. Često se, međutim, kao problem javljalo pitanje da li je intelektualna omladina bila svesna svog »istorijskog zadatka«, tj. da li je dovoljno samo izvesno razumevanje za »probleme današnjice« i simpatije za Ravnogorski pokret, ili treba »priložiti nešto više za slobodu i bolju budućnost? Da nije veliki deo omladine obuhvaćen strahom, egoizmom, pasivnošću i oportunistom svoje udobnosti«.⁴⁵ Rukovodstvo JURAO smatralo je da je intelektualna omladina »podbacila« u svojoj odlučnosti da borbom brani svoje stavove; stoga je tražena odlučnost i naustrašivost, požrtvovanje i odlučna borba za ujedinjenje »konstruktivnih snaga naše inteligencije« kako bi se pobedili »fašistički okupatori i totalitarni ideolozi«.

Da bi se to ostvarilo, trebalo je raditi postojano, »bez buke i vike« i okupiti sve »poštene nacionalne snage« pod parolom: »Za slobodu, pravdu i napredak«; osnovni pokretački duh treba da bude duh »ravnogorske ideje«, a to je značilo borbu za oslobođenje zemlje, ujedinjenje Južnih Slovaca i posleratnu obnovu države i društva: »Jugoslovenska Ravnogorska omladina stoji na braniku intelektualne i seoske omladine, ona je predstavnik narodne borbe i novog doba koje dolazi. Ona će se boriti protiv svih onih koji misle da iskoriste omladinu u svoje samovlasne protivnarske ciljeve i stvoriti za omladinu jedan veliki forum koji će svojim primerom i žrtvama da dokaže sposobnost, vitalnost i istorijsku ulogu Jugoslovena«.⁴⁶

Antikomunizam ravnogorske omladine bio je nepomirljiv. Tako je Nebojša u broju od 1. decembra 1943. pisao da se borba protiv komunista vodi jer oni

⁴³ AVII, ČA, 130-1-49.

⁴⁴ AVII, ČA, 130-1-42.

⁴⁵ *Glas ravnogorske omladine*, br. 1, 1 mart 1943.

⁴⁶ *Isto*.

sprečavaju ostvarenje osnovnih nacionalnih ciljeva, a svojom »odvratnom demagogijom« onemogućavaju ozdravljenje »teško bolesne socijalne sredine«. Osim toga, napustili su sve tradicije narodne prošlosti i slepo su privrženi interesima Sovjetskog Saveza: »Sve to zajedno i još mnogo drugih idejnih i praktičnih nedostataka, čini da je sa njima nemoguće pregovaranje i pomirenje i da samo borba stalna i nepoštедna može da doneše konačno rešenje – mi ili oni, ideologija nacionalnih revolucionara koji se bore za svoj narod i dobro svoje Otadžbine, ili oni, nekulturni žreci jednog poretka koji bi dovršio uništenje preostalog okupatora i priugotovio nas na mrok iz koga nikad, ili ko zna kad, ne bi sinula zora«.

Mladom ravnogorcu snagu je trebalo da daje svest o misiji koju obavlja – stvaranje slobodne nacionalne države, sa pravednim socijalnim uređenjem, težnja za stvaranjem novog čoveka u novom društvu: »Mi moramo da budemo svesni sudbonosnog vremena u kome živimo. Mi moramo da postanemo generacija spremna da izvrši istorijsku misiju koja leži na nama. Mi zato moramo da u sebi nosimo nesalomljivu energiju, produbljeno znanje i ogromno oduševljenje. Mi moramo da odužimo dug prema palim drugovima, izvršavajući do kraja ono za šta su oni ginuli«.⁴⁷

*

Iako nije postojala direktna organizaciona veza centara JURAO u Srbiji sa jedinom omladinskom organizacijom u zapadnim srpskim zemljama – novembra 1942. godine osnovan je Komitet Ravnogorske omladine za istočnu Bosnu – postojao je zajednički duh borbe za nacionalni preporod srpskog naroda. Srodnost ili istovetnost ideja dozvoljavaju zaključak o jedinstvenom omladinskom srpskom frontu, jedinom takve vrste kod srpskog naroda u Drugom svetskom ratu, što svakako mnogo govori o karakteru srpskog političkog bića. U ovom delu srpske omladine još je naglašenija bila osuda »unutrašnjih neprijatelja« koji su srpskom narodu doneli mnogo veća stradanja nego okupatori: »Naša nebraća Hrvati i muslimani u prvom redu, a kasnije naši srpski izrodi i izdajnici, sluge i plaćenici: partizani – naš su narod izložili tolikim stradanjima i nanijeli ne hiljadite, već milionske žrtve. Oni i niko drugi napunili su jame srpskim najboljim sinovima i dokazali celom svetu da su prešli sva divljaštva iz srednjeg veka, kao i u istoriji čovječanstva«.⁴⁸

Od omladine je traženo da složno, jedinstveno i predano radi »pod jedinstvenom komandom Ravne Gore«, kako bi srpski narod dočekao svoju slobodu: »Omladinci! Dokažite da ste dostojni naslednici vaših neumrlih predaka, čija dela govore da su živi i da će večno živeti. Ne dozvolite da vas njihove kosti prokljuju. Ne nasedajte lažima probisveta i izdajica srpstva, budite čvrsti i odlučni. Širite među sobom bratsku ljubav i uzajamno pomaganje. Naš je put težak ali zato slavan. Naša djela su velika i celi svet nam se divi. Od nas se puno traži a mnogo se mora stvoriti«.⁴⁹ Omladina je morala da iz svog bića izbaci mentalitet sebičnosti i lagodnosti, duh lakomislenosti i ličnog zadovoljstva: »Taj duh iščupati i zamijeniti ga duhom žrtve radosnog pregalštva u ostvarenju opštег interesa, to je drugi i nužniji zadatak srpske revolucije«.⁵⁰ Za to su bili neophodni »duboki izvori oduševljenja« i »bujice poleta i vjere«, a to je mogla da doneše samo nova om-

⁴⁷ *Nebojša*, br. 1, 1. decembar 1943.

⁴⁸ Poruka srpskoj nacionalnoj omladini kroz srpska sela i gradove istočne Bosne i Hercegovine, novembar 1942, AVII, ČA, 235–9–19.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Omladina srpske revolucije, AVII, ČA, 180–4–35.

ladina – omladina srpske revolucije koja će očistiti »zakuženi vazduh javnog života jednom olujom idealizma i požrtvovanja«.

Ni u ovoj srpskoj pokrajini omladina nije bila imuna na one iste stvari kao i »varoška« omladina u Srbiji. Ovde je nacionalna svest najviše bila »uspavana« kod sarajevskih omladinaca (»izgleda nam da su svi dosadašnji naši apeli i svi naši pozivi, koje smo mi Ravnogorska omladina uputili vama – sarajevskoj omladini – ostali samo pusta slova na papiru i glas vapijućeg u pustinji«) koji su bili naklonjeniji komunističkoj ideologiji, iščekujući kraj rata uz što manje ličnih odricanja. Mnogo je gorkih reči upućeno na račun takvog ponašanja: »Mi vam priznajemo – zaista je težak vaš rad i mi vam Ravnogorska omladina skidamo kapu, jer je zaista teško šetati se po sarajevskom korzu i u društvu svoje klinke pričati o novom mesiji Titu kao spasitelju čovečanstva«.⁵¹

Omladini je poručivano da ne sluša »internacionalne rušioce narodnog morala, nacionalnih svetinja, naših pradedovskih običaja i svega onoga što je sačuvalo srpski narod«; komunistima nije bilo važno da li će i jedan Srbin dočekati ostvarenje njihovih planova – borbe nikada nisu vođene u blizini »ustaških« ili »turskih« sela – pa je od omladinaca zahtevano da se vrate srpskim korenima i uključe u nacionalnu borbu svoga naroda.⁵² Antikomunistička propaganda nastojala je da ubedi srpsku omladinu da su joj partizani najveći neprijatelji, jer ne samo što su »svojim revolucionarnim zabludama, ne štedeći ništa, brišući i obaražući sve pred sobom, izazvali nezapamćenu pustoš u jednom narodu«, već će i budućnost sa njima biti porazna po Srbe: »Četnička omladino Istočne Bosne: ti koja si se toliko napatila i stradala, organizuj se i stupaj u redove Ravnogorske omladine i pridonesi u izgradivanju nove države koja će se zasnovati na teci kao na temelju (...) Podigni svoje vedro čelo, a svoje mišiće napregni do poslednjeg atoma snage, kako bi što bolje mogli dizati mač sa kojim ćemo razbiti okove ropstva«.⁵³

*

Nacionalna agresivnost ravnogorske omladine bila je uslovljena emotivnim pristupom tom problemu – stradanje srpskog naroda za omladince je bio jedini kriterijum na osnovu koga su gradili svoju nacionalnu politiku. Smatrali su da je neophodno, osim osvete, obezbediti uslove da se zločini više nikad ne ponove. To se moglo postići samo stvaranjem srpske etničke jedinice u budućoj Jugoslaviji. Takođe, ravnogorska omladina se veoma brzo i gotovo do kraja oslobođila jugoslovenskih iluzija i sentimenata o »troimenom narodu«, vraćajući se izvorom nacionalizmu od pre Prvog svetskog rata.

Takav pristup doveo je do razmimoilaženja sa omladinom Demokratske stranke iz predratnog Studentskog kluba, koja je od sredine 1943. godine imala svoj vojni odred stacioniran na teritoriji Prvog ravnogorskog korpusa, pod komandom kapetana Zvonimira Vučkovića. Demokratska omladina bila je nacionalno pomirljivija u odnosima prema budućoj Jugoslaviji i sledila je ideologiju Demokratske stranke koja je bila na građanskoj levici. U Izvršnom odboru demokratske omladine nije bilo dileme oko podrške Ravnogorskemu pokretu; razli-

⁵¹ AVII, ČA, 235–9–20.

⁵² Srpskoj nacionalnoj omladini, AVII, ČA, 235–14–20.

⁵³ AVII, ČA, 236–1–51.

ka nije bilo ni u pogledu antifašizma i antikomunizma. Jednostavno, JURAO je na prvom mestu tražila rešenje srpskog nacionalnog pitanja, a politička su bila ostavljena u pozadinu.⁵⁴

Omladinski kongres

Organizaciono delovanje nacionalne omladine bilo je u velikoj meri one-mogućeno njenim razbijanjem po svim jedinicama JVUO. Neorganizovanost u borbenim jedinicama i ograničenja u radu štabova na propagandu i kulturnu dejavnost, udaljili su pomalo ravnogorskiju omladinu od suštinskih pitanja pokrenutih ratnim vihorom, tako da je njena energija uglavnom ostajala neiskorišćena. Drugi problem, slično kao i u samom pokretu, bilo je objedinjavanje rada svih omladinskih organizacija. Da su i tu postojale slične podele, ukazuje kapetan Z. Vučković, komandant I ravnogorskog korpusa kome je prebacivano da je »zaštitnik« Demokratske omladine. On piše da je stav te omladinske grupe odudarao od »lako objašnjivih i vrlo rasprostranjenih mišljenja koja su se stvarala u mučnoj atmosferi okupacije«.⁵⁵ Ogledao se, pre svega, u odbacivanju romantičarskih zanova karakterističnih za JURAO koja je zadržavala pravo da govori u ime cele srpske nacionalne omladine, slično kao i omladina SKK-a pre rata. Demokratska omladina je svoje uporište tražila izvan ekstremnih rešenja, izjašnjavajući se za održavanje zajedničke države, odbacujući ekstremni nacionalizam i revolucionarni totalitarizam.

Rešenje je videno u održavanju omladinskog kongresa; inicijativu je pokrenula upravo Demokratska omladina; kongres je zamišljen kao uvod u Svetosavski skup, uprkos mnogim otporima u Ravnogorskom pokretu. Kako piše Vučković, prevagnula je Mihailovićeva podrška nasuprot »protestnim mrmljanjima nekih njegovih saradnika da smo već dosta vremena utrošili na mlaćenje prazne slame«.⁵⁶ Sam general Mihailović je dosta očekivao od omladinskog sastanka: »Kongres omladine ima da bude izraz svih naših želja, ne samo u sadašnjosti, već i u budućnosti. Njegovi zaključci treba da budu široki i daleki, kao što su uvek bile široke grudi i kao što su uvek bili daleki vidici našeg naroda. Naša omladina neće i ne sme da zaostane za svojim velikim precima. Ona ima da se na njih ugleda, ali daleko dalje nego što su oni isli«.⁵⁷

Omladinski kongres je održan od 13. do 15. januara 1944. u Pranjanima, kao Kongres ujedinjene demokratske omladine Jugoslavije.⁵⁸ Mesto održavanja skupa trebalo je da simbolizuje mit o Ravnoj gori kao mestu gde je otpočeo narodni i društveni preporod i gde je razvijena zastava otpora (»danasa se zaista govorи širom Jugoslavije o Ravnogorskoj misli, o Ravnogorskim idejama, o Ravnogorskom pokretu«).

Na kongresu je bilo 226 delegata (od toga je 155 direktno došlo iz svojih vojnih jedinica); prema jednom od dva sačuvana izveštaja sa kongresa, učestvovala je omladina iz cele Jugoslavije: »Ovom kongresu borbene i demokratski ori-

⁵⁴ D. Đorđević, *n.d.*, str. 285.

⁵⁵ Zvonimir Vučković, *Od otpora do građanskog rata*, Beograd 1990, str. 71.

⁵⁶ *Isto*, str. 95.

⁵⁷ Pismo D. Mihailovića kapetanu A. Mihailoviću od 2. januara 1944; navedeno prema: Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, Beograd 1983, knjiga III, str. 184.

⁵⁸ AVII, ČA, 130-2-9.

jentisane omladine, prisustvovali su predstavnici omladine iz svih pokrajina Jugoslavije. Bile su zastupljene bez malo sve političke partije: iz Slovenske – Klerikalci i Liberali, iz Hrvatske i Dalmacije – Jugoslovenski revolucionarni pokret, iz Srpskih zemalja, Radikalna, Demokratska, Zemljoradnička i Socijalistička stranka i Srpski kulturni klub. Na kongresu su uzeli učešća i predstavnici Sokolske i Skautske organizacije i Hrišćanske zajednice mlađih ljudi (...) Jednom reči, sve što demokratski misli i oseća u omladini Jugoslavije bilo je zastupljeno na kongresu».⁵⁹

Za predsednika kongresa izabran je Lazar Jovanović, komandant Štaba 501, što je bio mali ustupak ravnogorskoj omladini; posle trodnevnog rada, donećena je odluka o osnivanju Ujedinjene demokratske omladine Jugoslavije (UDOJ) sa centralnim odborom od 17 omladinaca; tri vodeća delegata – Milorad Drašković, Branislav Stranjaković i Miloje Vasić – priključena su VK JVUO radi koordinacije ukupnog omladinskog rada.⁶⁰

Kongres je doneo i rezoluciju u kojoj je primetan umereniji stav prema nacionalnom pitanju i obnovi Jugoslavije nego što je to bio slučaj kod JURAO; posleratna Jugoslavija trebalo je da bude organizovana »u duhu pune demokratije na federativnoj osnovi, tako da svaki od tri jugoslovenska naroda obrazuje posebnu jedinicu. Usvaja se parola: u slobodnoj i demokratski organizovanoj Jugoslaviji, slobodna i demokratski organizovana Srbija, slobodna i demokratski organizovana Hrvatska, slobodna i demokratski organizovana Slovenska«.⁶¹ U budućoj Jugoslaviji morale su se sprovesti temeljne socijalne reforme kako bi se uspostavila efektivna saradnja između svih društvenih slojeva i postigla puna socijalna pravda; Jugoslavija će i dalje biti monarhistička država (»kongres je konstatovao duboka monarhistička osećanja koja postoje u širokim narodnim masama i izražava vernost i odanost borbene demokratske omladine Jugoslavije Kralju Petru II«).⁶² Iskazana je privrženost Ravnogorskom pokretu i generalu Mihailoviću kao nosiocima narodnog i vojničkog otpora i upućen poziv svim omladincima »i s leva i s desna« da se uključe u redove JVUO i bore za oslobođenje Jugoslavije. Kongres je »najenergičnije osudio« sve »narodne izdajnike« – posle oslobođenja oni moraju biti izvedeni pred narodni sud, a »sramni pokušaj najvećih zlikovaca ovoga rata, hrvatskih ustaša, da masovnim ubijanjem srpskog živilja razbiju Jugoslaviju, nije uspeo niti će uspeti, pošto je Jugoslavija istorijska nužnost srpsko-hrvatsko-slovenačkog života i nesumnjiva evropska potreba; na jelementarnija pravda, čast Hrvatskog naroda i interes Jugoslavije zahtevaju da ustaški pokret bude nemilosrdno uništen a sve njegove pristalice najstrožije kažnjene«.⁶³ Osuđen je i rad komunističke omladine (SKOJ-a) zbog razbijanja jedinstva omladinskog antifašističkog fronta i nametanja omladini komunističke ideologije; izražena je i »duboka vera« da će, u skladu sa Atlantskom poveljom; Jugoslaviji posle rata pripasti i oni krajevi koji su bili pod italijanskom okupacijom – Istra i Gorica. Traženo je kažnjavanje svih ratnih zložinaca »pošto je omladina u Jugoslaviji osetila više nego ijedna omladina u Evropi sve strahote nacističkog varvarizma«; iskazana je potreba za saradjnjom između balkanskih

⁵⁹ Prvi kongres ujedinjene demokratske omladine Jugoslavije, AVII, ČA, 130-4-22.

⁶⁰ D. Đorđević, *n.d.*, str. 290. N. Milovanović, pored Draškovića, navodi drugu dvojicu delegata – Nikolu Pašića i Pavla Pešića (kao u nap. 65).

⁶¹ AVII, ČA, 130-4-22.

⁶² Isto.

⁶³ Isto.

naroda kako bi se stvorila »Balkanska zajednica« i sproveo princip »Balkan balkanskim narodima« i tako osigurao trajni mir u ovom delu Evrope: »Za ova načela borbena omladina Jugoslavije gotova je da i svoje živote položi«.⁶⁴

Slično kao i kasniji Svetosavski kongres, omladinski skup je trebalo da JURAO proširi omladinom predratnih političkih organizacija kako bi se stvorio širi front političke borbe. To nije išlo lako iz najmanje dva razloga: time se ograničavala radikalnost ravnogorske omladine, pre svega u nacionalnoj politici, a morala se prihvatići i saradnja sa omladinom političkih stranaka koje su bile na udaru žestoke kritike i označene kao glavni krivci za duhovni slom srpske omladine; JURAO nije sebe doživljavala kao politički subjekt nego kao pokret nacionalne srpske omladine koji nije ograničen interesima dnevne politike. Ali, kao što je i Svetosavski kongres samo označio kraj Ravnogorskog pokreta, tako je i omladinski predstavljao kraj jedne uzaludne borbe.

*

Posle kongresa, formirana su tri omladinska gorska štaba koja bi pokrivala celu teritoriju Jugoslavije (po jedan za Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju) a pri svakom korpusu JVUO trebalo je da se obrazuju omladinski centri.⁶⁵ Štab za Srbiju, koji je bio proširen Štab 501, doneo je odluku o osnivanju omladinskih borbenih odreda, što je potvrdila i Vrhovna komanda JVUO, ali je prva omladinska brigada stvorena tek 2. juna 1944. godine.⁶⁶ U završnoj fazi građanskog rata u Srbiji, dobrovoljci iz te brigade formirali su Jurišni odred koji je kao Prva četa ušao u sastav Treće jurišne brigade u sastavu Prvog jurišnog korpusa.⁶⁷ Četa je tokom leta učestvovala u svim borbama sa partizanima; njen komandant Mihailo Naušović poginuo je 19. jula. Krajem avgusta, formirana je i Druga omladinska četa.⁶⁸

Poslednji sastanak rukovodstvo Štaba 501 održalo je 21. avgusta u selu Brančićima, kod Ljiga.⁶⁹ Od Vrhovne komande je traženo da se krene u borbu protiv Nemaca. Posle Mihailovićeve odluke da se krene put Bosne, omladinsko rukovodstvo je 27. septembra odlučilo da raspusti svoju četu i razreši njene priпадnike obaveze poštovanja naredbi Vrhovne komande, što je Mihailovića posebno teško pogodilo.⁷⁰ Svaki omladinac imao je slobodu donošenja odluke o svojim daljim postupcima; simboličan kraj omladinskog pokreta označio je i prestanak izlaženja *Nebojše*, organa beogradske ravnogorske omladine – poslednji broj izašao je 17. septembra.⁷¹

*

Omladinci su krenuli svako za sebe, životnim putevima koje im je sudbina dodelila. Glavni rukovodioci Jugoslovenske ravnogorske omladine napustili su Beograd 4. oktobra u jednom od poslednjih vozova koji je išao na sever i otišli u emigraciju.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ AVII, ČA, 130-2-28.

⁶⁶ *Knjiga o Draži*, Vindzor 1956, II, str. 80.

⁶⁷ *Isto*, str. 82.

⁶⁸ *Isto*.

⁶⁹ D. Đorđević, *n.d.*, str. 275.

⁷⁰ *Isto*, str. 278.

⁷¹ AVII, ČA, 130-4-8.

Glavni ideolog i najupečatljivija figura ravnogorske omladine bio je mladi doktor prava Vojin Andrić. O njemu je D. Đorđević napisao: »Vojin je bio nekoliko godina stariji od nas i odigrao je vodeću ulogu u omladinskoj sekcijski Srpskog kulturnog kluba. Među prvima je pristupio Ravnogorskому pokretu, bio jedan od glavnih organizatora naše omladinske grupe i ujedno član Centralnog nacionalnog komiteta u Beogradu. Njegova uloga bila je dvostruka: u Stabu 501 i u Vrhovnoj komandi.

Vojin je bio ličnost kao stvorena za roman i nije čudo što je kasnije privukao pažnju i Dobrice Čosića. Čosić ga je uvrstio u svoje »Deobe«, posle razgovora koje je sa njim vodio u mitrovačkoj robijašnici. Osrednjeg rasta, crnomanjast, sa pravilnim i gotovo vajarski isklesanim crtama lica, Vojin je posedovao neku vrstu magnetizma, koji je ujedno privlačio i plašio. Na trenutke me je očaravao, na trenutke trezvio; potom opet oduševljavao, da bi me zatim razočarao; romantič i sanjalica, uleteo je u revoluciju udruživši snove idealiste sa ogromnom ličnom ambicijom. U njegovom svetu postojao je samo jedan glavni junak: on sam. Možda je to oznaka izuzetnih ličnosti, ali je u svojoj ambiciji Vojin lebdeo između snivanja i stvarnosti. Ipak, mora mu se priznati da je žrtvovao život za svoja načela.

U suštini, Vojin je bio osećajan i umeo da bude nežan, ali mu je smeh, po kome sam obično cenio ljude, bio krt, iskidan i škrt. Bilo je u njemu neke stidljivosti potiskivane nagonom da svoju izuzetnu ličnost nametne. Izvrstan govornik, imao je smisla za poeziju, književnost i slikarstvo. (...) Pri kraju rata, uhvatili su ga ranjenog u Bosni, sudeno mu je i osuđen je na smrt, zatim pomilovan na 20 godina robije od kojih je 16 izdržao. Po izlasku, pokušao je da prede u Grčku: prema jednoj priči, ubijen je na granici, po drugoj, bio je obešen u Bitolju«.⁷²

Stara je istina da u ratu, voljno ili nevoljno, učestvuju najhrabriji, kao i ona da je rat negativna selekcija u kojoj stradaju najživotnije snage jednog naroda. Ali, kako ističe D. Đorđević, svaka mlada generacija nosi pečat obaveze da pokuša da promeni svet u kome živi: »To smo mi, mladi srpski nacionalisti, pokušali, doživeli smo poraz i za to platili cenu. Mislim da je ova cena ipak bila manja od one koju bismo platili svojoj savesti da smo ostali van sukoba. Uspeh ili neuspeh nisu bitni. Važne su pobude koje navode jednu generaciju da se podeli, sukobi između sebe i žrtvuje. Ova generacija pokušala je da promeni svet. To ne znači da je svako od njih uvek bio u pravu (...) Ali, ono što se izdiže iznad svega jeste pobuda: ona je i opravdanje i objašnjenje«.⁷³

Pobude ravnogorske omladine bile su patriotske, a glavni pokretač emocije; ako je i bilo nacionalnog ekstremizma, on nije proizašao iz mržnje prema drugima, nego iz duboke ljubavi prema sopstvenom narodu.

⁷² D. Đorđević, *n.d.*, str. 234–235.

⁷³ *Isto*, str. 319–320.

KOSTA NIKOLIĆ

THE YUGOSLAV RAVNA GORA YOUTH ORGANIZATION IN WW II (ORGANIZATION AND IDEOLOGY)

Summary

The Yugoslav Ravna Gora Youth Organization (JURAO) was part of the Ravna Gora Movement and represented an attempt at gathering young royalists and nationalists into a single organization aimed at the spiritual revival of the Serbian people and the formation of a new state. The organization was meant to be an alternative to the temptations offered by leftist (SKOJ⁷⁴) and rightist youth organizations during WW II.

The young gathered in the nationalistic organization were expected to take part in the general propaganda of the Ravna Gora Movement in defense of the monarchy. Beginning with 1943, JURAO had their own military headquarters stationed in the brigades and corps of the Yugoslav Army in the Fatherland (JVUO), the army made up of members and followers of the Ravna Gora Movement. There were even several so-called schoolboy battalions and companies, and many youngsters actually took part in combat actions against Partizan and »volunteer« outfits. The most important of these military divisions was Headquarters 501, situated in Belgrade and consisting of the elite of young nationalists, former members of the prewar youth organization called the Serbian Culture Club.

⁷⁴ SKOJ, Savez komunističke omladine Jugoslavije – Communist Youth League of Yugoslavia.

DRAGAN BOGETIĆ

UDC:327(497.1)»1948/1955«

Viši naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

JUGOSLOVENSKO PRIBLIŽAVANJE ZAPADU U VREME SUKOBA SA KOMINFORMOM

ABSTRACT: U radu je obrađena sadržina i pozadina saradnje Jugoslavije sa Zapadom u periodu 1948–1955. godine. U to vreme Jugoslavija je od zapadnih sila primala obimnu pomoć koja joj je omogućila jačanje odbrambene moći i obezbedila privredni oporavak. Međutim, političke i ideoološke suprotnosti predstavljale su izvorište stalnog razmimoilaženja i ozbiljnih nesuglasica dve strane. Rad jeписан на основу arhivske graђе Diplomatskog arhiva SMIP-a.

U sklopu napora Jugoslavije da probije međunarodnu blokadu u kojoj se našla posle sukoba sa Kominformom, ključnu ulogu imalo je uspostavljanje tesne ekonomске i vojne saradnje sa zapadnim silama. Ta saradnja predstavljala je radikalni jugoslovenski spoljnopolitički zaokret, po mnogo čemu neuobičajen, pa i absurdan u vreme opšte bipolarizacije sveta i eskalacije hladnog rata. Po prvi put u istoriji međunarodnih odnosa jedna komunistička država počinje da saraduje isključivo sa državama suprotne, (»zapadne«), ideoološko-političke orientacije. Protivrečnost unutrašnjeg sistema i spoljnopolitičke strategije otežavala je delovanje Jugoslavije u međunarodnim odnosima i dovodila do stalnih uspona i pada u njenoj saradnji sa Zapadom. Ipak, svest o obostranom interesu za unaprednjem uzajamne saradnje omogućavala je prevladavanje čestih spornih situacija i postizanje adekvatnih kompromisa.

Bez obzira na stalni uzlazni trend saradnje, razvoj odnosa Jugoslavije sa Zapadom bitno su ograničavala dva faktora. Prvi je bio vezan za konstantno prisutan strah jugoslovenskog rukovodstva od mogućnosti da naglašeno povezivanje sa buržoaskim državama ne ugrozi temelje unutrašnjeg režima i protumači se kao napuštanje komunističkih idea. S druge strane, zapadne sile su sa stalnim podozrenjem pratile naglu promenu jugoslovenske spoljnopolitičke strategije, sumnjajući u njenu dugoročnost, a strahujući od mogućnosti da se Jugoslavija ponovo vrati u orbitu Sovjetskog Saveza i zloupotrebi dobijenu pomoć.

Navedena organičenja, kao i niz drugih antagonizama, lišavali su odnose dvaju strana bilo kakve postojanosti, a još manje stabilnosti i zakonomernosti. Stoga se o njihovoj prirodi ne može donositi nikakav određeni opštevažeći sud. Na osnovu analize zapisnika o razgovorima ključnih aktera događaja i dostupne arhivske dokumentacije mogu se pratiti, uz navedena ograničenja, aktuelni obrti i tok burnih previranja vezanih za ovo istorijsko razdoblje. Pri tome, bez obzira na sva ograničenja koja sobom nose periodizacije društvenog razvoja, radi bolje preglednosti problematike, odnose Jugoslavije sa Zapadom treba posmatrati u tri međusobno povezane, ali ipak specifične i različite faze. Prva faza obuhvata period kada je Jugoslaviji pretila direktna opasnost od vojne agresije zemalja Informbiroa, zbog čega je ona bila upućena na tesnu vojnu saradnju sa zapadnim

silama. Druga faza obuhvata period posle Staljinove smrti, kada je opasnost prošla i kada dolazi do prvih inicijativa za normalizacijom jugoslovensko-sovjetskih odnosa. U to vreme Jugoslavija je i dalje ekonomski i vojno isključivo vezana za zapadne države. Poslednja faza obuhvata period u kojem se postepeno oblikuje jugoslovenska vanblokovska politika.

Proces povezivanja Jugoslavije sa Zapadom u vreme sukoba sa Informbirom dostigao je kulminaciju, u prvoj fazi, krajem 1950. i tokom 1951. i 1952. godine. U to vreme postoji najveći stepen kooperativnosti na obe strane. Ipak i u ovom intervalu ta tendencija nije se odvijala pravolinijski, lišena krupnijih nesporazuma. Iskušenja na tom putu su se javljala konstantno, u kraćim vremenskim razmacima i stalno nametala potrebu iznalaženja kompromisnih, obostrano prihvatljivih formula.

Ekonomski odnosi Jugoslavije i Zapada odvijali su se u ovo vreme pod uticajem američko-sovjetskog rivalstva, dominacije SSSR-a u Istočnoj Evropi i straha do vojne intervencije ove sile u Zapadnoj Evropi. Stoga je zapadna podrška Jugoslaviji bila motivisana strateškim interesima za sužavanjem prostora pod sovjetskim uticajem i odhrabrivanjem država pod sovjetskom kontrolom za redefinisanjem spoljnopolitičkih orientacija. Ona se odvijala u sklopu aranžmana u kome su s jedne strane zajednički i koordinisano nastupale Sjedinjene Države, Velika Britanija i Francuska, a s druge, Jugoslavija. Ovaj aranžman iniciran je preporukom Konferencije stručnjaka za ekonomска pitanja triju država, koja je održana u Londonu aprila 1951. Na konferenciji je dogovoren da ove sile nastave sa pružanjem pomoći Jugoslaviji, ali ne individualno, nego na tripartitnoj osnovi. U duhu takvog stava dalja pomoć regulisana je izmenom Bledskih edmemoara između triju vlada sredinom jula 1951. Taj dokument izražavao je njihovu spremnost da pomognu napore u pravcu ublažavanja i otklanjanja ekonomskih teškoća i jačanja odbrambene sposobnosti Jugoslavije. Udeo Sjedinjenih Država u pomoći bio je 65%, Velike Britanije 23%, a Francuske 12%.

Tri zapadne sile nameravale su da korišćenje svoje ekonomске pomoći usmere u pravcu izgradnje takve investicione politike Jugoslavije koja će voditi računa o ekonomskoj opravdanosti i efikasnosti ulaganja, a ne zadovoljavanju vojnostrateških, socijalnih, prestižnih ili drugih neekonomskih potreba i ciljeva. Pri tome su se rukovodile imperativom restrukturisanja jugoslovenske privrede od teške i vojne industrije ka lakoj industriji, odnosno proizvodnji potrošnih dobara i hrane. To je bio put da se Jugoslavija kanalise na izgradnju izvozno orijentisane privrede, sposobne za samostalno otplaćivanje stranih dugova, ali, istovremeno, otvorene za penetraciju strane robe i kapitala.

Za Jugoslaviju je takva koncepcija razvoja značila odustajanje od ambicioznog investicionog programa, čiji je cilj bio stvaranje samodovoljne privrede, sa naglaskom na tešku i vojnu industriju, nezavisne od kretanja na svetskom tržištu. Jugoslovensko rukovodstvo sprovodilo je program autarhičnog ekonomskog razvoja i izgradivalo zatvorenu privredu, koja mora sve proizvesti sama, a izvozi samo slučajne viškove roba i to po direktivi partijskog vrha. Takva koncepcija podrazumevala je i ubrzenu industrializaciju, koja se, opet, morala oslanjati na uvoz opreme sa Zapada – na zapadne kredite (ali i na bespovratnu pomoć u hranu i isporuke oružja). Stoga se Jugoslavija našla u poziciji da je, ipak, morala izvoziti sa Zapad, jer je to bio jedini način da dode do deviznih sredstava za otplatu dugova i nabavku sirovina. Tako je jugoslovenska ekonomска politika stalno zapadala u svojevrsnu protivrečnost manifestovanu u raskoraku revolucionarnih idealja i pragmatičnih razvojnih imperativa. Unutrašnji jugoslovenski raskorak iz-

među željenog i ostvarljivog znatno je otežavao saradnju sa zapadnim državama i sklapanje adekvatnih ekonomskih aranžmana.

Iako je ekomska pomoć zapadnih sila činila važnu pretpostavku jačanja odbrambene sposobnosti Jugoslavije tokom sukoba sa Sovjetskim Savezom, ništa manji značaj u ovom kontekstu nije imala podrška koju joj je Zapad pružio na planu vojnopolitičke saradnje.

U sklopu strategije taktičkog približavanja Zapadu, jugoslovensko rukovodstvo veliki značaj pridavalo je upravo ovom pitanju. Stoga je već oktobra 1950. preduzelo značajne korake za stvaranje pretpostavki za dobijanje vojne pomoći.

Zapadne države su, posle prevladavanja prvobitne sumnjičavosti u vezi sa pravim namerama jugoslovenskog rukovodstva, pokazale spremnost da pruže vojnu podršku Jugoslaviji. U tome su videle mogućnost jačanja jugoistočnog krila NATO pakta i realizacije »strategije periferne odbrane«. Taj koncept se svodio na sliku Evrope kao »izduženog grlića boće«. Široki deo boće je Sovjetski Savez, Zapadna Evropa je grlić koji se završava Španijom. Sa obe strane su mora kojima dominiraju savezničke snage. U slučaju sovjetskoga prodora kroz Evropu, saveznici bi imali idealnu poziciju da udare na njega sa oba boka. U tom sklopu izuzetnu ulogu imali su istočno Sredozemlje i Balkan, a samim tim i Jugoslavija.

Međutim, iako je postojala obostrana zainteresovanost za razvijanje i unapređenje vojne saradnje, njenu realizaciju permanentno su pratile značajne nesuglasice koje su dovodile u pitanje konačan ishod.

Osnovni problem se sastojao u različitim polazištima u ovom procesu kojim su se rukovodile dve strane. Jugoslovensko rukovodstvo je pravce saradnje pokušalo da kanalise ka obezbeđivanju pretpostavki za ostvarivanje što šireg programa vojne pomoći i dobijanja garancija zapadnih država da će mu u slučaju eventualne agresije Sovjetskog Saveza na Jugoslaviju priteći u pomoći. Sjedinjene Države i njeni saveznici su, pak, smisao vojne saradnje videli isključivo u tesnom vezivanju Jugoslavije za odbrambenu strategiju NATO pakta i njenom aktivnom uključivanju u operativne planove ove zapadnoevropske grupacije. Stoga su veliki značaj pridavali otpočinjanju vojno-strateških razgovora na kojima bi se postigao dogovor sa Jugoslavijom o njenom uključivanju u odbrambene pripreme Zapada.

Suprotnosti između dva strana su dolazile do izražaja na početku saradnje tokom 1949. i 1950. Međutim, one se ozbiljno ispoljavaju tokom narednih godina, kada u Jugoslaviju počinju da pristižu značajne količine vojnog materijala i kada ona od SAD dobija impozantna finansijska sredstva u ovom kontekstu.

Za ostvarivanje svojih nastojanja da obezbedi dalju podršku zapadnih sila kroz nove isporuke vojnog materijala, a da pri tom izbegne obavezu uključivanja u operativne planove NATO pakta, jugoslovensko rukovodstvo je optimalno rešenje video u stvaranju vojnog saveza sa dve balkanske države – Grčkom i Turskom, koje su u to vreme imale značaj važnih karika zapadnog odbrambenog sistema. To je bio kompromis, koji bi bar donekle pokazao kooperativnost Jugoslavije sa vojno-strateškim opredeljenjima zemalja čiju je pomoć u oružju očekivala. Do realizacije trojne saradnje, čije su osnove bile postavljene bilateralnim kontaktima visokih vojnih i političkih ličnosti, došlo je tek početkom naredne, 1953. godine.

Na samom početku te godine odigravaju se značajni dogadjaji na međunarodnom planu koji su stimulativno delovali na unapređenje saradnje Jugoslavije sa Zapadom. Tu spada u prvom redu potpisivanje Sporazuma o prijateljstvu i sa-

radnji između Grčke, Turske i Jugoslavije 28. februara 1953. ali i Titovo putovanje u Veliku Britaniju marta 1953.

Sklapanjem sporazuma sa Grčkom i Turskom, Jugoslavija je ojačala pregovaračku poziciju u ukupnim političkim, ekonomskim i vojnim odnosima sa Zapadom. Stvaranje Balkanskog saveza bio je put indirektnog uključivanja Jugoslavije u zapadni odbrambeni sistem, što je vodilo novoj konstelaciji snaga u južnoj Evropi uz dominaciju NATO pakta. Locirana na strateški kritičnoj geografskoj poziciji, a vojnički snažna, Jugoslavija je mogla da odigra ulogu jednog od stubova odbrane Zapada i njegove dalje penetracije u Evropi. U takvoj situaciji bilo je raalno očekivati obimniju ekonomsku i vojnu pomoć Zapada Jugoslaviji na dugoročnoj osnovi. U tom smislu, već u vreme kad je postalo jasno da je sporazum Grčke, Turske i Jugoslavije na pomolu, američka vlada u želji da ovaj proces ohrabri istupa 7. januara sa saopštenjem o odobravanju nove pomoći Jugoslaviji od 20 miliona dolara, namenjenih ublažavanju katastrofalnih posledica suše.

Mesec dana kasnije Medunarodna banka objavljuje nameru da Jugoslaviji dodeli novi, izuzetno povoljni zajam od 30 miliona dolara za nabavku teške industrijske opreme, a norveški Parlament pridružujući se akciji Zapada odobrava Jugoslaviji zajam od 2 miliona kruna za kupovinu neophodnih prehrambenih proizvoda.

Kooperativnost Zapada na samom početku 1953. godine značajno je uticala na unutrašnju politiku Jugoslavije. Naime, upravo u ovo vreme dolazi do definitivnog napuštanja koncepta kolektivizacije sela i novog tretmana individualnog seoskog gazdinstva, koje ponovo postaje okosnica poljoprivredne proizvodnje.

Uzlažna linija odnosa Jugoslavije sa Zapadom dostigla je maksimum Titovom posetom Londonu 16–21. marta 1953, koja je u svakom pogledu predstavljala jugoslovenski spoljnopolitički trijumf. Po prvi put u posleratnoj istoriji diplomatskih odnosa u Veliku Britaniju je stigao lider jedne socijalistike države i pri tome mu bile ukazane najviše počasti i respektivan politički tretman. Tita je u Londonu primila britanska kraljica i za njega priredila ručak u Bakingamskoj palati. U političkim razgovorima su učestvovali najviše političke ličnosti na čelu sa premijerom Vinstonom Cercilom.

Nepostojanje zakonomernosti u odnosima Jugoslavije sa Zapadom i stalna iskušenja u ovom kontekstu, došli su do izražaja već nedelju dana po povratku Tita iz Velike Britanije. Naime, već tada razgovor Kardelja sa britanskim ambasadorom Maletom nagoveštavao je ozbiljne komplikacije u vezi sa razrešenjem tršćanske krize. Jugoslaviji je predviđeno da Zapad od nje očekuje značajne ustupke u vezi sa prevazilaženjem krize i normalizovanjem njenih odnosa sa Italijom. Zapadne sile su kao argument za takvu orientaciju navodile potrebu da se obezbedi zadovoljavajući ishod predstojećih izbora u Italiji i otkloni opasnost da zbog nerešenog tršćanskog pitanja oslabi pozicija aktuelnog premijera De Gasperija, a italijanskoj javnosti se nametne »profašističko-iredentistička koalicija Neni-Toljati.«

Jugoslovensko rukovodstvo je tokom čitavog niza razgovora sa predstavnicima zapadnih sila odbijalo navedene zahteve ne želeći da odstupi od formule za rešavanje tršćanskog pitanja koju je u ranijim pregovorima sa ambasadorima SAD, Velike Britanije i Francuske izborilo. Naime, radilo se o zonalnoj podeli Slobodne teritorije Trsta, odnosno prihvatanju postojeće linije razgraničenja između dve zemlje kao konačnog rešenja. To je ujedno bilo najrealnije rešenje, kako sa stanovišta etničkog rešenja. To je ujedno bilo najrealnije rešenje, kako sa stanovišta etničkog načela, tako i sa stanovišta postojećeg paralelograma sila na regionalnom i globalnom planu. Iako je kasniji razvoj dogadaja potvrdio ovaj zaključak, proteklo je dosta vremena dok su se njegove premise u celini realizovale.

Odbijanje jugoslovenskog rukovodstva da odstupi od svog stava prema tršćanskom pitanju u predstojećem periodu doveće do novih zaoštravanja, kako na relaciji Jugoslavija – SAD i Velika Britanija, tako i u kontekstu jugoslovensko-italijanskih odnosa. Tokom 1953. godine antagonizmi proizašli iz nerešenog tršćanskog pitanja prerasli su u ozbiljnu krizu, koja je sve više pretila da dovede do ratnog sukoba. Takvu atmosferu »podgrevale« su i Italija i Jugoslavija obilno se koristeći metodom »uličnog pritiska«, što je neminovno vodilo masovnim neredima koje je u pojedinim momentima bilo nemoguće kontrolisati od strane njenih inicijatora. S druge strane, i Italija i Jugoslavija u to vreme ispoljavale su visoku dozu nezadovoljstva politikom zapadnih sila po pitanju razrešavanja nastale krize i pri tome podsticale buru nezadovoljstva kod svog javnog mnjenja.

Nerešeno tršćansko pitanje tokom 1953., nije samo komplikovalo odnose Jugoslavije sa zapadnim silama, nego je blokiralo i preprieme za prerastanje Ugovora o priateljstvu i saradnji Grčke, Turske i Jugoslavije u vojni savez balkanskih država, koji je takoreći bio na pomolu. Glavni problem je bio u tome što Grčka i Turska kao članice NATO pakta nisu mogle da zaklječe savez sa Jugoslavijom bez konsultacija sa Italijom i njenog, makar, načelnog pristanka. Hipotetička mogućnost izbijanja rata između Italije i Jugoslavije pokretala je pitanje uskladivanja obaveza Grčke i Turske prema Italiji kao članici NATO-a i Jugoslaviji kao članici Balkanskog saveza. Radi prevazilaženja takvog stanja Jugoslavija je preduzela nove diplomatske inicijative. U tom smislu se može i objasniti intencija Titovog putovanja u Tursku od 12. do 16. aprila 1954. i cilj njegove posete Atini od 2. do 5. juna 1954. Rezultat ovih pregovora bilo je potpisivanje Sporazuma o vojnom savezu triju balkanskih država, na svečanoj ceremoniji na Bledu, 9. avgusta 1954.

Krajem 1954. i tokom 1955. godine Jugoslavija je ekonomski i vojno i dalje bila striktno vezana za zapadne sile, koje su ostale njen ključni ekonomski partner i od kojih je i dalje dobijala znatnu finansijsku i vojnu pomoć. Međutim, ovo vreme je istovremeno obeleženo i postepenim sazrevanjem doktrine »miroljubive koegzistencije« iz koje će kasnije proizaći novo jugoslovensko opredeljenje u međunarodnim odnosima – politika nesvrstanosti. To opredeljenje proizašlo je iz negativnih iskustava vezanih za hegemonizam Sovjetskog Saveza u međunarodnom komunističkom pokretu i političke pritiske i ultimatumne Zapada. I jedno i drugo dovodilo je u pitanje opstanak političkog sistema i neprikosnovenost vlasti jugoslovenskog rukovodstva. Stoga se nametala potreba uobličavanja nove dugo-ročne spoljnopolitičke linije koja će sprečiti ponovnu pojavu iskušenja kao što je bila Rezolucija Informbiroa iz 1948. i anglo-američka odluka od 8. oktobra 1954. o Trstu. Kao idealno rešenje pokazalo se zauzimanje ekvidistance prema oba bloka i uspostavljanje izbalansiranih odnosa sa njima kako bi se izbegla »šteta« prouzrokovana favorizovanjem jedne ili druge strane.

Takva politika nosila je sobom niz prednosti. Na unutarpolitičkom planu ona je odgovarala odnosu političkih snaga u SKJ, pa i višenacionalnoj strukturi zemlje, čija bi kohezija bila dovedena u pitanje radikalnim pomakom međunarodne orijentacije bilo ka jednoj, ili ka drugoj strani. Istovremeno vanblokovska politika davala je priliku obema vojnopolitičkim grupacijama da se nadmeću za prestiž i uticaj u Jugoslaviji, što je donosilo značajnu ekonomsku i vojnu korist ovoj zemlji. Stalna upozorenja na opasnosti koje je sobom nosila blokovska konfrontacija u međunarodnoj zajednici i stvaranje psihoze u zemlji »opsadnog stanja«, pak, dodatno su učvršćivali unutrašnje jedinstvo i legitimnost komunističke partije kao vodeće društvene snage, nosioca odbrane suvereniteta i nacionalne nezavisnosti Jugoslavije.

Dalje zadržavanje tesnih odnosa saradnje sa zapadnim silama u uslovima normalizacije odnosa sa SSSR-om nije više bilo nužno, niti poželjno. Jugoslovensko rukovodstvo, koje je i inače sve teže podnosilo mučne i dugotrajne pregovore sa Zapadom i stalne pritiske sa te strane, sve negativnije je ocenjivalo svoj ukupni status u ovom sklopu. Ideološko-politički posmatrano u tom »društву« se osećalo kao »strano telo«, a na ekonomskom planu bila je prisutna izrazita i ne-premostiva inferiornost. Očigledno je bilo da jugoslovenska privreda ni količinski, ni po kvalitetu, ne može zapadnom tržištu ponuditi konkurentnu robu i tako vraćati dobijene zajmove. Jugoslavija je u ovo vreme zapala u velike ekonomske teškoće čiji je najbolji pokazatelj bio ogroman deficit u platnom bilansu od preko 400 miliona dolara. Nezavidan položaj privrede nametao je Jugoslaviji zauzimanje nove pozicije u međunarodnim ekonomskim odnosima i okretanje novim tržištima. Tu se radilo o potrebi uspostavljanja šire saradnje sa istočnoevropskim državama, ali, možda i u većoj meri, širokom i manje zahtevnom tržištu novoslobodenih afro-azijskih zemalja.

Oblikovanje nove međunarodne orijentacije Jugoslavije u ovom periodu može se pratiti u okviru zbivanja vezanih za tri pravca njenog spoljnopolitičkog delovanja: »sužavanja« savezništva sa Zapadom, normalizacije odnosa sa Sovjetskim Savezom i sve većeg približavanja novooslobodenim afro-azijskim državama.

Slabljenje savezničkih odnosa sa zapadnim silama proizašlo je iz nove međunarodne situacije u kojoj se Jugoslavija našla posle sovjetskih inicijativa za normalizaciju međusobnih odnosa. Naime, ona se više nije osećala ugroženom od agresije istočnoevropske vojne grupacije i smatrala je štetnim svaki politički akt koji bi takvo stanje poremetio ili na neki način mogao biti tumačen kao provokacija u tom kontekstu. Stoga se napušta praksa organizovanja vojnih pregovora, a sastanci koji sa tim imaju veze se svode na razgovore o tehničkim pitanjima. Jugoslovensko rukovodstvo odbija sve oštire ultimatume Zapada o tome da je dalja vojna saradnja nemoguća bez zajedničke koordinacije planova odbrane i bez kontrole NATO-a nad korišćenjem vojne pomoći zapadnih sila Jugoslaviji. Ovakvi stavovi se tumače kao mešanje u unutrašnje poslove zemlje i dovođenje u pitanje njene nezavisnosti. Isto tako, odbija se svaki pokušaj Grčke i Turske za vezivanjem Balkanskog saveza za NATO-pakt i deluje se u pravcu eliminisanja njegove vojne komponente, a forsiranja političke, ekonomske i kulturne saradnje članica.

Razgovori najviših sovjetskih i jugoslovenskih rukovodilaca juna 1955. u Beogradu probudili su sumnje zapadnih država da se Jugoslavija vraća u tabor komunističkih država. U takvoj situaciji odbijanje jugoslovenskog rukovodstva da dalje vodi sa Zapadom vojne pregovore shvaćeno je kao očigledan znak neprijateljstva prema zapadnoj vojnoj alijansi i njenoj politici, prouzrokovani ideološkim približavanjem sa SSSR-om. Iako su sa jugoslovenke strane bila vidna nastojanja da dokaže da ona ne menja svoj spoljnopolitički kurs, da se radi o potezima opredeljenim principima aktivne miroljubive koegzistencije i da Jugoslavija nikad ne »okreće leđa« onima koji su joj pružali pomoći u kritičnim vremenima, zapadne sile su sve više razmišljale o revidiranju svoje politike u ovom sklopu.

Jugoslovensko rukovodstvo, sa svoje strane, nije imalo razumevanja za situaciju u kojoj su se našli protagonisti vojne i ekonomske pomoći Zapada Jugoslaviji pred svojim javnim mnjenjem. S ogorčenjem su primali objašnjenja od zapadne sile, bez obzira na načelnu podršku normalizaciji sovjetsko-jugoslovenskih odnosa, ne mogu biti sigurne koliki će biti njen krajnji domet. Kao što je za zapadne političare bilo beznačajno obećanje da Jugoslavija ostaje na istim

međunarodnim pozicijama, tako je i za jugoslovenske političare bilo beznačajno tumačenje funkcionalisanja zapadnih političkih sistema kroz čije institucije je nemoguće izboriti podršku zemlji koja se tretira kao saveznički SSSR-a. Za Zapadu se tesna saradnja sa Jugoslavijom sve više tumačila kao »brak sa davorom«, a u Jugoslaviji vezivanje za blok buržoaskih država postaje težak balast i »strano telo« opasno po dalji opstanak socijalističkog sistema. I za jednu i za drugu stranu jugoslovenska pozicija ekvidistance postaje idealni kompromis i optimalno rešenje u postojećoj situaciji.

Krajnosti posleratnog spoljnopolitičkog lutanja Jugoslavije konačno su, tako, pomirene po isteku desetogodišnjeg perioda traganja za najefikasnijom strategijom očuvanja nacionalne nezavisnosti i društveno političkog sistema. Mukotrpan put, od savezništva sa istočnoevropskim državama do tesnog vezivanja za Zapad, završio se zauzimanjem središnje pozicije i otvaranjem prema svetskom Jugu. Time je jedna faza jugoslovenske spoljne politike bila definitivno završena.

DRAGAN BOGETIĆ

YUGOSLAVIA'S TURN TOWARD THE WEST DURING THE CONFLICT WITH THE COMINFORM

Summary

Following the conflict with the Soviet Union in 1948, Yugoslavia was faced with heavy political, economic and military pressure, which forced the country's leaders to make radical changes in foreign policy and begin a »tactical turning toward the West«. This turnabout, very unusual in that period of the world's bipolarization, could be successfully carried out due to the mutual interest both Yugoslavia and the Western powers had for finding a compromise that would enable common actions in the international community. The extent of its success, however, depended on a large number of internal and external factors determining the foreign policies of the two sides.

The reasons for the frequent ups and downs in the cooperation between the West and Yugoslavia are best shown by a classification of the specific factors present, and their varying degrees, in the three major phases of Yugoslavia's conflict with the Cominform, from 1948. to 1955. The association between the West and Yugoslavia was most pronounced at the time when the tension between the Cominform countries and Yugoslavia verged on war. After Stalin's death, when the danger of armed conflict decreased, the former close economic and military cooperation between Yugoslavia and the West also began to degenerate. Yugoslavia's decision to keep an equidistant position in regard to both blocs became a definite choice toward the end of 1954 and in the course of 1955, when relations with the Soviet Union were gradually normalized. In time this course of action became the basis of the country's new foreign policy, that of non-alignment.

JUGOSLOVENSKA NARODNA ARMIJA U TRŠĆANSKOJ KRIZI 1953. GODINE

ABSTRACT: Vojni angažman Jugoslovenske narodne armije u kulminaciji tršćanske krize u jesen 1953. godine spada u nedovoljno poznate događaje jugoslovenske istorije. Tekst je pokušaj da se rekonstruiše učešće jedinica JNA u ovom dramatičnom događaju, na osnovu raspoloživih izvora i literature.

Kulminacija krize oko suvereniteta Slobodne teritorije Trsta u periodu septembar – decembar 1953., u kojoj su i Italija i Jugoslavija posegle za oružjem u najširoj meri, još uvek nije dovoljno istražena. Diplomatski deo tog disputa je poznat zainteresovanoj javnosti, ali je vojni aspekt krize ostao po strani posebno kada je reč o učešću jedinica JNA u izazovu krize oktobra 1953. Mnoge sinteze domaćih i stranih autora (pa ni voluminozno delo Darka Bekića o spoljnoj politici Jugoslavije u periodu 1949–1955.) nijednu rečenicu nisu posvetile dramatični jugoslovenskog vojnog angažmana u pomenutim danima. Reč je o interesantnom segmentu, bez koga nije moguće svestrano sagledati posleratnu istoriju Jugoslavije i njene armije, kojoj je ovo bio jedan od najozbiljnijih izazova.

Angažman Jugoslovenske armije oko Trsta imao je dužu predistoriju – od borbi za taj grad (do 3. maja 1945), preko povlačenja njenih snaga u okolinu i okvire Odreda u Zoni B (od 12. juna 1945) i kriza sa prisustvom poljskih emigrantskih snaga (1946), ili povlačenja dela savezničkih okupacionih snaga (septembra 1947), koje je teklo paralelno sa stvaranjem slobodne teritorije Trsta. Konačno, Trst je imao specifičnu ulogu u informbirovskom okruženju Jugoslavije, posebno u planovima NATO pakta za slučaj agresije SSSR-a i njegovih satelita na Jugoslaviju.¹

Dana 29. avgusta 1953. novi predsednik italijanske vlade Đuzepe Pela aktivirao je, u saglasnosti sa ministrom odbrane i načelnikom Generalštaba, deo kopnenih i pomorskih snaga Italije. Navodno, povod za takvu akciju bio je oštar napad poluzvanične, jugoslovenske novinske agencije »Jugopres«. Pokret italijanskih pomorskih snaga iz matične luke Taranto potvrdio je i jugoslovenski pomorski ataše, koji je samo sat vremena po svom dolasku na Jadransku obalu video italijansku flotu kako uz obalu plovi na sever, ka Jugoslaviji. Dan kasnije

¹ *Zbornik NOR-a*, tom XI, knj. 4, str. 841, 856–893, 965–966, 1038, 1069, 1100–1101; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ*, 1945, Beograd 1984/6. str. 81, 82, 98, 100–102, 112; *isto*, 1946, knj. I, str. 37, 84, 85, 89, 177–8, 278–280; *isto*, 1946, knj. II, str. 127; *isto*, 1947, knj. I, str. 13–15, 122–4; *isto*, 1947, knj. II, str. 165; *isto*, 1948, str. 25–26, 82–84, 107–108, 143, 149–150. Franklin Lindsay, *Beacons in the night with the OSS and Tito's partisans in wartime Yugoslavia*, Stanford Univ. Press, Ca. USA 1993, str. 291, 313–318 i 330–331; Geoffrey Cox, *The road for Trieste*, Ed. William Heineman, UK first publ. 1947. passim; *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. VIII, Zagreb 1968; str. 377; Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, str. 52, 332, 366–378.

»Tanjug« je optužio Italiju za stvaranje ratne psihoze ocenivši da je pokret njenih trupa u kontekstu italijanskih težnji da zauzme ne samo Zonu A nego i Zonu B.² »Narodna armija« je 3. septembra izvestila da su prema pisanju italijanske štampe (»Tempo«) izvesne italijanske jedinice kopnene vojske i mornarice primaknute istočnoj granici. Kretanje italijanskih oklopnih divizija »Narodna armija« je sarkastično prokomentarisala recima »oslobodi nas bože te grdne sile«. Slično su prokomentarisane i italijanske tvrdnje o najvišem stepenu stanja nacionalnog duha njihove vojske i teze o »napredovanju ka Ljubljani«. »Poznajemo Italijane a i oni nas poznaju da bi se zanosili iluzijama da smo se mi Jugosloveni prepali pokreta njihove mornarice, 'oklopnih divizija', 'tenkova i vojnih automobila'«. Konstatovano je da »talijanska kampanja ucjena ni koga ne uznemirava i ne plavi«.³ Jugoslovensko vojno rukovodstvo se nije previše zabrinulo zbog italijanskog vojnog pokreta, pa je tek 5. septembra izdalo naredbu da se formira Mešoviti združeni odred, od snaga Eskadre Jugoslovenske ratne mornarice (JRM). U ovaj plovni sastav trebalo je da uđu sledeće snage JRM: 6. divizion razarača, 11. i 76. divizion torpednih čamaca, 38. divizion patrolnih brodova i Odred pomoćnih brodova. Mešovitom združenom odredu, koji je obuhvatio udarne snage JRM, stavljen je u zadatku da u sadejstvu sa 1. proleterskom pešadijskom divizijom iz Postojne, Odredom JNA u Zoni B (motorizovani puk) i avijacijom »sprijeći ulazak stranih trupa u Zonu B i njihovo dalje napredovanje prema Istri, da sprijeći povredu teritorijalnih voda Zone B i Istre i energično djeluje protiv povrede vazdušnog prostora nad Zonom B i Jugoslavije od talijanske avijacije.«⁴

Najveći deo snaga JNA koncentrisanih u zapadnoj polovini Jugoslavije, 5. vojna oblast i 3. vazduhoplovni korpus, bile su već od sredine avgusta 1953. angažovane u pripremi za izvođenje manevra. Sticajem okolnosti veliki manevr održan septembra 1953 (najveći do manevra održanog 1971 – »Sloboda 71«) odrigao se u vreme kada je vojnopolička situacija oko Slobodne teritorije Trsta počela da se komplikuje. Naredbu za izvođenje manevra potpisao je vrhovni komandant oružanih snaga FNRJ 14. avgusta 1953. i u njoj je naznačeno da će se veliki manevr na teritoriji 5. vojne oblasti izvršiti u septembru 1953. godine.⁵

Odmah po objavljuvanju naredbe, 15. avgusta, jedinice određene da učestvuju u manevru otpočele su vežbe. Prva polovina septembra je ove sastave u celini zatekla van matičnih garnizova na širokoj manevarskoj prostoriji severoistočno od Zagreba. Najveći deo kopnenih i vazduhoplovnih snaga JNA, koje bi učestvovale u odbrani slovenačkog primorja ili eventualnoj akciji na Trst, našao se daleko od bilo kakve angažovanosti u ovoj fazi krize. Izuzetak su bile snage koje su se već nalazile u široj tršćanskoj okolini: Odred JNA u Zoni B, 1. proleterska divizija, Mešoviti združeni odred, kao i snage 21. vazduhoplovne divizije na aerodromima Pula i Zadar, odnosno 5. pomorske zone u Puli i okolini.⁶

U međuvremenu novi govori Tita u Đuzepe Pele nisu nagovještavali smirenje situacije. U Okroglici 6. septembra, Tito je izjavio da su italijanski vojni pokreti akt agresije, bez obzira na to što nije bio sukoba, dodavši: »Mi uvijek

² D. Bekić, *n. d.*, str. 535–536.

³ *Prašina Đuzepe Pele*, »Narodna armija«, br. 737, 3. 9. 1953. str. 1 i 5.

⁴ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985* (dalje: Razvoj OS SFRJ), knj. 5, Ratna mornarica, Beograd 1988, str. 48–49.

⁵ *Narodna armija*, br. 735, 20. 8. 1953, str. 1; *Za domovinu* (list 5. vojne oblasti – Zagreb), 22. 8. 1953.

⁶ *Operacijski dnevnik 32.lbad/14.mad*, za period avgust-novembar 1953, Muzej Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva u Zemunu; *Razvoj OS SFRJ*, knj. 5, str. 48–9.

imamo vremena da pošaljemo divizije i da protivnika onemogućimo da sproveđe svoju nameru«.⁷ »Narodna armija« je italijansku akciju nazivala »deplasiranim vojnodiplomatskom komedijom Rima« ili »don kihotovskim pohodom Đuzepe Pele«, uz pregršt optužbi za italijanski fašizam, teror nad Slovencima ali i kukačluka Italijana u prošlom ratu: »Mi smo vidjeli njihove divizije! I ne jednu-dvije... naoružane i razoružane«.⁸

Tek 12. septembra brodovi Mešovitog združenog odreda JRM dovedeni su u punu borbenu gotovost, po naredenju Komande JRM. Tog dana registrovan je pokret dva razarača iz šibenske luke za Rijeku, odatle 14. septembra za Pulu, gde su se skoncentrisali glavni sastavi Eskadre JRM u očekivanju daljih naređenja. Stab Eskadre nalazio se već u Puli na štabnim brodovima »Istranka« i »Mornar«. Posle prijema naređenja za formiranje Mešovitog odreda, komandant Eskadre admirал Josip Černi izdao je organizacijsko naređenje i sledećeg dana borbeno uputstvo za izvršenje zadatka i prebaziranje plovnih objekata i sastava u rejon Zone B. Černijevo borbeno uputstvo je odredilo marševski poredak i postupak jedinica odreda u toku prebaziranja u lukama Zone B, zatim stepen pripravnosti u lukama, način osmatranja mora i vazduha, postupak u slučaju provokacija i povreda carinskog graničnog pojasa, prava upotrebe oružja i način rada posada. Obučenost posada u Eskadri / odredu bila je zadovoljavajuća. Borbena obuka posada je bila završena, kao i godišnji program artiljerijskih i torpednih gađanja. Grupe, odredi i divizioni savladali su združeno plovjenje i osnovna taktička dejstva. Plovni sastavi nisu bili obučeni u združenim dejstvima raznorodnih sastava u sadejstvu sa avijacijom.⁹

Paralelno sa dolaskom snaga JRM u Pulu, odvijale su se prve aktivnosti na velikom manevru u hrvatskom Zagorju. Snage »plavog« prodrle su 14. septembra iz pravca Madarske ka Zagrebu oko 20 km i time je zvanično otpočeo veliki manevr.¹⁰ Ovoj »smotri snage i ubojne moći JNA« prisustvovali su i visoki strani gosti kao posmatrači. Britanci su prednjačili sa veteranim Drugog svetskog rata, feldmaršalom Montgomerijem i generalom Džonom Hardingom. Tu su bili i zamenik načelnika grčkog generalštaba, zatim generali američke, francuske i turške armije i šef američke misije za dotur pomoći Jugoslaviji u okviru sistema vojne pomoći, general Harmoni.¹¹ U dva navrata na manevrima se pojavio i maršal Tito u pratinji generala Gošnjaka i Žeželja (21. i 23. septembra). U drugom obilasku manevarske prostorije Tita su pratili i Kardelj, Ranković, Pijade i republički pravaci Stambolić, Bakarić, Pucar, Koliševski i Jovanović.¹² U manevru, kojim je rukovodio komandant 5. vojne oblasti general-pukovnik Kosta Nad, bilo je angažovano oko 50.000 pripadnika kopnene vojske i ratnog vazduhoplovstva. Tu su bile jedinice 11. korpusa, 14. proleterske divizije, 20. tenkovske divizije, 7, 10. i 11. proleterske brigade, 101. gardijskog pešadijskog puka, 79, 153. pešadijskog puka, konjičkog puka iz Cakovca itd. Angažovan je i značajan deo vazduhoplovnih snaga: snage 32. i 37. divizije, 184. i 185. avio-puka, 322. puka veze, 151. vazduhoplovne baze i druge.¹³

⁷ D. Bekić, *n. d.*, str. 535.

⁸ *Odlučan odgovor »Narodna armija«*, br. 738, 10. 9. 1953.

⁹ *Razvoj OS SRFJ*, knj. 5, str. 49–50.

¹⁰ *Narodna armija*, br. 740, (20.9.1953.) str.1.

¹¹ *Narodna armija*, br. 739, (17. 9. 1953) str 1–2.

¹² *Narodna armija*, br. 741, (24. 9. 1953.) str. 1.

¹³ *Razvoj Oružanih snaga SFRJ*, knj. 3–1, Kopnena vojska, Beograd 1988. str. 87–88; Predrag Pejićić, *Čelična krila*, Beograd 1985, str. 86; *Operacijski dnevnik* 32. lbad/14. mad; *Narodna armija*, br. 742, 27. 9. 1953, str. 2.

Manevr je imao dve faze. U prvoj fazi inicijativa je data agresoru tj. »plavom« koji je napadao pravcima Koprivnica–Križevci–Vrbovec i Bjelovar–Zagreb sa tendencijom obuhvata Zagreba. Branilac, »crveni«, od 14. do 20. septembra nalazio se u povlačenju, konsolidovanju pozadine i pripremama za protivudar. Dana 23. septembra usledio je preokret: juriš snaga »crvenih«, odbacivanje agresora i likvidacije njegovih izolovanih snaga. Na glavno uporište agresora, kod mesta Sv. Ivan Zelina, bačen je padobranski desant koji je označio definitivan slom »napadača». ¹⁴

Strani vojno-diplomatski predstavnici i štampa pozitivno su ocenili manevre. Saveznički generali su isticali pozitivne karakteristike jedinica JNA koje su ispoljene na manevru. Posebno je naglašena velika pokretljivost jedinica, visok moral ljudstva, uspešno savladavanje tehnike dobijene u okviru programa vojne pomoći tokom 1951–1953. Bilo je i preterivanja, kao kod turskog predstavnika, koji je izjavio »kada sve to vidimo prsa nam se šire od radosti«. Američki predstavnici su se posebno interesovali za partizanski odred »crvenog«, jednu od »regularnih jedinica« ostavljenu u pozadini iza linija »plavog«.¹⁵ Italijanska štampa nije skrivala negativni odnos prema manevru u Jugoslaviji, ističući da novinari nisu imali slobodu praćenja manevra pa time ni uslove za objektivnost informisanja. Dva osnovna pitanja bila su prisutna u italijanskoj štampi: zašto su se manevri održavali u to vreme i na tom mestu, i to su dovodili u vezu sa problemom oko Trsta, i zašto u manevr nisu bile uključene i italijanske jedinice? Uz komentar da odbrana ovog »delikatnog pravca« od agresije sa istoka ne može da se zamisli bez učešća italijanskih snaga.¹⁶

Posle svečanog defilea 27. septembra 1953, snage JNA uputile su se u matične garnizone. Dobar deo jedinica koje su učestvovali na manevru za manje od desetak dana bio je ponovo aktiviran, ali ovaj put u ratnim okolnostima.

Odluka saveznika da svoja mandatna prava i upravu u Zoni A prenesu na italijanske vlasti označila je početak zategnutosti oko Trsta i nastanak tršćanske krize. Osmi oktobar bio je njen početni dan. Američki izvori opisuju turoban izgled jugoslovenskih oficira na prijemu u američkoj ambasadi te večeri, pripremljenom u čast jugoslovenskog generala Vučkovića koji se vratio sa pregovora u Sjedinjenim Državama.¹⁷ U isto vreme snage 1. proleterske divizije, raspoređene u garnizonima Postojna, Pivka, Vipava, Ilirska Bistrica i dr. dobole su naredenje da uđu u Zonu B radi pojačavanja tamošnjeg odreda JNA.¹⁸ Još tokom prethodne noći organizovane su ekipe vojnika iz 155. artiljerijskog puka u Postojni, koje su krenule ka Gorici, a odatle na jug ka Sežani i nazad ka Postojni, ispisujući parole crvenom farbom »Tukaj smo Slovenci!« Nastala je gotovo komična situacija kada je u pretpostavljenu komandu stigao izveštaj da su parole ispisivane i cirilicom, što je odavalо nacionalnu pripadnost onoga ko je pisao parole.¹⁹

Dana 8. oktobra u 21.50 h telefonom je naređeno komandantu Eskadre JRM da sutradan ujutro sa svojim odredom bude u Zoni B radi zaštite njene

¹⁴ Razvoj OS SFRJ, knj. 3–1, str. 87–88; Stojan Jović, *Pod kupolom padobrana*, Beograd 1980, str. 12.

¹⁵ Narodna armija, br. 742, 27. 9. 1953, str. 2.

¹⁶ Kako prenosi »Narodna armija« u br. 742 i 743.

¹⁷ D. Bekić, n. d. str. 547.

¹⁸ Razvoj OS SFRJ, knj. 5, str. 50. Raspored jedinica 1. proleterske pešadijske divizije (VP 1101) po navedenim garnizonima autor je ustanovio pregledajući tehničke knjižice mitraljeza Browning M-2 u 253. oklopnom bataljonu, Vipava 1988.

¹⁹ Duško Trifunović, *Tukaj smo Slovenci!* »Komunist«, 22. 7. 1988, str. 24.

obale. Posle upućivanja signala plovnim sastavima za stupanje na snagu naredenja za prebaziranje i borbenog uputstva sa prilozima o načinu dejstva, operativni deo štaba ukrcao se na komandni brod 6. diviziona razarač »Triglav«. U 02.00 h 9. oktobra plovni sastav Eskadre otplovio je u Zonu B. U akciju je krenulo 4 razarača, 8 patrolnih brodova i 38 torpednih čamaca iz 6, 11, 38. i 76. diviziona. Još četiri torpedna čamca 25. gardijskog mornaričkog odreda ostala su u pripravnosti kao rezerva u Puli.²⁰

Vazduhoplovne snage 3. avio-korpusa stavljenе su u stanje pripravnosti u toku noći 8/9. oktobra 1953. U 32. bombarderskoj diviziji ovog korpusa uzbuna je data telefonom u 00.10 h. Kuriri su odmah krenuli u grad da probude oficire. Prvi kamion sa vazduhoplovцима stigao je na zagrebački vojni aerodrom u 2.15 h. Te noći mladi i neobučeni šoferi prouzrokovali su dosta problema u sakupljanju starešina. Divizija je stavljenа u pripravnost br. 3, a svaki od pukova izdvojio je par aviona u pripravnost br. 2. Vojnici su odmah počeli da guraju avione na ratne stajanke i da čiste rulne staze i pistu. Uspostavljena je i veza sa drugim jedinicama. Uzbunu je dobila i komanda 34. vazduhoplovne zone koja je stavila u pripravnost svoja skladišta, radionice, inžinjerijski bataljon i protivavionski divizion.²¹

Slična situacija bila je u Cerklu kod Brežica u pukovima 37. divizije. Tokom noći u garnizon su stigli vazduhoplovci i počeli pripreme svojih lovaca-bombardera F-47D Tanderbolt i jurišnika I1-2 Štromovik. Ovi poslednji već su bili davno dotrajali i predviđeni za rashod. Ipak, ljudstvo 96. i 138. puka sposobilo je većinu svojih jurišnika, kao i jedan broj povučenih Štromovika koji su stajali sa strane simbolično nazvani 139. puk.²² Ubrzo je iz sastava 21. divizije u Puli u Cerkle doleto i 83. puk naoružan američkim F-47D i prepotčinio se 37. diviziji čime je jedinica postala glavna udarna snaga na pravcu dejstava prema Trstu. Preostale snage 21. divizije nalazile su se u Zemuniku kod Zadra, naoružane dvomotorcima Moskito (97. puk) i lovcima-bombarderima F-47D (172. puk). Ovaj potonji uputio je odmah jednu eskadru u Pulu, kao zamenu za 83. puk.²³

U svanuće 9. oktobra plovni sastavi Eskadre nalazili su se u borbenoj gotovosti na samoj granici Jugoslavije. Raspored pomorskih snaga bio je sledeći: 6. divizion razarača na sidrištu u Koparskom zalivu (kasnije na sidrištu u Piranskom zalivu), 38. divizion patrolnih brodova u lukama Kopar i Izola, 11. divizion torpednih čamaca u Umagu i Novigradu, 76. divizion torpednih čamaca u Poreču i štabni brodovi u Piranu. U toku dana komandanti Eskadre, Vojne oblasti, 1. proleterske divizije i Odreda JNA u Zoni B sastali su se na gradini Socerb, iznad

²⁰ Razvoj OS SPRJ, knj. 5, str. 50 i prilog 7. Razarači 6. diviziona bili su: 51 »Triglav«, 52 »Bokovo«, 53 »Durmitor« i 54 »Učka«. Patrolni brodovi bili su jugoslovenske konstrukcije tip PBR-501 i to: 501 do 508. Torpedni čamci bili su tipa »Higgins«, originalne američke izrade samo jedan, a ostali proizvedeni u vremenu 1949/52. u brodogradilištima na Korčuli. Kod 76. diviziona bilo je 15 torpednih čamaca, brojevi 120, 136, 137, 139, 141, 142, 143, 146, 147, 124, 125, 127, 128, 129 i 131. Kod 11. diviziona bili su: 106, 108–118, 132, 133, 150–153, 159, dva torpedna čamca bivše mornarice Kraljevine Jugoslavije, (TČ-391 i TČ 392), kao i TČ-301, za koga nemamo identifikaciju o tipu. 25. gardijski mornarički odred imao je »Higinse« sa br. 127–130.

²¹ Operacijski dnevnik 32. lbad/14. mad, od 9. oktobra nadalje.

²² Aeroplanski, jul-avgust 1989, br. 4, »Tanderbolt« (B. Dimitrijević i O. Petrović), str. 6. Izjava penz. ppuk. Ljubomira Krstića autoru decembra 1989, Novi Beograd, Izjava biv. vodnika Ilije Kračunova autoru, avgust 1986, Beograd.

²³ Referat za istorijat 21. mešovite avio-divizije (1949–1956), K. 6–1, Muzej JRV; Istorijat 172. lbad, (1953.) spomen-soba ove jedinice (vp 5607), aerodrom Golubovci. Autor je napravio prepis 5. 12. 1989.

Miljskog zaliva, radi upoznavanja sa situacijom i utvrđivanja sadejstva u izvršavanju zajedničke akcije.²⁴

Snage 5. vojne oblasti (23. korpus u Ljubljani, 20. tenkovska divizija u Sisku i delovi 11. korpusa u Zagrebu) stavljene su u stanje pokreta: »Truba je svirala uzbunu a dežurni garnizona stajao je mirno pored njega. Počinjao je 9. oktobar 1953. Uskakali smo u kamione...« Ovo je bila slika kakva se mogla videti u većini garnizona u Sloveniji i Hrvatskoj.²⁵ Počeo je veliki pokret. Sve oklopne i motorizovane jedinice sa tog područja hitno su pripremane i prebacivane u Istru, Slovensko primorje ili u druge krajeve Slovenije. Snage 20. tenkovske divizije (232. tenkovska brigada–Jastrebarsko, 268. tenkovska brigada–Vrhniku i druge u Petrinji i Sisku) krenule su ka granici. Pored toga, iz Kragujevca je u Sloveniju vozivima prebačena 252. tenkovska brigada kao rezerva Vrhovne komande.²⁶ Ovo prebacivanje sa istoka zemlje treba možda posmatrati u kontekstu naredjenja koje je Tito izdao komandantu 5. vojne oblasti generalu Nadu o tome da ne šalje američke tenkove, jer to nije »zgodno« zbog američkih snaga koje su se nalazile u Trstu, ali i posmatrača, već da se šalju sovjetski tenkovi (T-34), kakve su imale jedinice na istoku, do kojih je nešto kasnije počela da stiže američka oklopna tehnika iz sistema vojne pomoći.²⁷ U ostalim tenkovskim sastavima i Upravi oklopnih jedinica, kao i u celom Generalštabu, obustavljena su odsustva i pojačano je dežurstvo.²⁸

Već prvog dana pojave jedincia JNA u Zoni B počeo je talas prijavljivanja dobrovoljaca sa ove teritorije. Upis je vodila organizacija Saveza boraca. U koperskom srezu se 9. oktobra prijavilo 1200 dobrovoljaca, a njihov broj je do 13. oktobra narastao na 4000. Do 16. oktobra srez Buje dao je 3000 dobrovoljaca. »Narodna armija« je izveštavala da će se »ovih dana pristupiti obrazovanju posebnih dobrovoljačkih brigada«. Specijalni izveštač ovog lista javljao je i sledeće: »Veliki je broj Italijana koji se javljaju kao dobrovoljci« (!).²⁹

Snage JNA koje su se uputile ka Trstu i okolini narod je pozdravljaо klicanjem i parolama (»Napred tovariši, mi grejemo za vami!«, kako svedoče dopisnici »Narodne armije«). Bilo je i meštana koji su se peli na tenkove i vozila u želji da krenu sa vojskom. Visok moral vojske osvedočen je sličnim ponašanjem. Znak za uzbunu i naredjenja da se kreće na Trst propraćeni su (u »jedinici puškovnika Novakovića«) »klicanjem« i »pesmom« sa kojom se kretalo na zapad.³⁰

Aktivnosti snaga koje su pokrenute ili stavljene u pripravnost uključivale su pozivanje rezervista (neki su od njih bili već pozivani za septembarski manevr), posetanje položaja, ukopavanje artiljerije, izradu vatrenih položaja za tenkove ili trupnu protivvazdušnu odbranu, maskiranje sredstava, rekognisciranje terena, proučavanje terena budućeg dejstva, kao i sastava i lokacije neprijateljskih snaga i ciljeva za uništavanje (naročito u avijaciji). U jedinicama koje su ostale u drugom ešalonu vršena je dekonzervacija sredstava koja su čuvana u ratnim stokovima, kao i popuna municijom. Ove aktivnosti registrovane su u periodu 9–13. oktobra.³¹

²⁴ Razvoj OS SFRJ, knj. 5, str. 50.

²⁵ Isto, knj. 3–1, formacije prema prilogu ovoj knjizi, Lj. Trifunović, n. n.

²⁶ Razvoj OS SFRJ, knj. 3–2, Beograd 1988, str. 173.

²⁷ Isto; Milovan Đilas, *Druženje sa Titom*, Beograd 1990, st. 77.

²⁸ Razvoj OS SFRJ, knj. 3–2, str. 173.

²⁹ Narodna armija, br. 745, 15. 10. 1953, str. 2; Isto, br. 746, (22. 10. 1953) str. 2.

³⁰ Isto, br. 745, 15. 10. 1953, str. 2.

³¹ Za domovinu, oktobar 1953; Operacijski dnevnik 32. lbad/14. mad. za period 9–13. oktobar 1953.

U govoru na leskovačkom aerodromu 10. oktobra maršal Tito je pred desetinama hiljada okupljenih rekao da je »naređeno da naše trupe uđu u Zonu B, kao pojačanje odredu koji je тамо«. Sutradan, na govoru u Skoplju, Tito je između ostalog izjavio »Ja kažem da ćemo mi uvijek paziti na to da li će talijanski vojnik stupiti u Zonu A. Onog momenta kad on тамо uđe – mi ćemo ući u ту zonu«.³² Te burno odobrene reči našle su put i do boraca na samoj liniji fronta. Na čelne položaje ka Zoni A postavljeni su zvučnici koji su emitovali magnetofonske trake sa Titovim govorima. U jedinicama, posebno onim koje su bile dalje od granice, održavani su »protestni mitinzi po pitanju Trsta, upućeni telegrami maršalu u kojima se obećava da će se boriti za Trst i svaki pedalj zemlje«. Organizованo je i slušanje govora preko radio-aparata. Vojnicima je čitana štampa sa govorima i tekstovima Tita, Kardelja, Rankovića, Đilasa i Pijade, »te davana potrebna objašnjenja« u skladu sa njihovom sadržinom i situacijom. Sastanci osnovnih organizacija SK bili su takođe u funkciji tršćanske krize. (Na primer u autobataljonu, bataljonu veze i protivavionskom divizionu na aerodromu Pleso 26. oktobra razrađivan je članak Edvarda Kardelja o jugoslovensko-italijanskim odnosima.) I moral rezervista bio je na visini.³³ U 32. vazduhoplovnoj diviziji od 167 pozvanih do 15. oktobra javilo se 160. Na manevru su neki rezervisti gundali zbog takvih poziva, dok sada to nije bio slučaj. Uopšte uzev, disciplina je bila mnogo bolja nego u redovnim prilikama. U ovoj jedinici 12. oktobra je konstatovano: »U jedinici je silno raspoloženje, moral je na velikoj visini, svi bi se tukli sa Italijanima...«³⁴

Borbeni moral posada brodova Eskadre JRM bio je takođe na zavidnoj visini i raspoloženje mornara veoma ofanzivno, tako da je Vrhovni komandant smatrao za potrebno da uputi opomenu »da se radi oprezno i da se ne prave glupoštii. Plovne sastave u lukama severne Istre i Slovenačkog primorja i zaleda narod je prihvatio sa ogromnim oduševljenjem. Komande jedinice JRM uspostavile su vezu sa političkim i društvenim organizacijama tog kraja sa kojima su se odvijali »veoma prisni odnosi«.³⁵ Seljaci iz Zone B pomagali su vojsku, koja se razmestila po njihovom kraju. Bili su to Slovenci, mada armijska štampa sugerise da su i Italijani pomagali Titove vojnike, grdeći svoje sunarodnike sa druge strane granice. Vojsci je davano svako slobodno mesto pod krovom za smeštaj. Lokalne opštinske vlasti poklonile su u više navrata jedinicama JNA radio-aparata, kino projektoare, cigare, kolače, preobuku. Organizovane su i kulturno-umetničke priredbe. Iz Zone A takođe su se čule ili videle parole: »Živila JNA«, »Dodite čekamo vas!« Sve je govorilo da je moral angažovanih snaga JNA bio vrlo visok, kako su sugerisali specijalni novinski izveštaji, koji su naglašavali tezu »dve vojske – dva morala«, ukazujući na nizak moral italijanskih snaga.³⁶

Visok moral ogledao se i u pesmama koje je tih dana pevala vojska. Parole – »Zona A, Zona B, biće naše obadve«, »Život damo Trst ne damo«, »Pela-Džukela«, dopunjavane su poznatim partizanskim melodijama sa prilagođenim tekstom:

- Druže Tito, šalji nam bacače, pa da vidiš kao Pela skače!
- Druže Tito, de si, de si, nasred Trsta top iznesi!

³² D. Bekić, *n. d.*, str. 549.

³³ *Narodna armija*, br. 745, 15. 10. 1953, str. 1; *Operacijski dnevnik 32lbad/14. mad. passim.*

³⁴ *Operacijski dnevnik 32. lbad/14. mad*, za navedene datume.

³⁵ *Razvoj OS SFRJ*, knj. 5, str. 50.

³⁶ *Narodna armija*, br. 745, 15. 10. 1953; *Isto*, br. 746, 22. 10. 1953; *isto*, br. 747, 29. 10. 1953.

- Druže Tito, samo reci, zborno mesto je na Rijeci!
- Oj devojke, devojčice, ne dam Trsta i Gorice!
- Mi nećemo Trsta dati, makar bilo ratovati!
- Neka znade Amerika da smo čvršći od čelika
i Velika Britanija da nijesmo kolonija!³⁷

Mnogi tenkovi i samohodni topovi bili su ispisani parolama, a slično je bilo i u nekim avijacijskim pukovima. Na »šturmovicima« 96. i 138. puka bile su ispisane parole: »Napred u pobedu za oslobođenje Trsta«, »(Ne damo) Trst i svoj narod«, »Gromovnik–Pela Džukela« i slične, kako svedoče sačuvane fotografije.³⁸

Snage Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva (JRV) na zapadu Jugoslavije bile su organizovane u 3. avio-korpus, kojim je komandovao general-major Vlado Matetić. Njegove tri divizije bile su respektivne, kako po moralu, borbenoj gotovosti, tako i delom raspoloživom tehnikom. Ova jedinica imala je oko 240 aviona, a na njenoj teritoriji nalazila se Viša vazduhoplovna škola u Ljubljani sa preko 40 klipnih lovaca S-49C i Jak 185 školskog puka. Ipak, ceo korpus nije imao nijedan mlazni avion.³⁹ Nasuprot 3. korpusu JRV, bile su italijanske snage, organizovane u 56. vazduhoplovne taktičke snage NATO-a, čija su oštrica bile tri avio-brigade (ekvivalent po brojnosti diviziji JRV) kompletno naoružane mlaznim F-84G Tanderdžet.⁴⁰ Jugoslavija je takođe posedovala 54 aviona tog tipa, dobijena u okviru vojne pomoći. U trenutku izbijanja tršćanske krize avioni su se nalazili u Batajnici u sastavu 44. divizije koja se od juna postepeno preoružavala na ovaj tip, ili u Centru za preobuku pilota na mlazne avione.⁴¹ Nedostatak mlazne avijacije, na zapadu zemlje, u ključnom trenutku po JNA, rešen je tako što je jedini nekompletno obučeni mlazni puk: 117. sa 14 mlaznjaka doleto u Zagreb već 14. oktobra, stavljajući se direktno pod komandu 3. avio-korpusa. Puk je započeo letenje dva dana kasnije. Više svedoka iz 37. divizije na aerodromu Cerklje seća se prvog naleta mlaznjaka iz Batajnica nad ovim slovenačkim aerodromom i panike nastale medu vazduhoplovцима, koji su pomislili da je to nalet italijanske avijacije! Istog dana (16. oktobra), ljudstvo 379. inžinjerijskog bataljona počelo je da širi pistu zagrebačkog aerodroma za po 200 metara sa svake strane radi stvaranja adekvatnijih uslova za dejstva Tanderdžeta. Dana 25. oktobra specijalna ekipa JRV vršila je pregled deonice autoputa, sa koje je bilo predviđeno dejstvo mlaznjaka. Ovaj puk ubrzo je dobio zadatak zaštite Zagreba uz lokalne snage protivvazdušne odbrane.⁴²

Glavni oslonac snaga JRV u tršćanskoj krizi bili su tri avio-puka naoružana jednomotornim klipnim lovcima-bombarderima F-47D Tanderbolt. Oni su vršili zadatke patroliranja, zaštite vazdušnog prostora i izviđanja, a u jednoj situaciji 172. puk (Pula-Zadar) izvršio je vežbu sadejstva sa konvojem JRM, u sektoru

³⁷ Prvi navedeni stih spevao je jedan mornar sa broda koji je bio u »luci N« (*Narodna armija*, br. 746, 22. 10. 1953).

³⁸ Foto dokumentacija Tanjuga kao i privatna foto kolekcija Milana Micevskog, Novi Beograd.

³⁹ Prema brojnom stanju 3. avio-korpusa za dan 1. 1. 1954. Toga dana u okviru korpusa bilo je 272 aviona, od toga 58 neispravnih u okviru tri divizije sa 10 pukova, 1 treningom eskadrilom, 1 hidroeskadrilom i tri štabna avio-odeljenja. Neregistrovano, Muzej JRV.

⁴⁰ *Italian air force, 1945–1978*, Military Air Arms series, Midland Co. publ. 1983. str. 56/61.

⁴¹ Bojan Dimitrijević i Milan Micevski, *JETS avioni zapadnog porekla u jugoslovenskom naoružanju 1953–1974*, Beograd 1991, str. 6–7.

⁴² *Operacijski dnevnik 32. lbad/14. mad*; B. Dimitrijević i M. Micevski, *n. d.*, str. 6–7; Sećanja Lj. Krstića i I. Kračunova.

Piran-Koper.⁴³ Sledeći osnovni tip bio je dvomotorni bombarder/izviđač Moskito. Taj tip imala su četiri puka i oni su predstavljali bombardersku okosnicu, a posebno su se istakli u izviđačkim misijama. Ipak, 32. divizija koja je bila opremljena ovim tipom nije posedovala znatan broj sposobnih Moskitosa. Obično se taj broj kretao između 3 i 38 aviona. Ovaj sastav je imao veliki broj avio-poletanja, ponekad od 79 do 115 u jednom danu. U kasnijem periodu tršćanske krize, broj upotrebnih aviona i način korišćenja sveden je tako da se jedan broj aktivno koristio, a drugi deo čuvaо radi resursa koji su iz dana u dan smanjivani zbog intenzivne upotrebe. Dana 21. oktobra izvršena je provera startovanja za akciju iz pravnosti br. 3 i to sa jednim parom iz 88. puka iodeljenjem iz 109. puka. Potrebno vreme od pripreme do poletanja u akciju, iznosilo je 57 minuta.⁴⁴

Vazduhoplovne snage 3. avio-korpusa imale su 10. novembra taktičku vežbu. Tema vežbe je bio udar po aerodromu Ajdovščina, koji je fingirao neprijateljski aerodrom. Istakli su se pukovi iz 37. divizije, dok su letači 32. divizije prošli izuzetno slabo. Prva grupa iz 88. puka nije čak ni uspela da pronade ciljeve koji su bili dobro maskirani, pa se vratila neobavljenog posla.⁴⁵

Vazduhoplovstvo je odigralo prvorazrednu ulogu u tršćanskoj krizi, najviše zbog toga što su jedine ofanzivne akcije vršili vazduhoplovci obeju država izviđajući u protivničkoj teritoriji. Izviđački pukovi JRV, naoružani tipom Moskito MK-38, bili su oči svih snaga JNA usmerenih ka Italiji. Kako je 184. puk koji je bio pod komandom 3. avio-korpusa (13. oktobra prešao sa aerodroma Cerkle na Pleso) bio sposobljen za taktičke i dnevne zadatke, iz Beograda je 22. oktobra u Zagreb stigla jedna eskadrila od deset MK-38 iz sastava 103. izviđačkog puka. Eskadrila je ostavljena kao samostalna za potrebe višeg komandovanja, a njene aktivnosti koordinisalo je II obaveštajno odeljenje Komande JRV. Ta jedinica, koja je prva primila tehniku iz vojne pomoći u prethodnom periodu, uvežbala je niz elemenata izviđačke obuke i osposobila se i za noćno dejstvo. Stoga su njeni piloti ubrzo otpočeli dejstva unutar italijanskog vazdušnog prostora. Ponekad se letelo čak do Venecije ili reke Po. Pravac ulaska u Italiju bio je kroz austrijske planine, prethodno sledeći tok Save. Većina savremenika najčešće se seća izviđačkog leta koji je izveo Beograđanin, kapetan Marko Flajs, koji je sa svojim izviđačem kapetanom Asketom Dimkovskim izvršio jedan od najatraktivnijih zadataka dnevnog snimanja. Naime, bilo je postavljeno pitanje postojanja novog italijanskog aerodroma kod Udina, i dva pokušaja da se taj cilj fotografiše nisu uspela. Ova posada iz 184. puka izvršila je dva puta snimanje sa visine od oko 10.000 metara.⁴⁶

Italijansko vazduhoplovstvo vršilo je slične zadatke. Njihove akcije bile su prva iskušenja za još uvek krhku službu vazdušnog osmatranja i javljanja. 105. bataljon VOJ organizovao je osmatračku službu smao za dva dana i već je prepodne 11. oktobra zadejstvovan radarski sistem, koji se sastojao od radarskog

⁴³ Istorijat 172. lbad (1953.)

⁴⁴ Operacijski dnevnik 32. lbad–14. mad, *passim*; Milan Micevski and Bojan Dimitrijević, *Balkan Mosquitos, Flypast*, November 1989, str. 30–32.

⁴⁵ Isto i Istorijat 172.lbad (1953.). Sećanje puk. Mitra Mitrovića dato autoru jula 1990, Novi Beograd. Po sećanju puk. Mitrovića tada je u 88. puku jedna grupa aviona iz ove jedinice uletela u vazdušni prostor Italije, pa se ostatak puka šalio sa ovom grupom da su »pošli u nabavku ženskih svinjenih čarapa«.

⁴⁶ Istorijat 32.lbad/14.mad; Sećanja pripadnika 103. i 184. izviđačkog puka: gen. puk. Nikole Žutića i pukovnika Miloša Sinobada, Ivana Katića, Bogdana Kolničara i Marka Flajsa, data autoru u Beogradu i Novom Beogradu septembra 1993.

centra i radarskih osmatračkih stanica. Ova služba je 17. oktobra registrovala (u 11.46 h) nalet neprijateljskih aviona u rejonu Pula–Poreč. Registovane su 22. i 23. oktobra dve grupe neprijateljskih aviona, a istih dana naređena je i tišina na radio-talasima vazduhoplovnih jedinica JRV, radi aktivnog prislушкиvanja sa italijanske strane. Zbog pojave italijanskih aviona, 29. oktobra izdata je naredba da se ne nadleću luke Pula, Poreč i druge. Isto naređenje važilo je za sve vojne aerodrome na teritoriji 3. avio-korpusa. Ovo je učinjeno iz bezbednosnih razloga, da jugoslovenska poritvazdušna odbrana ne bi dobila priliku da se isproba po svojim avionima. Dana 26. novembra registrovana je još jedna pojava italijanskih aviona u jugoslovenskom vazdušnom prostoru. Tada su za 9 minuta u vazduhu dignuta dva mlazna Tanderdžeta sa zagrebačkog aerodroma. Ipak, još od 18. oktobra postojala je naredba se ne otvara vatra na italijanske avione u vazduhu, sve dok oni prvi to ne učine.⁴⁷ Iskustva sa obaranjem američkih transportnih aviona u istoj zoni 1946. bila su dobar nauk za Jugoslove o tome koliko takav ishitreni događaj može da iskomplikuje međunarodne odnose.⁴⁸

Glavni cilj svih ovih izviđačkih akcija bilo je utvrđivanje snage i koncentracije neprijatelja, koje u svim situacijama nije moglo da bude dostupno najvišim komandnim nivoima. Tada bi na scenu stupali vazdušni izviđači. Jugoslovenski podaci, objavljeni u toku same krize, dopuštaju nam da utvrđimo glavne snage italijanske armije koje su bile raspoređene ka Jugoslaviji. Na pravcu ka Trstu bila je raspoređena divizija »Flogore«. U Gorici i oko nje nalazila se divizija »Mantova« (u kojoj identifikujemo: 76 i 114. puk). Iza obe ove pešadijske divizije nalazila se oklopna divizija »Arijete«, a severno od Gorice do austrijske granice alpska brigada »Julija«. Ove snage predstavljale su, otprilike, četvrtinu svih raspoloživih italijanskih kopnenih snaga. Naime, prema izjavi italijanskog ministra odbrane iz marta 1953, Italija je imala 10 pešadijskih, 3 oklopne divizije i 4 alpske brigade. Deo snage koje su tokom septembra bile raspoređene oko Trsta bilo je stalno u pokretu, radi stvaranja psihoze među domaćim stanovništvom, i uticaja na protivnika. Kako pokazuje operativni dnevnik 32. vazduhoplovne divizije, Jugosloveni su imali redovan dotok obaveštajnih podataka, u kojima je registrovano pomeranje italijanskih snaga tokom oktobra i novembra. U drugoj polovini oktobra Italijani su iz Lombardije prebacili delove divizije »Centauri« i »Legnano« ka jugoslovenskoj granici.⁴⁹

Tehnološka prednost italijanskih vazdušnih snaga bila je znatna. Njihove tri mlazne avio-brigade (5, 6, 51) bazirane su bile na aerodromima Verona–Villafranca, Gedi i Trevizo–San Đuzepe⁵⁰ Italijanska nadmoć bila je očigledna i u mornarici. Jugosloveni su imali ukupno 63.000 tona brodovlja, a Italijani 380.000.

⁴⁷ Mirko Roganović, *30 godina jednice VOJIN*, »Glasnik RV i PVO«, 3/83, Beograd 1983, str. 8. *Operacijski dnevnik 32.lbad/14.mad.*

⁴⁸ Dobrivoj Dumitrov, *Kako je oboren američki avion*, NIN, 16. jun 1986; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ*, 1946, knj. II, str. 14.

⁴⁹ *Narodna armija*, br. 745–748, (15, 22, 29. 10 i 5. 10 1953.) *Operacijski dnevnik 32.lbad/14.mad* registruje pod datumom 29. 10. 1953. pojavu bataljona tenkova kod sela Kopriva, ili smenu snaga divizije »Mantova« delovima divizije »Cremona« kod Gorice 19. novembra 1953.

⁵⁰ *Italian air force*, n. d., str. 55, 56 i 61. U vezi sa dejstvima italijanskog ratnog vazduhoplovstva u tršćanskoj krizi, autor se 1993. obratio italijanskom istorijskom centru za vazduhoplovstvo pri Ministarstvu odbrane. Dana 30. septembra 1993. odgovorenju mu je sledeće: »In merito a quanto richiesto con lettera del 9. settembre u. s., si è spiacenti di comunicare che presso il dipendente Archivio Storico non risulta conservata documentazione, da cui trarre gli elementi d'informazione utili alla Sua ricerca.«

Pored toga italijanska ratna mornarica je imala razvijenu radarsku službu sa kojom je mogla da prati pokrete jugoslovenskih brodova. Jugoslovenska mornarica mogla je samo da konstatiše: »Mi nismo imali sredstva za ometanje njihovog radarskog osmatranja«.⁵¹ I pored uvida u to, u JNA je vladala specifična klima u kojoj niko nije sumnjao u pozitivan ishod sukoba sa Italijanima. Visok moral u sopstvenim snagama za to je bio dobar osnov, a nasuprot tome jugoslovenska armijska štampa stvorila je o protivnicima nipođaštavajuću specifičnu sliku što je takođe bilo u funkciji podizanja sopstvenog moralu. »Italijansko vojničko ništavilo« stajalo je nasuprot »zemljji prvorazrene vojne vrednosti«.⁵² Komentator »Narodne armije« 9. oktobra pisao je: »Polako šakali, junaci parada i kukavice bojnog polja, polako strvinari«. Kasnije je preovladao polušaljiv ton, kada je pisano o tome kako su vojnici isturenih italijanskih divizija »na vijesti da su na granicu navodno stigle bosanske i crnogorske proleterske jedinice počeli intenzivno snabdjevati dječijim fotografijama: »Partizano, ja imala djeca«. Početkom novembra izveštavano je o atmosferi straha od rata kod Italijana i o teškim uslovima u kojima su živeli njihovi vojnici. Sve je to, naravno uz prisustvo snaga JNA sa druge strane, unosilo paniku među Italijane. Loš moral njihovih vojnika, navodno, nisu mogli da podignu ni oficiri, ni vojni sveštenici koji su u svojim obraćanjima vojsci govorili o ciljevima u predstojećem sukobu. Uz sve to i loše sledovanje hrane, neredovna preobuka i kupanje, teški uslovi na krasu, hladnoća ali i italijanski »afinitet« ka vojevanju, učinili su da »Narodna armija« počne da izveštava o tome kako se mržnja italijanskih vojnika preusmerila na njihove oficire. Prema ovom listu, vojnici 76. puka divizije »Mantova« govorili su da će svoje oficire da pobiju i da se odmah predaju čim jugoslovenske trupe krenu.⁵³ Takve navode potvrđivao je i Antonio Korda, vojnik 5. čete 114. puka divizije »Mantova«, koji je prebegao na jugoslovensku stranu. O saslušanju jednog prebeglog italijanskog vojnika govoriti se i u operativnom dnevniku 32. divizije, o kome je primljen izveštaj 29. oktobra i što je datumski u skladu sa prethodnim novinskim podatkom.⁵⁴

Činjenica da se odmah iz pokreta nije prešlo u napad na obe strane, diplomatska akcija saveznika, ali i postepeno hlađenje pregrijane atmosfere od bučnih govora, tutnja tenkovskih i avionskih motora, učinilo je da se već krajem oktobra na obe strane čuju prve izjave o mogućem povlačenju snaga iz rejonu Trsta i mirnijem rešenju krize. Slično je zazučala i čestitka maršala Tita upućena 5. novembra 1953. pripadnicima Prve proleterske pešadijske divizije koja se nalazila na samom špicu jugoslovenskih snaga ka Trstu. Posle vatrenih rečenica »Vi se nalazite na mjestu gdje su ugroženi ne samo naši interesi i naša krvlju natopljena zemlja. Vi stojite na braniku naših prava...«, sledio je trezveniji nastavak: »ali je žarka želja svih nas da vi budete tamo... samo kao branioci mira...(sic!)«.⁵⁵ Darko Bekić takođe sugerira isti ton u Titovoju izjavi od 15. novembra, »koji nije uvršten u zbornik njegovih govorova«, gde se navodi da »Jugoslavija neće ratovati zbog Trsta niti će Trst zauzeti silom«.⁵⁶ Smirivanje situacije potvrđuje i dnevnik rada 32. divizije, u kojem je već pod 1. novembrom evidentiran povratak na

⁵¹ Razvoj OS SFRJ, knj. 5, str. 55 (f. 42) i 60 (f. 44).

⁵² Narodna armija, br. 745, (15. 10) i br. 747 (29. 10), str. 2.

⁵³ Isto i br. 748 (5. 11. 1953).

⁵⁴ Narodna armija, br. 748 (5. 11. 1953) str. 1; Operacijski dnevnik 32.lbad/14.mad za navedeni datum.

⁵⁵ Narodna armija, br. 748, 5. 11. 1953, str. 1; Titova reč u publikacijama JNA 1941–1980, Beograd 1982, str. 421.

⁵⁶ D. Bekić, n. d., str. 560–561.

mirnodopski sistem radnog vremena i slobodnog popodneva, a pod sledećim danom i liberalniji režim za odlazak kućama u posetu za rezerviste.⁵⁷ U vreme prvih, mirnijih tonova među ljtutim protivnicima, u Trstu su od 4. do 6. besneli nezapamćeni nemiri. Saveznički vojnopolicijski kontingenti stavljeni su u iskušenje obračuna sa masama italijanskih demonstranata, koji su manifestovali u korist pri-pajanja matici. Ti neredi sa šest mrtvih i desetinama povređenih na obe strane, smirili su se pošto su savezničke snage posele vitalne tačke u gradu.⁵⁸

Iako je jugoslovenskom državnom vodstvu bilo jasno da za pripajanje Trsta ne postoje nikakve šanse, ipak je jugoslovenska odlučnost uticala da Savet ministara spoljnih poslova SAD, Velike Britanije i Francuske odustane od odluke da ustupi Zonu A Italiji. Posle tog čina, između Italije i Jugoslavije zaključen je sporazum o obostranom povlačenju trupa sa granice Slobodne teritorije Trsta.⁵⁹ Tri dana kasnije u 20.00 časova stigla je naredba za prekid pripravnosti. Već 9. decembra otpočeo je normalan mirnodopski rad jugoslovenskih jedinica.⁶⁰ Snage JNA krenule su ka svojim mirnodopskim garnizonima ali su bile van njih, ili su produžili sa redovnim aktivnostima kao pre 8. oktobra. Brodovi Eskadre povukli su se 12. decembra iz Zone B u redovne baze.⁶¹ Ipak neke jedinice ostale su u svojim »novim« garnizonima dok nije prošla zima 1953/54, kao 83. avio-puk, koji se iz Cerkla vratio u svoju matičnu diviziju tek februara 1954.⁶²

Tokom tršćanske krize stečena su mnoga dragocena iskustva. Bilo ih je i pozitivnih i negativnih, svakako. Jedno od glavnih iskustava bilo je iznenadnost sukoba sa protivnikom iza koga su stajale iste (zapadne) sile i koji je bio vezan za iste saveznike kao i Jugoslavija. Jugoslaviju je sukob sa Italijom, na čas odelio od saveznika iz Balkanskog pakta – Grčke i Turske, koje su još krajem septembra ukazale na prekid protoka jugoslovenskih vojnih informacija u ove dve zemlje.⁶³ Jugosloveni su bili s pravom oprezni smatrajući da bi vojne tajne od značaja za njihovu odbranu našle puteve iz ovih zemalja u protivničku Italiju. Slično je verovatno bilo i sa Amerikancima, što posredno zaključujemo iz činjenice da je u periodu oktobar 1953 – februar 1954. prestao priliv zapadne vojne pomoći JNA.⁶⁴

Teškoća i problema bilo je mnogo, naročito u prvim danima aktiviranja snaga JNA. U oklopnim i drugim jedinicama koje su imale borbenu vozila bilo je teško ispuniti predvidene rokove mobilizacije. Rok mobilisanja jedne oklopne brigade od 36 časova bilo je teško postići, jer su usko grlo predstavljale akumulatorske stanice, dekonzervacija borbenih vozila i municije i prijem neborbenih vozila iz popisa.⁶⁵ Prelaz jedinice JRV i JRM iz redovnog u stanje mobilizacije bio je brz, jer je mirnodopska formacija uglavnom bila jednaka ratnoj. Popunjenoš-

⁵⁷ *Operacijski dnevnik 32.lbad/14.mad.*

⁵⁸ D. Bekić, *n. d.*, str. 558.

⁵⁹ Isto, str. 562–4; *Narodna armija*, br. 753, 10. 12. 1953.

⁶⁰ *Operacijski dnevnik 32.lbad/14. mad.*

⁶¹ *Razvoj OS SFRJ*, knj. 5, str. 50.

⁶² Referat za istoriju 21. mad (1949–1956). Motorizovani puk, jačine jednog oklopног i jednog motorizovanog bataljona koji je bio u Zoni B od ranije, takođe je povučen i rasformiran (*Razvoj OS SFRJ*, knj. 3–2, str. 153 i 174.). Vojna uprava JNA Slobodne teritorije Trsta sa sedištem u Koperu po stojala je i tokom 1954. Komandant je bio pukovnik Miloš Stamatović. Likvidacija ove jedinice započeta u decembru 1954. dovršena je u 1955. godini (Arhiv Jugoslavije, fond 187-Sav, uprava za investicije i izgradnju, 2–10.)

⁶³ D. Bekić, *n. d.*, str. 543.

⁶⁴ Bojan Dimitrijević, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji*, »Istorija 20. veka«, 1/1996, Beograd 1996, str. 104.

⁶⁵ *Razvoj OS SFRJ*, knj. 3–2, str. 173.

brodova bila je potpuna, dok je kod vazduhoplovstva bilo odstupanja od ukupnog broja raspoloživih aviona zbog kvarova i obaveznih pregleda i održavanja resursa. Novi vojnici ili mornari (ovi drugi u Eskadri činili su 50 % sastava) bili su priličan izvor teškoća koje su u hodu morale da budu prevazidene. Svaki od videnja imao je opšte ali i specifične probleme vezane za njihov profil. Eskadra je bila bez informacija o načinu popune municijom i torpedima na licu mesta. Kada je taj problem rešen, ocenjeno je kao sporo, ispod propisanih normi, uglavnom zbog neodgovarajućeg stanja u skladištima.⁶⁶ Slično je bilo i u vazduhoplovstvu gde je, na primer, skladište 34. zone u Kurilovcu izdalо neodgovarajuću municiju za protivavionsku artiljeriju na aerodromu Pleso, pa je snabdevanje izvršeno iz skladišta 5. vojne oblasti čak u Delnicama. Upaljači na avio-bombama su takođe bili problem zbog svoje neispravnosti.⁶⁷ U Eskadri se osetio nedostatak jače plovne radionice za pratnju, a u vazduhoplovstvu je dolazilo do zagušenja u radionicama u slučajevima kada se striktno poštovala procedura. U Eskadri je postojao i problem snabdevanja gorivom, »zbog malog kapaciteta dviju raspoloživih peniša«, i sa hranom koji je kasnije rešen tako što su snabdevanje brodova preuzeli 1. proleterska brigada u Kopru i artiljerijski puk u Umagu.⁶⁸ Organizacija ishrane i smeštaja bez sumnje je bila jedan od glavnih problema. Zbog velike koncentracije jedinica kopnene vojske izmešten je deo snaga JNA koji nije bio neophodan u tom području da bi se napravio prostor za borbene sastave. Tako je Vojna muzička škola iz kasarni u Trsatu kod Reke pomerena u Suboticu.⁶⁹ Moguće je da je sličan razlog postojao prilikom izmeštanja Škole rezervnih oficira pešadije iz Vipave u Novo Mesto novembra 1953.⁷⁰ U istom mesecu iz Ljubljane u Pulu je pre seljena Viša vazduhoplovna oficirska škola sa svojim jedinicama: 465. bazom II reda i 185. školskim lovačkim pukom, koji su se našli u rasporedu snaga JRV na najisturenijem aerodromu – Ljubljana–Polje.⁷¹ Kod vazduhoplovaca registrovani su nedostaci u poznavanju situacije i rasporeda kod neprijatelja, nesređena ratna dokumentacija (109. puk), nepostojanje »tajnog komandovanja trupama« do 14. oktobra, ali i nepravilne ocene situacije u starešinskom kadru ili »nezdrave diskusije« kod rezervista »o našem naoružanju«.⁷² Mada je to bila ocena izrečena u jeku krize, više nego evidentan je bio tehnološko-kvalitativan problem u nekim jedinicama opremljenim zastarem tehnikom. U mornarici to su bili torpedni čamci tipa »115«, u avijaciji avioni tipa I1-2, Moskito MK-6, Jak, S-49C, nedostatak većeg broja radara itd. Organizacija osmatranja i javljanja za potrebe JRM »patila« je od neuvežbanosti osmatrača, nedovoljne obuke vezista (u JRV bilo je i slušanje stranih ili »koncertnih« radio stanica), sporog stizanja izveštaja o pojavi sopstvene avijacije ili nepoznatih objekata na moru. Takvi izveštaji stizali su u komandu Eskadre »sa zakašnjenjem od nekoliko sati«.⁷³

Ipak, opšta je ocena da su snage JNA angažovane u tršćanskoj krizi ispunile postavljene zadatke i opravdale očekivanja državnog i partijskog rukovodstva i

⁶⁶ *Isto*, knj. 5, str. 51. *Operacijski dnevnik 32.lbad/14.mad.*

⁶⁷ *Operacijski dnevnik 32.lbad/14.mad.*

⁶⁸ *Razvoj OS SFRJ*, knj. 5, str. 51.

⁶⁹ *Razvoj OS SFRJ*, knj. 23, Muzička služba, Beograd 1987, str. 110.

⁷⁰ *Razvoj OS SFRJ*, knj. 3–2, str. 50. Pitomci klase koja je trebalo da završi školovanje početkom septembra 1953. ostali su u ovoj školi do 1. oktobra 1953.

⁷¹ Čuvari našeg neba, Beograd 1977 (Puk. Sreten Šantić, Viša vazduhoplovna oficirska škola), str. 300–302.

⁷² *Operacijski dnevnik 32.lbad/14.mad.*

⁷³ *Razvoj OS SFRJ*, knj. 5, str. 51.

naroda na prostoru oko Trsta i šire u zemlji. Odlučnost jedinica JNA da ne dozvole Italijanima nikakvo iznenađenje bila je verovatno presudna u daljim pregovorima dve zemlje. Različita iskustva iz ovih dogadaja ugrađena su u praksi u sledećem periodu, a nastavak isporuka tehnike i naoružanja u okviru zapadne vojne pomoći omogućio je osavremenjivanje vitalnih jedinica u skladu sa iskustvima tršćanske krize.

Tršćanska kriza je važna i zbog činjenice da je to bio najveći spoljnopolitički izazov za Jugoslovensku narodnu armiju posle razolucije Informbiroa 1948. i da sličnog dogadaja nije bilo u istoriji JNA do najnovijeg ratnog sukoba 1991. Opšte stanje duha i poleta za vojnu akciju na susednu zemlju u socijalističkoj Jugoslaviji dostigli su kulminaciju i svoj zenit u tršćanskoj krizi. Iza nje on se urušio u međunacionalnim protivrečnostima. Cini se da je ta kriza bila i poslednji čin u pokušaju stvaranja što veće Jugoslavije, uključivanjem južnoslovenskih stanovnika susednih zemalja.

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ

THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY IN THE TRIESTE CRISIS 1953

Summary

The text provides a survey of Yugoslav military actions on the border with Italy, between September and December 1953, the time when the crisis arising around the Free Territory of Trieste had reached its peak. The Yugoslav Army's extensive maneuver, which incidentally took place during the first phase of the Yugoslav-Italian dispute, put the Yugoslav forces stationed in the west of the country to a great test. Particular emphasis is placed on the deployment of Yugoslav forces into combat positions beginning with 8 October 1953, and the specific role and numerous operations accomplished by the Yugoslav Air Force and Navy. A detailed description is also given of the various problems facing the Yugoslav Army in these dramatic events. The Trieste crisis in the autumn of 1953 presented the most serious trial the Yugoslav People's Army had experienced after 1948 and before the recent war in the 1990's.

PRILOZI

SVETLANA STEFANOVIĆ
Diplomirani istoričar
Beograd, Crnotravska 13a

»DOMAĆICA« – ORGAN BEOGRADSKOG ŽENSKOG DRUŠTVA I NJEGOVIH PODRUŽNICA (1921–1941)

ABSTRACT: Članak predstavlja pokušaj rekonstrukcije programa i načina delovanja najstarijeg ženskog udruženja u Srbiji, na osnovu pišanja njegovog organa – časopisa »Domaćica«.

Neposredno pred bosansko-hercegovački ustanak (1875) i srpsko-turski rat (1876), Katarina Milovuk¹, Danica Hristić, Jelena Grujić, Elodija Mijatović, Marija Sretenović, Hristina Jovanović, Emilija Lešjanin, Draga Popović, Varvara Gatković, Katarina G. Bodи, Varvara Mašin i Jelena Mihajlović osnovale su 17. maja 1875, Beogradsko žensko društvo, pod pokroviteljstvom kneginje Natalije. Pravila Društva bila su odštampana u 124. broju »Srpskih novina« od 6. juna.² Cilj društva, prema članu 1 Pravilnika, bio je rad na nacionalnom, privrednom, prosvetnom i humanom polju. U istom cilju, prema mesnim prilikama, osnivane su u unutrašnjosti zemlje podružnice Beogradskog ženskog društva. Društvo je osnovalo svoju Skolu 5. decembra 1879. »starajući se da sirote devojke vaspita i da im da stručnu spremu, kako bi mogle sebe i svoju porodicu na častan način izdržavati«, zatim Pazar 15. maja 1880, čiji je cilj bio da neguje i širi domaću industriju, Narodnu sirotinjsku kuhinju (1888), koja je kasnije nazvana Đačka trpeza i Dom starica (1900).³ Odluka o početku izdavanja časopisa »Domaćica« doneta je na redovnoj sednici Upravnog odbora 17. marta 1879, a prvi broj je izašao već 1. jula te godine. Kao zvanični organ Ženskog društva i njegovih podružnica, časopis je donosio zapisnike sa sednica Društva, izveštaje o radu njegovih podružnica i druge članke, koji su bili »saglasni sa ciljem i pravcem društvenim«. Prvi urednik »Domaćice« bio je profesor Stevan Bajalović dok je Sara D. Karamarković, kao upravna članica Ženskog društva, vršila dužnost administratora. Časopis je izlazio jedanput mesečno, u tiražu od 1000 primeraka. Članice Društva i njegovih podružnica dobijale su »Domaćicu« besplatno. Preplata za

¹ Katarina Milovuk je rođena u oficirskoj porodici 1844. godine, u Novom Sadu. Školovala se u Rusiji, tačnije u Odesi gde je završila Nikolajevsku gimnaziju i položila pedagoški državni ispit (1861). Vladala je ruskim, francuskim, engleskim i nemačkim jezikom. Po završetku školovanja vratila se u Srbiju, u kojoj je tako obrazovana žena bila vrlo retka pojava. Kada je 1863. bila otvorena Viša ženska škola postala je njena upravnica i predavač francuskog jezika. Oprabala se i kao pisac udžbenika – iz pedagogije i metodike, te kratkog pregleda istorije sveta. Bavila se i prevodenjem. Bila je inspirator osnivanja Beogradskog ženskog društva, njegovih podružnica, Pazara, Ženskog muzikalnog društva, Ženskog narodnog saveza, pokretanja »Domaćice«. Feministkinja po uverenju, tražila je pravo glasa za žene. Umrla je 1913. (*Domaćica*, br. 4, oktobar 1940, str. 19–21).

² Prema članku »Postanak i rad Beogradskog ženskog društva« od Danice R. Agatonović (*Isto.*, br. 1, januar–mart 1934, str. 2).

³ *Isto*, br. 4–5, april–maj 1928., str. 41–47.

nečlanove do kraja 1879. iznosila je tri dinara. Ministarstvo prosvete je bilo odo- brilo da se časopis nekoliko godina besplatno štampa u Državnoj štampariji.

U razdoblju od 1884. do 1914. godine »Domaćicu« su uredivali: Branko Petrović (1884), izvesni Aćimović (1885), Milorad Šapčanin (1885), Mihailo Đurović (1885), sekretar Ministarstva narodne odbrane Živko Sokorac (1886–1889. i 1890, 1902–1903), prof. Borisav Todorović (1889), advokat Aron Ninčić (1891–1895), direktor gimnazije Dimitrije Dovijanić (1895–1896), sudija Trgo- vačkog suda Dušan Đokić (1896–1902. i 1904–1908) i Vlad. T. Spasojević (1909–1914). Dužnost administratora časopisa, u istom razdoblju, vršile su: Jelena Stokić (1883), Mileva Krstić (1884–1892), Jelisaveta Radojičić (1892–1893), Katarina Popović (1894–1896) i Katica Belimarković (1896–1914). »Domaćica« je od osnivanja do početka Prvog svetskog rata izlazila, uglavnom, jednom mesečno – jedino je 1882. i 1884. bila štampana dva puta mesečno. Tiraž časopisa je od početnih 1000 primeraka, 1896. narastao na 1200, a 1897. na 1500 primeraka. Od 1900. do 1902. »Domaćica« je štampana u tiražu od 1600, a 1903. godine u tiražu od 1700 primeraka. U razdoblju od 1904. do 1908. godine tiraž je iznosio 2400 i 2600 primeraka. Uprava Beogradskog ženskog društva je 1888. godine formirala i Literarni odbor za uredovanje »Domaćice«, čiji je prvi predsednik bila Persida Pinterović, nastavnica Više ženske zanatske škole.⁴

Posle Prvog svetskog rata, tokom kojeg »Domaćica« nije izlazila, Beogradsko žensko društvo je obnovilo izdavačku delatnost. Septembra 1921. pojavio se prvi broj posleratne »Domaćice«. U uvodniku drugog broja časopisa uzroci neizlaženja bili su obrazloženi sledećim rečima: »Čitav je niz godina prohujao kako je 'Domaćica' prestala izlaziti i održavati lepu duhovnu vezu između Uprave ženskog društva i njениh Podružina. Za to vreme odigrali su se strahoviti dogadjaji, svima nama dobro poznati, i posle nove slobode koju nam je stvorila naša nepobediva vojska, evo i 'Domaćica' ponovo ulazi u život da mirno i tiho, kao i pre, kroz svoje stupce pruža pouke našim majkama i domaćicama u svima onim pitanjima o kojima se mora pozabaviti svaka mati, svaka domaćica. Možda je 'Domaćica' trebala još mnogo ranije da se pojavi, ali tu joj se ne može ciniti pogovora sa razloga što su izdaci oko izdavanja lista orgomni, a Žensko društvo ne raspolaze nikakvim materijalnim sredstvima. No sad su delimično savladana i ta pitanja i 'Domaćica' će redovno izlaziti.⁵ Časopis je štampan na cirilici. Prvi posleratni urednik lista bio je Vlad. T. Spasojević. Od maja 1922. do 1924, dužnost urednika časopisa vršio je Dragomir Marković, inspektor Ministarstva za socijalnu politiku. Godine 1924, Vlad. T. Spasojević se ponovo našao u ulozi urednika, koju je uspešno vršio sve do 1937. godine, kada je urednica časopisa postala Vera P. Nikolić-Bogdanović, profesor u penziji. »Domaćicu« je od oktobra 1939. uredivala Jel. P. Đorđević. Poslednji broj je izašao 1941. godine. Uprava Beogradskog ženskog društva birala je, osim toga, Odbor gospoda za uredovanje »Domaćice«, koji je prema članu 47 pravilnika Društva mogao da ima najviše 10 članica.⁶

⁴ Prema članku »Domaćica organ Ženskog društva i njegovih podružnica, počela je da izlazi u Beogradu 1. jula 1879.« (Isto, br. 11–12, decembar 1929, str. 30–35).

⁵ Isto, br. 2, septembar 1921, str. 1.

⁶ Odbor su u jednom trenutku činile: Draga Đurić, Danica Agatonović, Anda Nešić, Canka Veljković, Divna Pavlović, Kaja Joksimović, Katarina Holecova, Zora Aćimović, Slavka Glavinić, Natalija Kućančanin (Isto, br. 2, mart-april 1935, str. 11).

U periodu između dva svetska rata tiraž časopisa kretao se između 2000 i 4000 primeraka.⁷ Odlukom Uprave Beogradskog ženskog društva časopis je od 1924. štampan na dva tabaka, to jest, na trideset i dve stranice – do tada je »Domaćica« bila štampana na jednom tabaku, to jest, na šesnaest stranica.⁸ »Domaćica« je, u zavisnosti od materijalnih mogućnosti Društva, izlazila kao mesecnik, dvomesečnik i tromesečnik. Redovne članice Društva dobijale su časopis besplatno; svaki pojedini broj je inače stajao 2,5 dinara, dok je godišnja pretplata iznosila 10 dinara.⁹ Format časopisa je u posleratnom periodu menjan tri puta. »Domaćica« je stizala u sva mesta u kojima je Beogradsko žensko društvo imalo podružnice. Casopis je bio čitan na teritoriji Drinske, Dunavske, Moravske, Vardarske, Vrbaske i Zetske banovine kao i na teritoriji Uprave Grada Beograda.¹⁰

Na stranicama »Domaćice« potpisana su brojna ugledna imena kao što su: Isidora Sekulić, prof. Ivan Đaja, dr Milivoje Sarvan, dr Stevan Z. Ivanić, dr U. Ružičić, dr M. Dragić, dr Žika B. Marković, dr Kosta M. Jovanović, dr Maja Vajs-Bivolarević, dr Milan Jovanović-Batut, Fedor Nikić, prof Živojin M. Perić, Mir-Jam itd. Neki od njih su bili saradnici časopisa, dok je radove drugih »Domaćica« preuzeila iz drugih novina. Časopis je objavljivao i predavanja održana na Narodnom univerzitetu, koji je kao posebna univerzitetka ekstenza nastao 1922., Kolarčevom narodnom univerzitetu (od 1932)¹¹ ili u prostorijama ženskih društava. Uprava Beogradskog ženskog društva je često upućivala molbe svojim podružnicama da postanu dobrovoljni saradnici časopisa, iz čega bismo mogli zaključiti da autori nisu dobijali honorare za svoje članke.

Prema članu 1 Pravila, Beogradsko žensko društvo izdavalо je »Domaćicu« »radi tešnje veze sa svojim podružnicama i upoznavanjem članica sa društvenim radom«. Osnovni sadržaj časopisa otuda su činili zapisnici sa godišnjih skupština Ženskog društva, redovnih sednica Uprave Beogradskog ženskog društva i izveštaji o radu podružnica. Časopis je, osim toga, beležio dogadanja vezana za dinastiju Karadordević, kao što su na primer bili veridba i venčanje kralja Aleksandra sa rumunском princezom Marijom. U čast kraljevog venčanja, Žensko

⁷ *Isto*, br. 11–12. decembar 1929., str. 35.

⁸ Odluka je obrazložena sledećim rečima: »Da bi *Domaćica*, organ Ženskog društva i njegovih podružnica mogla odgovoriti svom pozivu i zadacima, koji se sastoje u vaspitanju i prosvеćivanju našeg ženskog podmlatka, odlučila je Uprava Ženskog društva u Beogradu, da *Domaćica* izlazi u povećanom obimu« (*Isto*, br. 9–10. septembar–oktobar 1924., str. 32.).

⁹ Ta cena navedena je na brojevima iz 1937.

¹⁰ Beogradsko žensko društvo je imalo svoje podružnice u sledećim gradovima: Aleksandrovac, Aleksinac, Andrijeveci (Kraljevo Selo), Arandelovac, Arilje, Azanja, Bajina Bašta, Banatsko Arandelovo, Batočina, Banja Luka, Belanovica, Bela Palanka, Boljevac, Beograd – Predgrade Kraljeve Marije, Berovo, Bitolj, Boljevac, Bosilj-Grad, Brza Palanka, Brus, Caribrod, Dušanovac – Voždovac, Donji Milanovac, Čačak, Ćićevac, Čukarica – Banovo Brdo, Čurpija, Gnjilane, Gornji Milanovac, Grocka, Guča, Ivanjica, Jajce, Jagodina, Jovac, Kladićevo, Knjaževac, Kosovska Mitrovica, Kraljevo, Kratovo, Kruševac, Kruševski, Kučevac, Kuršumlija, Lajkovac, Lapovo, Lazarevac, Leskovac, Loznica, Ljig, Mionica, Mladenovac, Natalinci, Negotin, Niš, Nova Kanjiža, Nova Varoš, Novi Kneževac – Obilićevo, Novi Pazar, Obrenovac, Obilićevo Arandelovo, Ohrid, Paraćin, Petrovac (na Mlavi), Pirot, Pljevlje, Podujevo, Požarevac, Prijeopolje, Priština, Prokuplje, Rača (Kragujevačka), Raška, Ravnica Reka, Ražanj, Rekovac, Resan, Selevac, Senjski Rudnik, Smederevska Palanka, Soko Banja, Sopot, Srpski Krstur, Svilajnac, Strumica, Tetovo, Trstenik, Topola, Užička Požega, Užice, Ub, Valjevo, Varvarin, Veliko Gradište, Velika Plana, Vlasotinci, Veliko Orašje, Vranje, Vranjska Banja, Vučitrn, Zaječar, Žagubica. Spisak je rađen na osnovu izveštaja o radu, koje su podružnice podnose Upravi, a bili su objavljeni u *Domaćici*.

¹¹ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, III, Beograd 1997., str. 356.

društvo je štampalo svečani broj »Domaćice«.¹² Na stranicama časopisa su obeležavani rodendani kralja, kraljice i njihove dece. »Domaćica« je podržala proglašenje diktature 1929. godine, objavivši izjave podrške koje su dale – Darinka Ilić u svojstvu predsednice društva »Srpska majka« i potpredsednice Beogradskog ženskog društva, Milka Vulović u svojstvu predsednice društva »Kneginja Ljubica«, Natalija Smiljanić u svojstvu potpredsednice Narodne ženske zajednice, Mila Simić u svojstvu potpredsednice Narodnog ženskog saveza i izvesna Jovanović u svojstvu predsednice društva »Kneginja Zorka«. Vezanost Beogradskog ženskog društva za dinastiju Karadordević očigledna je u čitavom međuratnom periodu izlaženja »Domaćice«. Osim toga, dužnost pokrovitelja društva vršila je od 1903. kneginja Jelena, koja se 1922. povukla u korist kraljice Marije.

Casopis »Domaćica« je, takođe, obeležavao značajne datume, poput 10-godišnjice proboga Solunskog fronta, 15-godišnjice odbrane Beograda, godišnjice Ujedinjenja, 550-godišnjice Kosovske bitke i slično. U »Danim engleske kulture«, Beogradsko žensko društvo dalo je svoj doprinos posebnim izdanjem »Domaćice« pod naslovom »Engleskinje u srpskom narodu«.¹³ Iako je patriotizam Ženskog društva neosporan, iz sadržaja časopisa nejasno je koliko je ono podržavalo zvaničnu ideologiju o troimenom narodu, a potom ideologiju integralnog jugoslovenstva. »Domaćica« je sporadično pisala o radu slovenačkih i hrvatskih ženskih udruženja, na primer, u tekstovima pod naslovima: »Sa proslave dvadesetogodišnjice Splošnog ženskog društva u Ljubljani«, »Slučaj Zlate Kovačević-Lopašić«, »Proslava 70-godišnjice Olge Krnic-Peleš« itd. Nekoliko puta pisano je o ciljevima i zadacima društva »Jugoslovenska narodna nošnja«, o J. J. Strosmajeru kao istaknutom Jugoslovenu i sl., a uoči rata apelovano je na slogu i jedinstvo Jugoslovena, na primer, tekstovima »Žene Jugoslavije, snažimo srca!« i »Majka kao vaspitačica po uzoru Jevrosime Majke«, iz kog citiramo: »Dodite sestre drage, sa sve četiri strane naše velike Jugoslavije. Dodite da se sestrinski zagrlimo pod okriljem nežnih mirisa vaskrsle prirode (...) Dodite da se sporazume-m i konačno utvrđimo želje našoj užvišenoj zadaci u sadašnjici«.¹⁴

Iako Beogradsko žensko društvo u svojim Pravilima nije imalo kao jedan od zadataka emancipaciju žene u političkom i zakonodavnom pogledu, iz sadržaja »Domaćice« može se zaključiti da je podržavalo tu borbu. Već u trećem broju iz 1921. godine, u tekstu »O budućoj emancipaciji žena«, istican je »rodo-ljubivi rad« srpskih žena koji je pomogao »srećnom završetku velikih oslobođilačkih ratova«. Između ostalog, u ovom članku bilo je rečeno: »Žena mora nastojati, da se za nju donesu pravedniji i savremeniji zakoni, gde ona neće biti zapostavljena. Naši nakaradni gradanski zakoni u kojima se žena tretira kao duševno i fizički inferiorna, moraju biti zamjenjeni drugima – novijim, koji više odgovaraju istini«.¹⁵ Autor je polazio sa stanovišta da je »prirodno opredeljenje« žene radanje i vaspitanje dece, ali je smatrao da je ona od »prirode određena, (i) da se umno razvija i napred korača«. Dominantna ideja teksta bila je obrazovana i emancipovana žena kao preduslov za vaspitanje dece – budućih gradana, kao i za ulogu bračnog druga. Casopis je u celini objavio predavanje dr Dragoljuba Aranđelovića »O izjednačenju muških i ženskih osoba pri zakonskom na-

¹² *Domaćica*, 8. juni 1922.

¹³ *Isto*, br. 7–10, juli–oktobar 1929.

¹⁴ *Isto*, br. 1, januar–mart 1939, str. 3–5.

¹⁵ *Isto*, br. 3, novembar 1921, str. 4.

sleđivanju«,¹⁶ kao i predavanje Svetozara Pribićevića o »Ulozi žene u političkom životu«, održano u prostorijama Ženskog pokreta, u kojem se on izjasnio za politička prava žena.¹⁷ »Domaćica« je pratila i kongres pravnika, održan u Sarajevu 1927. godine, obraćajući posebnu pažnju na reformu bračnog prava itd.

Bilo bi netačno reći da su koncepcija i naziv časopisa održavali stav Ženskog društva o osnovnoj ulozi žene u društvu kao domaćice i majke. Rubrike putem »Kujne«, »Praktičnih saveta«, »O izradi poslastica i kuvanju jela«, »Beleški«, »Sitnica«, medicinskih saveta o nezi i vaspitanju dece itd. nisu bile dokaz toga. Članci ovog sadržaja imali su, prevashodno, edukativnu funkciju – čitateljke su tim putem podučavane o štetnosti masne i teške hrane, načinu ishrane u periodu dojenja, porodajnoj i ženskoj higijeni, važnosti čistoće kuće, zaštiti dece od bolesti, dužnostima majke pre, tokom i posle trudnoće, značaju voća u svakodnevnoj ishrani, značaju sunca, vode i vazduha za dečiji organizam, upotrebi toplomera, veštini pranja veša i slično. U upornom insistiranju nekih tekstopisaca na materinstvu kao prvom i glavnom pozivu ženskog pola dominirao je rezon o zanemarivanju biološke funkcije od strane žena kao posledici emancipacije. Izvesni R. Toma je, na primer, tvrdio da žena koja izbegava materinstvo prestaje da bude istinska žena i da žene treba pripremiti za vršenje njihove socijalne dužnosti – ulogu supruge i majke.¹⁸ Dr K. M. Jovanović je u članku »Žena kao majka« izneo identični strah, ali i zaključio sledeće: »No, kako današnje prilike, današnji život zahteva, a i žena sve više preuzima posao koji rade ljudi, onda je potrebno da bi se očuvala jaka i zdrava porodica, da se zaštite majka i dete«.¹⁹ Njegov program zaštite uključivao je zaštitu žene pre i posle stupanja u brak, zaštitu porodilje, zaštitu majke za vreme dojenja dece itd. Stav »Domaćice«, odnosno, Beogradskog ženskog društva o ovom pitanju najjasnije je bio izrečen prilikom predavanja, koje je išlo u eter: »Žena je sposobna za sve poslove u javnom životu, sa uspehom ih obavlja i time je dala dokaza, da je dorasla čoveku, ali čovečanstvo traži od nje prvo materinstvo. Njen je prirodan i Bogom dani, najsvetiji zadatak održavanje porodice i postavljanje njenog na zdravu osnovu«.²⁰

Sadržaj »Domaćice« činile su i sledeće rubrike: »Čitula«, »Narodne poslove«, »Zrnca« (mudrosti – prim. aut.), »Sećanja«, »Izreke o deci«, »Poučne stvari«, »Različnosti«, »Književni oglasi«, »Zabava« i priča. U nizu brojeva, na primer, išla je priča u nastavcima pod naslovom »Iz vremena okupacije, Beleške jednog opštinskog činovnika« kao i odlomci iz knjige Ivone Sarkej (Yvonne Sarcey) »Da srećno živiš«. »Domaćica« je često preuzimala članke iz drugih novina. Iz »Trgovačkog glasnika« preuzela je tekst sveštenika i člana Duh, suda u Čačku Živ. Gl. Aleksića, »Žena i religija«, iz »Novosti« tekst Mir-Jam »Žene novinari i ženska čitalačka publika«, iz časopisa Lige Društva Crvenog krsta »Vers la Sante« tekst »Lekarski pregled pre ženidbe«²¹ itd. Prevodi, većinom iz oblasti medicine, psihanalize i književnosti, sa nemačkog, francuskog i drugih jezika, nisu bili retka pojava na stranicama »Domaćice«. Reklamiranje proizvoda nije bila praksa časopisa; u celom međuratnom periodu »Domaćica« je objavila nekoliko

¹⁶ *Isto*, br. 3–4, mart–april 1925, str. 32.

¹⁷ *Isto*, br. 3–4, mart–april 1926, str. 16.

¹⁸ *Isto*, br. 8, avgust 1927, str. 10–15.

¹⁹ *Isto*, br. 6, juni 1928, str. 19–23.

²⁰ *Isto*, br. 1, januar–mart 1934, str. 23.

²¹ *Isto*, br. 3–4, mart–april 1925; br. 9–10, septembar–oktobar 1925; i br. 3–4, mart–april 1926.

reklama – za stovarište tkanina i platna²², posuđe i štofove, Državnu klasnu lutriju i Dom gospoda »Sv. Ana«.²³ Poslastičar i kuvar Aleksandar Petrović potpisao je u »Domaćici« niz tekstova iz oblasti kulinarstva, koji su ujedno predstavljali reklamu za njegovu delatnost. Fotografije i ilustracije bile su veoma retke – ako se uz tekst i nalazila neka fotografija, uglavnom je to bila slika nekog dobrotvora ili značajne članice Društva.

Beogradsko žensko društvo je, osim preko časopisa »Domaćica«, delovalo na polju emancipacije putem svojih ustanova – ženskih zanatskih škola, Pazara i Radionice (osnovane 1930), kao i putem kurseva. Kao što je rečeno u uvodu, Društvo je prvu školu osnovalo 1879. godine, težeći da siromašnim devojkama pruži ekonomsku nezavisnost sticanjem stručne spreme, to jest, mogućnost pronalaženja posla. Prva ženska radenička škola u Srbiji je zaživela zahvaljujući zalaganju Katarine Milovuk, upravnice Više ženske škole u Beogradu i predsednice Beogradskog ženskog društva. Prema primeru i Pravilima Radeničke škole Beogradskog ženskog društva, takve škole su otvarale i njegove podružnice u unutrašnjosti zemlje. U prvoj Radeničkoj školi bilo je odeljenje za izradu rublja i odeljenje za izradu ženske odeće. Kurs učenja je najpre trajao samo dve godine, da bi 1896. školovanje bilo produženo na četiri (1910. čak na 7 godina). Pored krojenja i šivenja rublja i odela, u program rada je 1885. bio uveden beli, šareni, nacionalni vez i klepovanje čipke, a 1886. godine i vez sa zlatom. Odeljenje tkanja domaćeg platna i ostalih tkanina otvoreno je 1890. a 1899. godine i odeljenje veštačkih radova, za izradu briselskih i ostalih čipki i drugih umetničkih radova. Te godine u program rada uvedeno je i kuvanje, koje su učenice učile u Đačkoj trpezi. Osim iz stručnih predmeta, učenice su bile podučavane iz srpskog jezika, računanja, krasopisa, zemljopisa, istorije Srba, knjigovodstva, veronauke, crtanja, domaćeg gazdinstva, higijene, pevanja i poznavanja robe. Radenička škola je pre Prvog svetskog rata imala i biblioteku sa više od 200 odabranih knjiga kao i zbirku najlepših nacionalnih vezova iz svih krajeva Srbije i Makedonije. Na početku rada, škola je imala samo 14 učenica; do 1890. godine u dva odeljenja je, zbog nedostatka prostora, bilo upisano samo 70 do 80 učenica. Proširenjem školske zgrade 1896. godine, broj učenica se popeo do 150. Od 1907/8. godine upisivalo se preko 200 učenica.

Posle Prvog svetskog rata rad škole bio je obnovljen. Ministarstvo trgovine i industrije promenilo je 1919. godine naziv škole – Radenička škola se od tada zvala Zenska zanatska škola. Učenje je bilo smanjeno sa sedam na pet godina, prva tri razreda činili su Nižu školu, a dalja dva su dobila naziv Viša ženska zanatska škola. Rešenjem ministra trgovine i industrije u Beogradu je 1929. bila otvorena Viša ženska zanatska škola sa učiteljskim tečajem. Cilj je bila obuka nastavnica za rad u ženskim i drugim školama. U Nižoj ženskoj zanatskoj školi postojala su sledeća odeljenja: odeljenje rublja, odela i veštačkog rada. Jedno vreme je postojalo i odeljenje za izradu šesira, ali je zbog materijalnih teškoća bilo ukinuto. Odeljenje tkanja je premešteno u Pirot. U Višoj ženskoj zanatskoj školi sa učiteljskim tečajem postojalo je odeljenje rublja i ženskog odela, koje je bilo podeljeno opet na dva: u prvom su šivene dnevne, večernje i kućne haljine i dečja odeća, dok su u drugom šiveni proletnji i zimski kaputi, baloneri i kostimi za decu i odrasle. Učenice Više škole sa učiteljskim tečajem bile su podučavane iz srpskog jezika, računanja i zanatske kalkulacije, pedagogije, didaktike, školske administracije, knjigovodstva i korespondencije, higijene, poznavanja robe, narodne ekonomije i dekorativnog crtanja. Učenice

²² *Isto*, br. 7–8, juli–avgust 1922, druga korica.

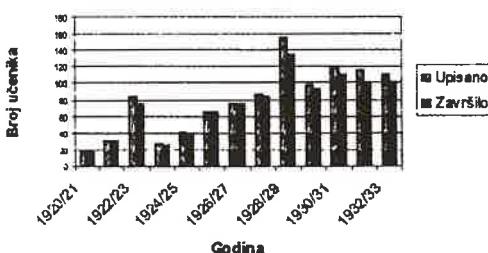
²³ *Isto*, br. 1, april 1937, str. 39.

koje su završile učiteljski tečaj i pri Višoj ženskoj zanatskoj školi položile učiteljski ispit dobijale su kvalifikacije za nastavnice ženskog rada i mogle su da budu postavljene za nastavnice u ženskim zanatskim školama. Kćerkama bogatih roditelja bilo je omogućeno pohadjanje ženskih zanatskih škola uz plaćanje školarine, u statusu vanrednih učenica.²⁴

Do Prvog svetskog rata Žensko društvo i njegove podružnice samo je izdržavalo svoje škole. Po obnovi rada, Ministarstvo trgovine i industrije preuzele je postavljanje nastavnica, kao i njihovo plaćanje, i time skinulo deo finansijskog tereta sa Društva. Preuzelo je, međutim, i obavezu propisivanja programa i pravila kao i sastavljanja projekta zakona o ženskim školama, što Društvu nije odgovaralo. Godine 1928. niže ženske zanatske škole prešle su u nadležnost samoupravnih oblasti, kasnije banovina. Viša ženska zanatska škola pretvorena je 1934. godine u Državnu žensku učiteljsku stručnu školu.²⁵ Povodom njene likvidacije, direktor Jelena Đorđević je na Godišnjoj skupštini Ženskog društva podnela izveštaj o celokupnom radu škole tokom 14 godina. Na osnovu podataka koji su bili objavljeni u »Domaćici«, napravili smo tablicu i grafikon dinamike broja učenica završne godine Više zanatske škole. Uzeli smo u obzir broj upisanih i svršenih učenica u periodu od 1920/21. do 1932/3. Na kraju smo dobili sumu od 942 učenice koje su tokom 13 godina završile ovu školu Beogradskog ženskog društva.²⁶ Tabela (1) i grafikon (1) ilustracija su efikasnosti Beogradskog ženskog društva na prosvetnom polju, odnosno pokazatelji broja učenica kojima je u ovoj školi bila pružena šansa da steknu kvalifikacije, toliko neophodne u potrazi za poslom.

Godina	Upisano	Završilo
1920/21	16	16
1921/22	29	29
1922/23	83	75
1923/24	27	25
1924/25	40	38
1925/26	65	64
1926/27	75	75
1927/28	86	82
1928/29	155	135
1929/30	98	93
1930/31	119	111
1931/32	115	99
1932/33	111	100
Suma	1019	942

Tabela 1

Grafikon 1

²⁴ *Isto*, br. 11–12, novembar–decembar 1929, str. 1–19.

²⁵ Zakon o ženskim zanatskim školama i ženskim stručnim učiteljskim školama stupio je na snagu 1932. Prema članu 4: »Ženske zanatske škole sa završnim ispitom imaju za struku rang nepotpune srednje škole sa nižim tečajnim ispitom, ako apsolventice ostanu u svojoj struci. Ženske stručne učiteljske škole sa diplomskim učiteljskim ispitom imaju za struku rang potpune srednje škole sa višim tečajnim ispitom« (*Isto*, br. 3–4, mart–april 1932, str. 2).

²⁶ *Isto*, br. 3, maj–juni 1934, str. 7–13.

Značajno je spomenuti da je Beogradsko žensko društvo 1926. godine osnovalo internat kako bi učenice iz unutrašnjosti, koje su dolazile zbog predužetka školovanja, imale smeštaj i hranu po umerenoj ceni, kao i stalni nadzor. Godine 1930. Društvo je osnovalo Radionicu Zanatske škole Beogradskog ženskog društva, kako bi svojim učenicama pružilo praktično obrazovanje.²⁷ Žensko društvo je 1936. godine još jednom proširilo svoju delatnost, organizujući prvi domaćički tečaj. Cilj je bila edukacija devojaka iz oblasti domaćinstva, to jest, šivenja i krojenja, vezenja, kuvanja, peglanja, čišćenja i spremanja kuće, ekonomisanja. Motiv ove akcije, prema Spaseniji Marković, piscu članka »O domaćičkim tečajevima Beogradskog ženskog društva«, bilo je usmeravanje situirane ženske omladine prema kućnom ognjištu, starim običajima i tradiciji. Društvo je kao sledeći korak planiralo osnivanje Domaćičke škole u Beogradu.²⁸

Prvo žensko udruženje je od osnivanja delovalo i kao dobrovorno društvo. Članice su svoj doprinos dale već za vreme bosansko-hercegovačkog ustanka, prikupljanjem priloga u novcu i stvarima za ustanike. Po ulasku Srbije u rat sa Turskom, Društvo je organizovalo prvi kurs za bolničarke. Njegove polaznice uspešno su negovale ranjenike iz borbi tokom 1876–77. godine. Beogradsko žensko društvo je otvorilo i bolnicu koja je radila u periodu od 11. jula 1876. do 1. aprila 1877. Takođe, u tom razdoblju otvorilo je i radionicu za šivenje bolničkog i vojničkog rublja, u kojoj su dobrovoljno radile članice udruženja. U skladu sa mogućnostima davalо je i novčane priloge. U dogovoru sa Crvenim krstom, Žensko društvo je izradilo pravila Nudiljske škole, koja je bila otvorena 1893. Iste godine osnovan je Fond siromašnih učenica Zanatske škole Beogradskog ženskog udruženja. Žensko društvo i Ministarstvo prosvete osnovali su i Dačku trpezaru sa namerom da se u njoj po niskim cenama hrane učenici svih škola, a siromašni daci potpuno besplatno. U spomen na svoje 25-godišnje postojanje, Društvo je osnovalo Dom ubogih starica, koji je 1910. bio prenimenovan u Dom starica, a 1927. godine transformisan u Dom gospoda »Sv. Ana«, sa namerom da se olakša život udovicama činovnika i trgovaca. Ža vreme balkanskih ratova, kao i Prvog svetskog rata članice su se ponovo stavile na raspolaganje Crvenom krstu i vojsci. Društvo je svoje škole pretvorilo u radionice za izradu rublja za narodnu odbranu. Udruženje je pomagalo vojsku novčanim prilozima, a otvorilo je i svoju bolnicu. Posle rata, organizovalo je radionicu za izradu tepiha u Kaznenom zavodu u Požarevcu.

Osnivači ostalih ženskih, dobrovornih i patriotskih društava bile su članice Beogradskog ženskog društva. Tako su osnivačice Kola srpskih sestara (1903), uz Nadeždu Petrović, bile i Delfa Ivanić i Ljubica Luković, upravne članice Beogradskog ženskog društva. Društvo »Kneginja Ljubica« (1899) osnovale su Milka Vulović, Jelena Mutavdžić i Anka Đurović, takođe članice prvog ženskog udruženja. U Materinskom udruženju (1904) bile su Zorka Vlajić i Sida Jovanović, a u Domu učenika (1905) Leposava Radojković-Jovanović, Mila Nikolić, Jela Bajloni, Draga Đurić i Stana Nikolić, ujedno upravne članice Beogradskog ženskog društva. Udruženje »Srpska majka« (1911) i brojne dečije vrtiće, takođe, osnovale su članice ovog Društva. Beogradsko žensko društvo bilo je i pokretač osnivanja Srpskog narodnog ženskog saveza 1906. godine, čiji je prvi predsednik bila Katarina Milovuk.²⁹ Posle rata, Žensko društvo bilo je član Narodnog žen-

²⁷ *Isto*, br. 2–3, juli 1933, str. 20–21.

²⁸ *Isto*, br. 4, oktobar–decembar 1936, str. 5–7.

²⁹ *Isto*, br. 1, januar–mart 1934, str. 2–10.

skog saveza Kraljevine SHS/Jugoslavije. Kratko vreme, zbog nesuglasica sa Savezom, Društvo se izdvojilo u Narodnu žensku zajednicu (1927–1930). Predsednica Beogradskog ženskog društva posle rata bila je Danica Solarević (1921–1924), zatim Stanka Lozanić (1924–25) i Leposava Biba (1925–1928), a posle njene ostavke do početka Drugog svetskog rata ponovo Stanka Lozanić.

Iako je Beogradsko žensko društvo sinonim za prvi organizovani nastup žena u Srbiji³⁰, odnosno rodonačelnik ženskog pokreta, njegova delatnost posle Prvog svetskog rata nije izašla iz okvira koje je ono sebi postavilo u drugoj polovini 19. veka. Žensko društvo je u razdoblju od 1919. do 1941. godine nastavilo nacionalni, prosvetni i humani rad, ne uključivši se aktivno u borbu za politička prava žena. Na osnovu sadržaja »Domaćice« zaključili smo da je podržavalo akcije ostalih ženskih udruženja, među njima i ženskog pokreta, ali je ostalo pasivno, zagušeno vlastitim, pre svega, tradicionalističkim i konzervativnim shvatanjem uloge i položaja žene u društvu. Beogradsko žensko društvo jeste stajalo na stanovištu da je »žena jednaka muškarcu«, to jest da »Hrišto zna samo za ljudsko biće i čovečanstvo«, kako je to lepo formulisao prof. Živojin Perić u članku »Čovek i žena. Jedan pokušaj iz ženskog pitanja«.³¹ Isto tako, razloge zbog kojih je žena istupila iz okvira kućnog ognjišta smatralo je za opravdane: »Ona nije napustila svoje ognjište zato što je htela, nego zato što je morala, što je društveni i ekonomski život prisilio da stupi u javni život i ekonomsku borbu«.³² Ali, verovatno zbog straha od onog što emancipacija i feminizam nose sa sobom, straha za opstanak vrste, Društvo je do kraja postojanja propagiralo sledeće: »Kuća mora opet biti ono što je nekada bila, i Žensko društvo apeluje na sve majke koje imaju žensku decu, da ih još odmalena vaspitaju samo u tom pravcu. Kuća mora biti glavni vaspitač, a očigledan primer života ukućana i svih običaja koji su za kuću vezani ostaće duboko urezani u duše dece, te će tako odmalena naučiti voleti svoj dom, i preneti u njega ono, što danas traže daleko od svoje kuće i porodice«.³³ Svakako, u međuratnom periodu postojala je potreba za delovanjem ovakvog ženskog udruženja, ali – sa stanovišta čisto ženskog pitanja, njihov agilniji angažman bio je neophodan. Značajno je spomenuti da je većina članstva Beogradskog ženskog društva pripadala generaciji koja se svojim radom dokazala davno pre Ujedinjenja, čak i balkanskih ratova. Katarina Holecova je, na primer, četrdeset godina uspešno vršila dužnost sekretara ovog ženskog udruženja, sve do smrti 1935. godine. Kada je Leposava Biba dala ostavku na mesto predsednice Društva, za sobom je imala 25-godišnji staž kao upravna članica. Stanka Lozanić je 1927. godine proslavila zlatnu svadbu sa mužem Simom Lozanićem o čemu je pisano na stranicama »Domaćice« itd. Bez obzira na činjenicu da članice Ženskog društva nisu išle u korak sa promenama do kojih je došlo posle Prvog svetskog rata, njihov rad je bio koristan za emancipaciju žena Jugoslavije.

³⁰ Nataša Mišković, »... mit dem Patriotismus der serbischen Dame hat die Welt noch zu rechnen!« (*Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 1. god. II, 1995, str. 64–74).

³¹ *Domaćica*, br. 7–8, juli–avgust 1924, str. 7.

³² Citirano prema tekstu Fedora Nikića *Kriza porodice* (*Isto*, br. 3, novembar 1921, str. 5).

³³ *Isto*, br. 4, oktobar–decembar 1936, str. 5.

SVETLANA STEFANOVIĆ

»DOMAĆICA«³⁴ AN ORGAN OF THE BELGRADE
WOMEN'S SOCIETY (1921–1942)

Summary

The Belgrade Women's Society was founded in 1875 under the patronage of Princess Natalija and with the aim of organizing or taking part in national, economic, educational and humanitarian activities in the country. Throughout the county the society had branch organizations and its own institutions, such as women's schools for various trades, the Schoolechildren Cafeteria, the Market, Boarding School and the »St. Ana« Ladies' Home. Beginning with 1879, the members of this society published their own magazine, called »Domaćica«.

³⁴ Domaćica – housewife.

JOVAN KAČAKI
Dr med. Sci.
Quellinstraat 53/6A
2018 Antwerpen Belgium

ELEMENTI SAMOUPRAVE RUSKIH CIVILNIH IZBEGLICA U KRALJEVINI SHS 1920–1924.

ABSTRACT: Otvaranje Kancelarije glavnog opunomoćenog Vlade Juga Rusije za organizaciju ruskih izbeglica u Beogradu, može se smatrati temeljem za organizovanu evakuaciju izbeglica iz Rusije i prijem ruskih izbeglica u Kraljevinu SHS. Druga karakteristika ruskog izbeglištva tokom prvi nekoliko godina boravka u Jugoslaviji – izvestan stepen samouprave, nalazi isto tako osnove u toj instituciji koja je bila ne samo spona sa vlastima nego se, blagodareći toleranciji i saradnji vlasti Kraljevine SHS, razvila u određeni vid samouprave ruskog izbeglištva, jedinstven u Evropi. Rad je pisan na osnovu primarnih izvora iz arhivskih zbirki Huverovog instituta u SAD.

Rusko izbeglištvo u Kraljevini SHS (ili – kako su je svi Rusi tada zvali: Srbiji) unekoliko se razlikovalo od onog u drugim evropskim zemljama. Ta razlika se ogledala uglavnom u sastavu izbeglištva (prisustvo organizovanih vojnih elemenata je bilo veoma izrazito), a i po položaju koje je naročito tokom prvi nekoliko godina zauzimalo u odnosu na vlasti zemlje – domaćina. U ovom tekstu ćemo se ograničiti na položaj ruskih izbeglica – civila, jer je položaj ruskog organizovanog vojnog izbeglištva imao svoje posebnosti.

Položaj ruskih civilnih izbeglica se u periodu 1920–1924. odlikovao izvensnim elementima unutrašnje samouprave, što je za individualnog izbeglicu imalo pozitivnih i negativnih strana. U prvim, duboko traumatičnim godinama izbeglištva pozitivno je bilo to da su izbeglice na svom jeziku, preko svojih zvaničnika ili izabranih predstavnika opštile sa srpskim vlastima i dobijale pomoć od njih.

Za razliku od Kraljevine SHS, vlade drugih zemalja nisu priznavale, ili su kao Francuska vrlo brzo (nekoliko nedelja) posle evakuacije Krima ukinule postojeće svojevrsno *de facto* priznanje Vlade Juga Rusije.¹

Ta okolnost stavlja je ruskog izbeglicu u tim zemljama u položaj individue koja je morala sama ili uz eventualnu pomoć privatnih dobrovornih organizacija da se snalazi u novoj sredini. To snalaženje u prvim godinama izbeglištva nije bilo nimalo lako. Negativno po izbeglicu – pojedinca u Srbiji je bilo to što je postojao niz instanci (ruskih i srpsko/ruskih) između njega i lokalnih vlasti – instanci koje su mu bile naklonjene, ali koje nije mogao lako da zaobide u individualnom traganju za novom egzistencijom.

Sa ruske strane, pored ruskog Poslanstva i vojnog predstavnika, postojala je svojevrsna i – koliko je poznato – u Evropi jedinstvena administrativna ruska državna ustanova formirana isključivo radi obezbeđivanja smeštaja i pomoći izbeglicama.

¹ Decision du Conseil des Ministres de la Republique, en date du 30 November 1920. Hoover's Institute on War, Revolution and Peace, Stanford, Calif, USA., (u daljim referencama: Huver), – fond Girsa 46/2.

Osnov za njeno formiranje i kasnije delovanje nalazi se u pismu (koncept pisan rukom prve nedelje januara 1920. godine: datiranje v. dalje), generala Denjikina (*Denikin*) regentu Aleksandru Karadordeviću.² U njemu se moli pomoći za organizovanu evakuaciju i privremeni prijem ruskih izbeglica.

U to vreme na frontu koji je držala Dobrovoljačka armija Juga Rusije situacija je bila beznadežna. Denjikinov Generalni štab je počeo da se raspituje³ o mogućnostima prihvatanja i smeštaja većeg broja izbeglica u Kraljevinu SHS »ako stvari krenu u neželjenom smeru«. Ta strahovanja su se vrlo brzo obistinila.

Ovo Denjikinovo pismo predstavlja temelj za početak organizovane evakuacije ruskih izbeglica u jednu stranu zemlju. Po tome se rusko izbeglištvu u Jugoslaviji izdvaja od onih u drugim evropskim zemljama.

Interesantna je Denjikinova formulacija:

„Тяжело сложившаяся стационарная обстановка требует временной эвакуации тех, кто на военном или на гражданском поприще участвовал в великой борьбе за освобождение России. В их лице необходимо сохранить основы Российской государственности и культуры. Я обращаюсь к Вашему Королевскому Высочайству с просьбой не отказать в великодушном гостеприимстве известному числу русских беженцев. Многим из них быть может удастся стать полезными работниками и для Сербии во время своего пребывания там.”

U prvom pasusu se vidi da se radi o istaknutijim ličnostima, za koje se predviđa »privremena« evakuacija. Međutim, već u sledećem pasusu provejava slutnja da će ta »privremenost« biti dužeg trajanja, jer se govori o mogućnosti da će mnogi od njih svojim radom biti od koristi i Srbiji za vreme boravka u njoj.

Ovo Denjikinovo očekivanje se obistinilo.

Drugi važni aspekt, jedinstvena karakteristika ruskog izbeglištva u Jugoslaviji – *izvestan stepen samouprave ruskih izbeglica* nalazi isto tako osnove u pismu.

Denjikin izveštava regenta da je za glavnoopunomoćenog svoje vlade za odnose sa vlastima u Srbiji... *э в качестве Главноуполномоченного по организации русских беженцев в Сербии...*, postavio... Tu se u konceptu nalazi praznina koja je drugim rukopisom naknadno popunjena imenom kneza G. N. Trubeckog (*князь Г. Н. Трубецкой*), ranijeg ruskog poslanika u Srbiji. Prvi zvanični naziv kancelarije je bio: Управление Главноуполномоченного по устройству русскихъ беженцевъ въ Юго-Славии – Direction du Commissaire Général pour l'organisation des refugiés russes en Jugo-Slavie.⁴

Do formiranja ove ustanove i imenovanja Trubeckog došlo je na sugestiju predstavnika srpske vlade pri Denjikinovoj komandi.⁵

„Представитель Сербского Правительства просил в срочном порядке командовать в Белград небольшой Комиссией которой совместно с Сербским Правительством и местными благотворительны-

² Denjikin, A. I. (gen.) – rukopisni koncept pisma regentu Aleksandru Karadordeviću (veratno – decembar 1919/januar 1920). Datirano kasnije za arhiv pod. br.: »Vh No. 111 7 марта 1920« i rukopisom različitim od koncepta dopisano: »письмо ген. Деникина. Къ основном делу«, fond Paleologa, 015/30.

³ Decembar 1919: Telegram gen. Lukomskog načelniku Uprave inostranih dela (ruskom). Huver-Pal. 01/1; takođe i: Arhiv Srbije, Beograd. Fond: Rusko-Srpski Klub (Rusko-Jugoslovenski Odbor). Ministarstvo inostranih dela Kraljevine SHS 30. 01. 1920. Pov. Br. 984 Odboru za Ruse, Beograd.

⁴ Pismo kneza Trubeckog Državnom odboru (za pomoć ruskim izbeglicama) od 18. 03. 1920. Huver – Pal. 001.

⁵ Gen. Lukomskij (Лукомский) gen. Denjikinu, 4.01. 1920. Huver-Pal. 01/1.

ми и Общественными организациями разработал бы и подложил прием... Во главе этого Комитета он просить поставить кн. Григория Трубецкого который в Сербии пользуется большим влиянием..."

Denjikin se već sutradan (5. januara 1920) saglasio sa ovim imenovanjem, s tim da „putuje samo Trubeckoj. Tamo se već nalaze naši predstavnici koje će on objediniti.“⁶

To je izazvalo protivljenje Vlade Juga Rusije,⁷ koja je zbog složenosti posla tražila da se sa Trubeckim pošalje i nekoliko pomoćnika, tako da je konačna odluka Denjikina doneta 11. januara 1920. bila da se s njim pošalju jedan finansijski ekspert i jedan administrativni pomoćnik, a da predstavnici Ruskog crvenog krsta putuju o svom trošku.⁸

Situacija na frontu je bila tako teška da je Trubeckoj sa saradnicima, zajedno sa 350 izbeglicama, parobrodom »Irtiš« već 20. januara 1920. morao da otplovi za Solun, bez mogućnosti da sam obavi pripreme za početak rada svoje kancelarije u Beogradu.⁹

Kancelarija Trubeckog u Beogradu je počela sa radom 20. februara 1920. godine.¹⁰

Koliko nam je poznato, bila je to jedinstvena ruska državna institucija u istoriji ruskog izbeglištva – jer je Kancelarija glavnog opunomoćenog (KGO) godinama igrala ulogu ne samo spone sa vlastima zemlje domaćina nego se, blagodareći toleranciji i saradnji vlasti Kraljevine SHS, razvila u jedinstven vid samouprave ruskog izbeglištva u svetu. Takvo stanje je, istina, zvanično trajalo svega dve godine.

Za razliku od Kraljevine SHS, ruske izbeglice u drugim evropskim zemljama nisu imale sličnu organizaciju (ipak nekakav rudiment ruske državnosti) koja bi, u saradnji sa vlastima zemlje domaćina, upravljala njima, zastupala i štitila njihove potrebe i interese.¹¹ Aktivnost kneza Trubeckog je trajala do maja 1920, kada je u vezi sa promenom na čelu vlasti Juga Rusije (ostavka gen. Denjikina i preuzimanje Vrhovne Komande od strane gen. Vrangela) bio opozvan na Krim, na novu dužnost. Privremeno ga je zamenio predstavnik Ruskog crvenog krsta Vladimir F. Romanov, a od 19. avgusta 1920. na tu funkciju Vlada Juga Rusije imenovala je Sergeja Nikolajevića Paleologa.¹² Paleolog je bio veoma iskusni visoki državni činovnik (bivši savetnik ministra unutrašnjih dela Rusije). Pod njegovom upravom Kancelarija je razvila neobično živu upravno-administrativnu aktivnost na prijemu, smeštaju, zbrinjavanju, unutrašnjoj organizaciji izbegličkih kolonija, obrazovanju, zapošljavanju, overi i izdavanju novih dokumenata, itd. – u saradnji sa Državnom komisijom za ruske izbeglice Kraljevine SHS. Vlada Kraljevine SHS prihvatala je rusku vladinu instituciju kao partnera u organizaciji prihvata ruskih izbeglica i dala joj neku vrstu prečutne punomoći da sarađuje na prijemu i planskom naseljavanju izbeglica u za to određenim mestima, da sa-

⁶ Gen. Romanovskij (Романовский) gen. Lukomskom 5. 01. 1920. Huver-Pal. 01/1

⁷ Gen. Lukomskij gen. Denjikinu, 6. 01. 1920. Huver-Pal. 01/1

⁸ Gen. Romanovskij gen. Lukomskom, 11. 01. 1920. Huver-Pal. 01/1

⁹ Gen. Lukomskij gen. Denjikinu, 6. 01. 1920. Huver-Pal. 01/1

¹⁰ Paleolog, S. N. regentu Aleksandru Karadžorđeviću: »Краткий отчетъ Правительственного Уполномоченного по устройству русскихъ беженцевъ въ Королевстве Сербовъ, Хорватовъ и Словенцевъ объ организаций русского дела въ Королевстве съ 20-го февраля 1920 г. по 20 февраля 1921 г.« Huver - Pal. 002/5.

¹¹ Stoupnitzky, A.: Statut juridique des refugees Russes en France en rapport avec les Conventions de Geneve. Refugee Survey, 1937–1938.. Royal Institute of International Affairs (Archive), Special Reports (»Lord Simpson's Committee«), London.

¹² Г. Э. Божинский–Божко: Памятная записка (апрель 1933?). Хувер–Пал. 34/50

raduje u određivanju prava i raspodeli finansijske pomoći izbeglicama, da organizuje unutrašnje uredenje u »kolonijama« izbeglica; bilo je tolerisano čak i organizovanje arbitražnih sudova i sudova časti.¹³

Pri tome se aktivnost Kancelarije dobrim delom preklapala (i sukobljavalna) sa aktivnošću ruskog poslanstva i poslanika V. H. Strandtmana. Sukobljavanju je doprinosila i lična netrpeljivost dvojice čelnika ovih ruskih institucija.

Zvanični prestanak rada KGO usledio je 6. aprila 1922, notom Strandtmanu u kojoj ga ministar inostranih dela Kraljevine SHS, dr Momčilo Ninčić izveštava da kompetentni organi Kraljevine »od sada« preuzimaju upravu nad svim ruskim izbeglicama u Kraljevini i da time prestaje potreba za postojanjem svih dotadašnjih (ruskih) instanci – kao upravnih organa za ruske izbeglice.¹⁴ Od tada je Državna komisija Kraljevine za ruske izbeglice bila jedini kompetentni organ. Položaj Ruske misije ostao je nepromenjen.

S. N. Paleolog, budući i sam član Državne komisije, i dalje je nastavio da posluje na svoju ruku – kako »na niže« – prema izbegličkim kolonijama, odakle je redovno primao izveštaje, tako i »lateralno« – prema inostranim predstavništvima preostalih ruskih izbegličkih organizacija. Smestio je svoju KGO pod okrivlje Ruske misije (protiv volje Strandtmana, koji ipak to ne odbija).

Nepune dve godine kasnije, 29. februara 1924, Ruska misija u Beogradu prestaje da postoji. To je saopšteno Strandtmanu u obliku usmene note u Ministarstvu inostranih dela.¹⁵ Umesto Misije uspostavljena je Делегация заведующая интересами русской эмиграции (сиц!) въ Королевстве СХС. – *Délégation chargée des intérêts de l'émigration Russe dans le Royaume des Serbes, Croates et Slovenes* (*Delegacija za zaštitu interesa ruske emigracije...*). Delegacija biva uključena u Diplomatsku listu, sa Strandtmanom kao delegatom i njegovim pomoćnikom Peljehinom. U okviru stalnih terminoloških diskusija o »izbeglicama« – odnosno »emigrantima«, zanimljivo je podvući da je ovo prvi slučaj zvanične upotrebe termina »emigranti« za ruske izbeglice u Jugoslaviji. Strandtman je prihvatio ovaj termin, dok su Paleolog i KGO do kraja ostali verni terminu »izbeglica«.

Paleolog je i posle promene statusa Ruske misije, koja je tad preuzela nove aktivnosti, nastavio rad izvan delegacije. Za taj rad uspevao je tokom sledećih devet godina da izdejstvuje stalnu malu materijalnu pomoć od Državne komisije. Rad je nastavio sve do svoje smrti, 3. aprila 1933.

Kao trag dvanaestogodišnjeg delovanja,iza njega je ostala velika arhiva KGO, koju su njegovi bivši službenici podelili na dva dela.¹⁶

Svi lični kartoni ruskih izbeglica (133 povezane knjige – protokoli) predati su Delegaciji za zaštitu interesa ruske emigracije. Osim ovoga, u podrumu Delegacije već se nalazio i deo »manje važne« arhive KGO.

Celokupna arhiva je trebalo da bude sredena:

....но одсусѣвіе в доме б. (ыши) Российской Миссии сооѣвѣтствуюющаю помещенія, обезпечивающаю архивы оїи йорчи и

¹³ Временное Положение о местныхъ, комитетахъ, старостахъ и общихъ собранияхъ беженцев. Huver-Pal. 1/2

¹⁴ Nota (No. 3806 od 6. 04. 1922) Ministarstva inostr. dela Kraljevine SHS ministru Rusije – Huver-Pal. 002/5

¹⁵ Штрандтман – Гирсу: Осведомительное сообщение (Белградъ 2 марта 1924 г.) Huver-Girs 48/1

¹⁶ Протокол совещания б. чиновъ Управления Правительственного Уполномоченного по устройству русскихъ беженцевъ въ Югославии 8-го апреля 1933 года въ помещении канцелярии Управления. Huver-Pal. 34/50

уничтожения, а такженей рочность существования всех русских учрежден ий за границей, не дают уверенности в надежности сохранен ия архива путем такой передачи..."

Ovaj zaključak ih je navodio na traganje za drugim, pouzdanim mestom za pohranjivanje arhiva KGO.

Pod uticajem raniјeg dogovora udovice gen. Vrangela sa Huverovim institutom u Americi i pohranjivanju arhive pokojnog generala, sazrela je ideja da se tako postupi i sa arhivom KGO. Takvu misao iznosi i poslednji delovođa KGO Božinski–Božko, izlažući konačni cilj akcije i ocenu vrednosti ovog arhiva.¹⁷

... а архив управления привезти в порядок и принять меры к его сохранению для последующей передачи его национальному Российскому правительству... (он) представляет собою исключительной ценности исторический материал: в нем нашли себе отражение все условия прибытия, расселения и устройства беженцев в Югославии, их быт, отношение к ним местных властей и населения, политическая и общественная жизнь беженцев, их настроения, нужды и т. под (обное)..."

To je konačno rezultiralo ugovorom sa Huverovim institutom o predaji arhiva KGO na 30-godišnje čuvanje. Posle tog roka ceo arhiv je, po ugovoru, prešao u vlasništvo ovog instituta.¹⁸ Do izbijanja Drugog svetskog rata, skoro ceo arhiv je bio prebačen u Ameriku. U Beogradu je ostala samo jedna kutija dokumentata, koju je Božinski 1947. godine predao američkoj ambasadi, preko koje je dospela u Huverov institut.¹⁹

Lični kartoni ruskih izbeglica su čuvani i korišćeni u Beogradu u Delegaciji za zaštitu interesa ruske emigracije sve do povlačenja Nemaca oktobra 1944. Pošto su jedinice Crvene armije odmah preuzele kontrolu na tom zgradom, gubi im se trag. Pretpostavke o njihovoј slobodini, kao i o slobodini (sigurno veoma velikog) arhiva jugoslovenske Državne komisije za ruske izbeglice su objavljene.²⁰ Tek nedavno je potvrđeno da se arhiv Državne komisije Kraljevine Jugoslavije za pomoć ruskim izbeglicama, kao i arhiv Ruske misije u Beogradu nalaze u Moskvi.²¹

U Sjedinjenim Američkim Državama nalazi se nekoliko ruskih izbegličkih arhivskih zbirk, koje su donedavno jedine bile poznate i pristupačne za istraživanje. Pored arhiva Bahmetjeva (poslednjeg ruskog poslanika u SAD), koji se čuva u Arhivu Kolumbijskog univerziteta, nekoliko arhivskih zbirk iz Huverovog instituta su od naročitog značaja za istraživanje istorije ruskih izbeglica u Jugoslaviji.²²

¹⁷ Pismo Božinskog–Božko generalu N. N. Golovinu (Pariz) 1.09. 1933. Huver–Pal. 34/50

¹⁸ Договоръ между Г. . Божинскимъ-Божко и Хуверовской библиотекой Войны Станфордский Университетъ Пало Алто, Калифорния, Северо-Американские Соединенные Штаты, заключенъ 14 мая 1934 г. Хувер–Пал. 34/50

¹⁹ R. L. Clifford, Second Secretary American Embassy, Belgrade to Hoover War Library, March 18, 1948. Hoover – Pal. 34/50.

²⁰ Miroslav Jovanović, *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevinu SHS 1919–1924*, Beograd, 1996.

²¹ Горбунов, И. Ю.: Документы Государственного архива Российской Федерации по истории русской миграции в славянских странах. Referat na Međunarodnom simpozijumu: »Ruska emigracija u srpskoj i drugim slovenskim kulturama«. Filološki fakultet, Beograd, 20–22. novembar 1997, kao i: Petruševa, L. I.: Состояние архивов русской миграции в Государственном архиве Российской Федерации; Комплектование, научно-справочный аппарат, использование., referat na istom Simpozijumu.

²² Arhivi od velikog značaja za izučavanje istorije ruskog izbeglištva u Jugoslaviji, koji se nalaze u Huverovom institutu Stenfordskog univerziteta:

JOVAN KAČAKI

SELF – GOVERNMENT AMONG RUSSIAN CIVIL EMIGRANTS IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES 1920–1924

Summary

Russian refugees differed from other emigrants who came to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SHS) in terms of both structure (a considerable number of them were army personnel) and in the manner in which they arrived to the host country (the majority came in organized groups). The greatest difference, however, lay in the fact that, in the initial phase of their arrival, Russian refugees in the Kingdom of SHS had at their disposal, besides the full fledged diplomatic representation of the Russian Mission in Belgrade, another Russian government institution, Управление Главноуполномоченного по устройству русскихъ беженцевъ въ Юго-Славии (Office of the High Commissioner for the Organization of Russian Refugees in Yugoslavia).

This organization cooperated with the government authorities of the Kingdom of SHS, accepted by them as some sort of internal administrative organ of the Russian refugees. The main tasks of the Office of the High Commissioner were to organize and follow up the general conditions under which the refugees arrived and were received, finding accommodation for the newcomers in the colonies and distributing the financial aid granted by the Kingdom of SHS. The Office had a deciding influence on the internal organization and life of the refugees in colonies throughout the country, and played an important part in the organization and work of arbitration tribunals and courts of honor.

The details of Russian refugees' self-government and their relations with the host country have not been thoroughly examined yet, primarily because the relevant and very rich archival sources are not in Yugoslavia (but in the US) but also because in some cases the exact location of the archives was not known (for instance, the State Committee Archive of the Kingdom of SHS – Yugoslavia for Aid to Russian Refugees was located in Russia). A closer study of these sources will undoubtedly reveal many new facts and aspects of Russian refugees' self-government in Yugoslavia.

– Arhiv V. I. Bazarevića (pukovnik, ruski vojni ataše u Beogradu). Ovi papiri se tiču vojnih aktivnosti na frontu Dobrovoljačke armije Juga Rusije, odjeka u Jugoslaviji, evakuacije u Galipoli, života tamo i kasnijeg razmeštajta trupa po Bugarskoj i Jugoslaviji;

– Arhiv P. N. Vrangela (general, poslednji vrhovni komandant Armije Juga Rusije, baron): Vrlo obiman, ali ipak – verovatno nepotpun arhiv Generalštaba Dobrovoljačke armije Juga Rusije. Ima se utisak da su to uglavnom indirektni dokumenti koji potiču iz kancelarije Vrangeljevih predstavnika iz Konstantinopolja, Berlina, i najviše iz Pariza. Ipak, ovaj arhiv sadrži veoma mnogo dokumenata o životu (naročito ruskog vojnog izbeglišta) u Jugoslaviji. Drugi deo – lični arhiv gen. Vrangela, sadrži niz ukoričenih svezaka dokumenata koji datiraju od Denjikinovog perioda do poslednjih dana Vrangeljevog života, a geografski pokrivaju područje od juga Rusije, preko Konstantinopolja, Beograda i Sremskih Karlovaca do Brisela.

– Arhiv M. N. Girsu (Glavni diplomatski predstavnik Vlade gen. Vrangela kod vlada Antante, sa sedištem u Parizu). Za život ruskih izbeglica u Jugoslaviji su od velike važnosti obimni izveštaji Šstrandtmanna Girsu. Nažalost, ovi papiri sežu samo do kraja 1926. godine.

– Arhiv S. N. Paleologa (drugi – i poslednji glavni opunomoćeni Vlade Juga Rusije za smeštaj ruskih izbeglica u Srbiji). O njemu je već opširno ovde bilo reči. Nažalost – iako obiman, i od neprocenjive vrednosti za proučavanje života ruskih izbeglica u Jugoslaviji, potpun kao arhiv, on ne pokriva period dalji od aprila 1933 (smrti S. N. Paleologa).

RANKA GAŠIĆ

Istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

JUGOSLOVENSKO-NEMAČKO DRUŠTVO U BEOGRADU 1931–1941.

ABSTRACT: Prilog istoriji kulturnih veza sa Nemačkom: osnivanje, ustrojstvo i delovanje Jugoslovensko-nemačkog društva u Beogradu, kao udruženja za negovanje kulturnih veza između dve zemlje.

Odnosi između Srba i Nemaca bili su oduvek višestruki i složeni. Dok je na političkom planu preovladivao sukob interesa, dотле su ekonomski i kulturne veze bile veoma jake, naročito od 18. veka, kada Srbija, kako oni u Austriji, tako i oni u Srbiji, dospevaju pod dominantni uticaj zapadne kulture, upravo posredstvom Nemačke. Geografski položaj oba naroda upućivao ih je na međusobne veze kroz istoriju. Prvi svetski rat, nestanak srpske države i njena obnova u vidu Kraljevine SHS, odnosno iskustvo sa Nemačkom (i Austrougarskom) u tim sudbonosnim dogadjajima, značilo je ozbiljan prelom u srpsko-nemačkim odnosima. U novom poretku država, stvorenom Versajskim mirovnim ugovorom, mlada Kraljevina SHS (od 1929 – Jugoslavija) bila je potpuno okrenuta zapadnim saveznicima. V. Britaniji, Francuskoj i zemljama Male antante, koje su preko Društva naroda garantovale njen spoljnopolitički položaj, dok su kontakti sa Nemačkom bili svedeni na minimum. Posle teškog ratnog iskustva i posleratnog revolucionarnog previranja u Nemačkoj, o intenzivnim političkim kontaktima nije moglo biti govora, a kulturne i ekonomski veze teško su uspostavljenе.

Nemačko poslanstvo u Beogradu trudilo se 20-tih godina da popuni ovaj vakuum i stvari društvo za negovanje kulturnih i privrednih veza Jugoslavije sa Nemačkom. Prve vesti o nastojanjima poslanika Kestera (Koestera) u tom pravcu nalazimo tek juna 1929. u nemačkim izvorima. Iznenadna smrt sprečila ga je da taj posao dovrši, a njegov naslednik Urlih fon Hasel (Ulrich von Hassel), doživeo je ostvarenje te ideje tek dve godine kasnije, početkom 1931. Istina, kako saznajemo iz nemačkih izvora, inicijativa za stvaranje jugoslovensko-nemačkog kluba poticala je i od Jugoslovena. Kester je u pismu Ministarstvu inostranih poslova pomenuo nekoliko eminentnih Jugoslovena koji su bili spremni da u tome učestvuju – tadašnji ministar pravde Milan Srškić, ministar saobraćaja Anton Korošec, bivši ministri Momčilo Ninčić i Milan Stojadinović, kao i jedan od tadašnjih vlasnika lista *Vreme*, i njegov glavni finansijer, Milutin Stevanović.¹ Nemačko Ministarstvo inostranih poslova odobrilo je u svrhu osnivanja kluba 5000 maraka, i stavilo u izgled isporuku listova, časopisa i knjiga za biblioteku kluba.²

¹ Od ovih ličnosti, jedino je Momčilo Ninčić kasnije bio u upravi Jugoslovensko-nemačkog društva.

² Izveštaj Kestera od 3. 6. 1929 Politishes Archivdes, Auswärtigen Amtes (dalje:PA-AA), Bonn, Kult-Pol VI W. R 65796

O motivima stvaranja jugoslovensko-nemačkog društva i uslovima u kojima je nastalo, sazajemo isključivo iz izveštaja poslanika Hasela.³ Za Nemačku je postojanje ovakvog društva bilo značajno radi uklanjanja sumnje sa nemačkog poslanstva da, radeci na kulturnim vezama, sprovodi političku propagandu, zatim radi obezbeđenja kulturnog razvoja nemačkoj manjini u Jugoslaviji i odgovora na »stalnu francusku, čehoslovačku i poljsku propagandu«. Prepreke za stvaranje društva bile su, prema fon Haselu, različite – od propagande Nemačkoj neprijateljskih država, do napada »jugoslovenskih prijatelja« (kao što su Hermann Wendel i Seaton Watson) na diktatorski režim kralja Aleksandra, što je izazvalo nepoverenje države prema takvim udruženjima. U uslovima diktature, koja je izazvala unutrašnji otpor, trebalo je pažljivo odabratи ličnosti koje bi bile opšte prihvatljive, kako se delatnost društva ne bi nikako mogla povezati sa političkim ciljevima.⁴

S obzirom na nedostatak vesti o ovom društvu u domaćim izvorima i literaturi, o njegovom nastanku i karakteru možemo suditi samo na osnovu ličnosti koje su ga predstavljale i na osnovu njegove delatnosti, koja nam je poznata takođe uglavnom iz nemačkih izvora, a znatno manje iz domaće štampe.⁵ Prema sastavu Upravnog i Nadzornog odbora vidljivo je da nije postojala određena politička konotacija, pošto su ličnosti iz sveta politike predstavljale tazličite struje (Momčilo Ninčić – Radikalna stranka, Šefkija Behmen – Jugoslovenska muslimanska organizacija, Jovan M. Jovanović – Zemljoradnička stranka, Božidar Vlajić – Demokratska stranka Lj. Davidovića) i bili su opoziciono raspoloženi prema aktuelnom režimu, čiji je predstavnik, Voja Marinković, podržao stvaranje društva. S druge strane, mnogo je više ličnosti u upravi društva bilo iz sveta nauke, kulture i privrede, nego iz politike (iz nauke i prosvete: Vladimir Mitrović, dr Đorđe Jovanović, dr Rihard Burjian, dr Miloš Trivunac, dr Stanoje Stanojević, Nikola Polovina, M. Marjanović, Alojz Šmaus, dr Jovan Bogićević; iz kulture: Gustav Krklec, Geca Kon, Velmar Janković; iz privrede: dr Milan Radosavljević, Slavko Širičević, Janko Šuman, dr Vladimir Đorđević; iz vojske: dr Mihajlo Petrović). Ubedljivo najveći broj ljudi koji su se bavili naukom i kulturom jasno govori o orijentaciji društva i o karakteru veza tadašnje beogradske elite sa Nemačkom. Osrednja zastupljenost privrednika ukazuje na postojanje potrebe za privrednom saradnjom, ali i na činjenicu da u vreme stvaranja društva

³ Domaći izvori o ovom društvu iznenađujuće su retki i svode se na povremene vesti u dnevnoj štampi. U gradi koja se odnosi na ličnosti iz ovog društva nema nikakvih vesti o ovoj strani njihovog delovanja. Tako, npr. prepiska Stanoja Stanojevića (u Arhivu SANU) i njegova zaostavština (u Arhivu istorijskog instituta SANU) ne pruža apsolutno nikakve podatke o njemu koji je bio prvi predsednik društva, i to više godina.

⁴ Izveštaj von Hassela od 14. 3. 1931. PA-AA, Bonn, Kent I, S. A. 9, Politik 2, Bd 3

⁵ Članovi Upravnog i Nadzornog odbora bili su: bivši ministri dr Momčilo Ninčić, Jovan M. Jovanović, dr Velizar Janković, Šefkija Behmen, profesori univerziteta dr Vladimir Mitrović (rektor), dr Stanoje Stanojević (predsednik društva do smrti, 1937), dr Miloš Trivunac (Stanojevićev naslednik na funkciji predsednika i šef odeljenja za germanistiku na Filološkom fakultetu), dr Rihard Burjan (osnivač Fiziološkog instituta u Beogradu), dr Đorđe Jovanović, dr Miloje Milojević (docent na Muzičkoj akademiji, kompozitor), Alojz Šmaus (lektor na Univerzitetu), državni činovnici Milan Marjanović (šef Presbiroa u Ministarstvu unutrašnjih poslova), dr Milan Glavinić, (šef odeljenja u Ministarstvu prosvete), Osman Nuri Hadžić (državni savetnik), Janko Šuman (visoki funkcioner Ministarstva trgovine), Nikola Polovina (direktor III ženske gimnazije i nastavnik sinova kneza Pavla); ljudi iz poslovnog sveta, kao dr Vladimir Đorđević (industrijalac), Slavko Širičević (direktor »Putnika«), dr Milan Radosavljević (sekretar Berze), i ljudi slobodnih profesija, kao Gustav Krklec (književnik), Geca Kon (izdavač), Velmar Janković (književnik), Božidar Vlajić (advokat), dr Bukić Pijade (lekar) i izvesni V. Ristić (inženjer). Samo je jedna ličnost bila iz vojnih krugova (dr Mihajlo Petrović, brigadni general i vojni lekar u penziji). (Mitglieder der Verwaltungs und Aufsichtsausschusses, izveštaj von Herena od 6. 5. 1931. PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65796; Jugoslovensko-nemačko društvo, *Politika*, 22. 2. 1931, 7).

(1931) ta saradnja nije bila tako intenzivna kao kasnije (1935–1941). Sasvim je logično da je, s obzirom na nedavnu ratnu prošlost, u ovom društvu bilo najmanje vojnih lica (samo jedan – dr Mihajlo Petrović).

Predsednik društva bio je dr Stanoje Stanojević, jedan od najvećih srpskih istoričara – medievista. Kao i većina srpskih intelektualaca iz Austro-Ugarske (rođen 1874, u Novom Sadu), studirao je u Beču, a usavršavao se kod svetski poznatog vizantologa Karla Krumbahera u Minhenu. Posle doktorata proveo je neko vreme u Sankt Peterburgu i Moskvi, ali je kao naučnik formiran u nemačkom kulturnom krugu. Održavao je lične, prijateljske veze sa Hermanom Vendelom (Hermann Wendel), koji je bio osnivač nemačko-jugoslovenskog društva u Frankfurtu na Majni, još 1921. godine.⁶ Kao porbornik tesnih kulturnih veza između Jugoslavije i Nemačke uspešno je vodio društvo sve do smrti 30. jula 1937. Politički nije bio angažovan i trudio se da rad društva nikada ne pode u tom smeru.⁷ Neki tekstovi iz njegove zaostavštine pokazuju da je verovao u neophodnost privredne i kulturne saradnje sa Nemcima.⁸ Bio je veoma cenjen među Nemcima. Povodom njegove smrti, ministar von Neurath uputio je telegramne saučešće njegovoj udovici i Jugoslovensko-nemačkom društvu.⁹

Stanojevićev naslednik na funkciji predsednika društva bio je dr Miloš Trivunac (1876–1944), germanist.¹⁰ U nemačkom poslanstvu nisu bili zadovoljni njegovim izborom, pošto je pokazivao rezervisan stav prema Nemcima, ali su se pomirili s time, u nedostatku drugih kandidata.¹¹

Nemamo podataka o tome kada je Trivunac završio svoj predsednički mandat, ali iz nemačkih izvora saznamjemo da je po svoj prilici, poslednji predsednik društva bio izvesni Branko Nedeljković, odbornik grada Beograda 1940. godine, potpredsednik, a zatim i predsednik društva u poslednjim danima pred rat.¹²

⁶ Obimna prepiska između ova dva naučnika čuva se u Arhivu SANU.

⁷ Dr Jovan Bogićević, Stanoje Stanojević kao osnivač i predsednik Jugoslovensko-nemačkog društva u Beogradu, *Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu*, knj. 11, sv. 33–34, Novi Sad 1938. str. 136–140.

⁸ Stanojević je isticao pozitivnu ulogu koju je Nemačka odigrala za Srbiju u vremenu ekonomskog blokade od strane Austro-Ugarske (1905–1911). Smatrao je da je materijalna kultura koja je u svetu preovladala Srbima preneta posredstvom Nemačke i Austrije, a marta 1935. napisao je tekst (koji izgleda, nije nikada objavljen) u kojem iskazuje nadu da će se politički odnosi između Nemačke i Balkana pozitivno razvijati, pokazavši pri tom i ne malu dozu odobravanja novom režimu u Nemačkoj. (*Nemačka mi*, bez datuma, Arhiv istorijskog instituta SANU, fond Stanoja Stanojevića, 86-X-10/56; *Nemački uticaj na srpsko-hrvatski narod*, Petrograd 1916, isto, 86-X-10/41; *Das politische Kapital des Deutschen Volkes am Balkan*, mart 1935, isto, 86-X-10/27).

⁹ PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103371, 041.

¹⁰ Trivunac je po primarnom obrazovanju bio romanist, učenik Bogdana Popovića, a doktorirao je u Minhenu 1902. godine, na temi iz francuske renesanse. Preuzeo je katedru za germanistiku 1905. godine, pošto se za tim ukazala potreba. Njegov odnos prema Nemcima bio je u velikoj meri kritički, kako se može videti iz njegove knjige »O Nemcima« (1912). (Miljan Mojašević, *Razvitak germanistike kod Jugoslovena*, u: »Nemačko-jugoslovenske kulturne veze«. Beograd 1974, str. 249–291).

¹¹ Izveštaj von Herena od 3. 12. 1937, PA-AA, Bonn, Kent III, Politische Abteilung IV, R 103367, 011. U izveštaju »Deutsche Studentenschaft« – o Jugoslovensko-nemačkom društvu, bez datuma (verovatno iz 1930), piše da je Trivunac član Lige za očuvanje mirovnih ugovora, da istupa protiv Nemačke, otkad je Hitler došao na vlast, i da ne daje preporeke srpskim studentima za studije u Nemačku, jer »...ne želi hitlerovski seminar.« (PA-AA, Bonn, Kult-Pol, VI W R 65798.)

¹² Nedeljković je bio u kontaktu sa Društvom za jugoistočnu Evropu u Minhenu (Suedosteuropa Gesellschaft), odnosno sa predstavnikom njegove filijale u Beču, Heinrichsbauerom. U njihovoj prepiski iz septembra 1940. reč je o ugovaranju posla u vezi sa trgovinom sirom. Tada je Nedeljković bio odbornik grada Beograda, mada nije jasno u kom svojstvu je vodio ove pregovore. Već decembra 1940. nalazimo ga u funkciji potpredsednika društva, a 3. aprila 1941. javlja se kao predsednik. (prepiska Heinrichsbauera i Nedeljkovića, Bundesarchiv (dalje: BA-Berlin), R 63/248, 6–9)

Izvori finansiranja društva bili su dvojaki: članarina i godišnje subvencije od nemačke i jugoslovenske vlade u jednakim iznosima. Redovna članarina iznosila je 10 dinara mesečno, a upis je koštao 20 din. Osnivači su, prema statutu, bili dužni da pri lože jednokratno 1 000 din., a dobrotvoři 5 000 din.¹³ Biblioteka je stvorena i njen fond popunjavan putem poklona.¹⁴ Za osnivanje društva, nemačko Ministarstvo inostranih poslova odobrilo je još 1929. sumu od 5 000 maraka, koja je u tu svrhu bila upotrebljena.¹⁵ Društvo je dotirano godišnjom sumom od nemačkog poslanstva u visini od 5 000 din, a jednaku sumu davala je i jugoslovenska vlada. Ulog jugoslovenske vlade direktno je zavisio od uloga nemačke vlade¹⁶

U statutu društva bio je naglašen njegov jugoslovenski karakter – pre svega u imenu (jugoslovensko-nemačko, a ne nemačko-jugoslovensko), a zatim i u članu 6, prema kojem su redovni članovi društva, osnivači i dobrotvoři, mogli da budu samo jugoslovenski podanici, dok su nemački građani mogli dobiti isključivo status vanrednih članova. Prema članu 8. jedino vanredni članovi, tj. građani Rajha, nisu imali pravo učešća u radu Skupštine, kao ni aktivno ni pasivno biračko pravo.¹⁷ Hasel je usvajanje ovih članova pripisao uticaju Miloša Trivunca, koga je okarakterisao kao neraspoloženog prema Nemcima. Trivunac je, prema njegovim rečima, doprineo da predstavnik nemačke manjine ne bude zastupljen u upravi.¹⁸ Društvo je bilo podešeno na dve sekcije – privrednu, koju je vodio ugledni industrijalac dr Vladimir Đorđević,¹⁹ i kulturnu, pod rukovodstvom dr Šefkije Behmene.²⁰

Statut, koji je imao 24 člana, bio je veoma precizan i predviđao stroga pravila za funkcionisanje društva. Prijem članova vršio se tajnim glasanjem. Precizno je određeno u kojim slučajevima i na koji način prestaje članstvo u društvu.

¹³ Satzungen des Jugoslawisch-Deutschen veretnes, Belgrad 1931, izveštaj Hasela od 6. 5. 1931, PA-AA, Bonn, Kult-Pol, VI W R 65796.

¹⁴ Biblioteka je 1938. godine imala fond od 1 100 dela u 1 400 tomova, dok je u čitaonici bilo ukupno 46 dnevnih listova, časopisa, magazina, modnih žurnala i stručnih časopisa, na nemačkom, srpskom i francuskom jeziku. (Jahresbericht... 1937/38).

¹⁵ Pismo nemačkog Ministarstva inostranih poslova poslanika Kesteru u Beogradu, 11. 7. 1929. PA-AA, Bonn Kult-Pol VI W R 65796; izveštaj Hasela od 14. 3. 1931, PA-AA, Bonn, Kent I, S. A. 9, Politic 2, Bd 3.

¹⁶ Herenje tražio od svoje vlade 8. 11. 1935. 4 500 RM u ovu svrhu, i žalio se što mu je dodeljeno svega 3 000 RM. Izrazio je strah da će to loše uticati na rad društva u trenutku kada krugovi oko njega sve više dobijaju na političkom uticaju (»Das waere aber gerade in dem jetzigen Augenblick, in dem die hinter der Jugoslawisch Deutschen Gesellschaft stehenden Kreise immer mehr an politischen Einfluss gewinnen, in hohem Masse unerwünscht«). Tim pre, što se suma koju prilaže ovdašnja vlada određuje prema visini sume koju uplaćuje nemačka vlada. (»...da die Hoehe des Zuschusses der hiesigen Regierung nach der Hoehe des deutschen Zuschusses bemessen worden ist«) Njegovo molbi je nemačka vlada izasla u susret i povećala sumu na 3 500 RM. (PA-AA, Bonn, Kult-Pol, VI W R 65799).

¹⁷ Isto.

¹⁸ Der Germanist, professor Trivunac und einige andere sind wohl in diesem Punkte weniger zuverlässig odr minderstens sehr aengstlich, Welch letztere Eigenschaft bei Trivunac bereits bei der Redigierung der Statuten hervortrat, so dass dann Artikel 6 und 8, die nicht gerade reichsdeutschfreundliche Fassung erhalten haben. Auch das vorlaeufige Fehlen etnes Vertreters der deutschen Minderheit an den Fuehrenden Stellen des Vereins ist offenbar auf seinen Einfluss zurueckzufuehren.« Isto.

¹⁹ Dr Vladimir Đorđević bio je jedan od najbogatijih i najuglednijih poslovnih ljudi međuratnog Beograda. Bio je predsednik Udrženja industrijalaca i predsednik privredne sekcije Srpskog kulturnog kluba. Doktorirao je 1907. u Berlinu sa tezom o reformi nemačkog bankarstva, kod čuvenog stručnjaka Riharda Vagnera. Nastavio je delatnost u svojoj porodičnoj firmi koja se bavila ciglarskom industrijom. Pisao je ekonomiske rasprave za časopis *Ekonomist*. (Dimitrije Đorđević, *Ožiljci i opomene*, Beograd 1994, 15–16, 21, 31)

²⁰ Izveštaj Hasela od 14. 3. 1931. PA-AA, Bonn, Kent I. S. A 9, Politic 2, Bd 3.

Uprava društva je složena i sastoji se od upravnog i nadzornog odbora, sa jasno utvrđenim i razgraničenim kompetencijama i komplikovanim pravilima za izbor i opoziv njihovih članova. Postoji potpuna odgovornost uprave pred Skupštinom društva i zagarantovana je kontrola njenog rada. U slučaju raspuštanja društva, njegovu imovinu treba da preuzme Državna hipotekarna banka.²¹ Stroge odredbe statuta ostavljaju utisak da je reč više o nekoj vrsti akcionarskog a ne kulturnog društva. Taj utisak nameće se još više ako se ovaj statut uporedi sa statutom nemačko-jugoslovenskog društva u Frankfurtu na Majni, kojim je rukovodio poznati slavista Herman Vendel. On sadrži 12 članova, predviđa samo predsedništvo i skupštinu kao organe društva, svako pravno i fizičko lice može biti član, dok je način izbora organa društva znatno jednostavniji.²² Verovatno je razlog tome predostrožnost i strah da ne dode do političke zloupotrebe društva (s obzirom na spoljnu politiku Kraljevine Jugoslavije u to vreme). Nije slučajno da je osnivanje društva propraćeno kratkim tekstom u beogradskoj *Politici*, sa komentarom: »Osnivanje ovog društva ne tangira naše veze sa starim prijateljima, niti nas ta prijateljstva sprečavaju da poštuјemo nemačku nauku i kulturu.²³

Najviše podataka o delovanju društva nalazimo u periodu od 1931. do 1935. godine, i to uglavnom u nemačkim izvorima. *Politika* je povremeno pratiла njegove aktivnosti, mada neredovno, a posle 1935. vesti su veoma retke. Nije poznat datum njegovog raspuštanja. Postoji podatak da je početkom aprila 1941. još uvek postojalo, kao i da 1942. više nije, pa možemo pretpostaviti da nije nikada zvanično raspušteno, već da je zbog okupacije prestalo sa radom.²⁴ U prvoj godini delovanja, društvo je imalo 260 članova, a 1938. članstvo je naraslo na 523 ljudi.²⁵

Prema informacijama kojima raspolažemo, delovanje društva obuhvatalo je organizovanje kurseva jezika, predavanja, muzičke i pozorišne priredbe, čajanke, igranke i proslave, kao i prisustvo delegacija društva u pojedinim prigodnim prilikama. Treba primetiti, međutim, da društvo nije imalo svoj časopis, niti bilo kakav stalni organ preko kojeg bi obaveštavalo javnost o svom delovanju, za razliku od sličnih društava u Beogradu (kao što su bili Udruženje prijatelja Velike Britanije i Amerike ili Društvo prijatelja Francuske.)

Kursevi jezika predstavljali su najintenzivniju i najvažniju aktivnost. Održavani su od zimskog semestra 1932/33. redovno u zgradи Druge muške gimnazije (čiji je direktor, Boško Bošković, redovno besplatno ustupao društvu gimnazijske prostorije za ostale aktivnosti, najčešće predavanja). U početku su bila organizovana četiri kursa nemačkog jezika i dva kursa srpskog, dok je broj polaznika varirao između 110 i 180. U zimskom semestru 1937/38. bilo je čak devet kurseva sa 250 polaznika. Cena je bila povoljna – između 120 i 150 dinara za semestar. Zbog velikog broja zainteresovanih bila su uvedena po dva odeljenja za

²¹ Satzungen der Jugoslawisch-Deutschen Veretnes, ...

²² Satzungen der Deutsch-Suedslawischen Gesellschaft zu Frankfurt am Main. Gegründet 27. Mai 1921. PA-AA, Bonn Kult-Pol VI W, R 65793.

²³ Jugoslovensko-nemačko društvo, *Politika*, 22. 2. 1931, 7.

²⁴ Poslednji podatak o društvu kojim raspolažemo je pismo Heinrichsbauera Branku Nedeljkoviću, predsedniku društva, od 3. 4. 1941 (BA-Berlin, R 63/248, 6). Nikola Polovina piše 8. 3. 1942. da je bio član uprave Jugoslovensko-nemačkog društva. »...dok je ono postojalo«. (AJ 100-18-57, 128).

²⁵ Jahresbericht des Vorstandes der Jugoslawisch-Deutschen Gesellschaft ueber die Taetigkeit im abgelaufenen Geschäftsjahr 1932/33, prilog izveštaja nemačkog poslanstva od 6. 5. 1932. PA-AA, Bonn, Kult-Pol VI W R 65797; Jahresbericht des Verwaltungsausschusses der Jugoslawisch-Deutschen Gesellschaft fuer die VII ordentliche Jahreshauptversammlung am 12. April 1938, PA-AA, Bonn; Kent III, 103373, 007-008.

svaki kurs.²⁶ Od 1934. godine uvedeni su kursevi nemačkog jezika za pitomce »Privrednika«,²⁷ kao i kursevi nemačke trgovачke korespondencije i stenografije,²⁸ a od 1935. i kursevi nemačke stilistike i književnosti za Jugoslovene i jugoslovenske književnosti za Nemce.²⁹ U vreme vlade Milana Stojadinovića i tesnih privrednih i političkih veza sa Nemačkom, održan je prvi put u zimskom semestru 1937/38. kurs nemačkog jezika za oficire beogradskog garnizona, u Oficirskom domu u Beogradu.³⁰

Predavanja su takođe bila brojna, bar do 1934. do kad imamo podataka. Preovladivale su teme iz oblasti kulture i aktuelnih društvenih zbivanja, dok je naučnih predavanja bilo najmanje, što govori o tome da je cilj bio privući što širi auditorijum. Izlaganja je bilo na nemačkom i na srpskom jeziku, a brojni su bili gosti iz Nemačke.

Predavanja iz kulture bila su raznolika i zanimljiva. Bilo je reči o velikim ljudima nemačke kulture, kao što su Wagner, Niče, Gete, Fridrih Veliki, Luter i Siler, zatim o nemačkom savremenom pesništvu, dramaturgiji i jeziku. Ova predavanja držala su gosti iz Nemačke, kao i beogradski kulturni poslenici.³¹ Poznati nemački slavista, dr Gerhart Gesemann iz Praga, držao je oktobra 1932. i oktobra 1938. predavanja na teme iz jugoslovenske književnosti i narodne muzike: »Stevan Sremac i karakterologija Balkana«, »Nova istraživanja o južnoslovenskom narodnom epu«, i »Snimanje narodnih pesama u Sarajevu i okolini«. Godinu dana kasnije društvo je organizovalo predavanje na temu »Portreti iz jugoslovenske književnosti«, kao i Njegoševa veče, sa predavanjem dr Alojza Smausa, čitanjem odlomaka iz Njegoševih dela i projekcijom filmova. Predavanja sa projekcijom filmova bila su veoma česta, što je u to vreme bio najmoderniji vid kulturne, ali i političke propagande. Tako su u organizaciji ovog društva prikazani i putopisni filmovi uz predavanja (»Romantična Rajna« 1933, i »Lepote nemačkog grada« sa projekcijama filmova o pet nemačkih gradova).³²

Predavanja o aktuelnim društvenim, pa posredno i političkim temama bila su takođe zastupljena. Jovan M. Jovanović, ugledni srpski i jugoslovenski političar, održao je predavanja na sledeće teme: »Osnovni pravci nemačke spoljne politike« (novembra 1932), »Razmena u Nemačkoj« (oktobra 1933), i »Nemačka

²⁶ Jahresbericht... 1932/33; Jahresbericht... 1933/34, prilog izveštaja nemačkog poslanstva od 11. 5. 1934, PA-AA; Bonn, Kult-Pol, VI W R 65798; Jahresbericht... 1938.

²⁷ Jahresbericht... 1933/34, isto.

²⁸ Kurs nemačke trgovачke korespondencije i stenografije, *Politika*, 1. 3. 1934, 12. Uvođenje ovog kursa sigurno je u vezi sa jačanjem privrednih veza, što je potvrđeno trgovачkim ugovorom između Jugoslavije i Nemačke od 17. 5. 1934.

²⁹ Kursevi jugoslovensko-nemačkog društva, *Politika*, 1. 10. 1935, 17.

³⁰ Jahresbericht... 1938.

³¹ Miloje Milojević, »Život Riharda Vagnera« (2. 4. 1933) i »Rihard Wagner o muzici budućnosti« (9. 4. 1933); Isidora Sekulić, »Vagner i Niče« (9. 4. 1933); dr Walter Linden, »Niče« (3. 4. 1937); Dr Max Dessoir, »Gete kao psiholog« (4. 4. 1932); G. von Nostitz, ataše nemačkog poslanstva, »Fridrih Veliki i umetnost« (26. 4. 1933); B. Barnikoel, »Luter i njegovo delo« (22. 11. 1933); Dr Dirlmeier, »Friedrich Schiller« (17. 1. 1934); dr Walter Linden, »Nemačko savremeno pesništvo« (26. 9. 1932), i »Jezik u ogledalu humanističkih nauka« (27. 9. 1932); Robert Weege, »Epilog iz ciklusa Nemanjića« (12. 1. 1938); Wilhelm Ruoff, »Nemačka lirika od Getea do danas«, (2. 2. 1938); dr Alfred Kuzmány, »Novije nemačko-austrijsko pesništvo« (9. 3. 1938); Dr Karl Wolff, »Gerhart Hauptmann i nemački narod« (28. 2. 1933). (Jahresbericht... 1932/33, 1933/34, 1938).

³² Isto; Ciklus predavanja o Nemačkoj sa projekcijama, *Politika*, 14. 3. 1933, 13; Njegoševa veče na nemačkom jeziku, *Politika*, 21. 1. 1934; Književno i filmsko veče Jugoslovensko-nemačkog društva, *Politika*, 20. 10. 1939, 17; Jahresbericht... 1937/38.

i Srbija u Prvom svetskom ratu 1914–1915» (marta 1934).³³ Neki predavači dotali su se izvesnih društvenih pitanja, kao što su problemi omladine, studenata, položaj žene, ili uloga štampe, kao i aktuelne političke situacije u Nemačkoj (Hitlerov režim).³⁴ Nažalost sadržaj ovih predavanja nije nam poznat, tako da ostajemo uskraćeni za mogućnost analize stavova predavača.

Predavanja o naučnim temama bila su retka – održana su tri predavanja iz oblasti geografije, po jedno iz arheologije i arhitekture, kao i jedno iz društvene istorije.³⁵

Pored prosvetnih i naučnih aktivnosti, društvo je organizovalo zabavni život, koji je bio dobra prilika za susrete i upoznavanje Nemaca i Jugoslovena. Čajanke, svečane večere i prijemi priređivani su u čast pojedinih eminentnih ličnosti, kao što su bili gospoda Keti Koster-Mar, supruga Alfreda Kostera, nemačkog poslanika u Beogradu do 1929, inače poznata nemačka slikarka, koja je jun 1932, boravila u Beogradu,³⁶ zatim nemački poslanici u Beogradu, Urlich fon Hasel i Dufour-Feronce, kao i ataše pri nemačkoj ambasadi, fon Nostic (von Nostitz), kojima je prireden ispraćaj sa njihovih dužnosti u Jugoslaviji, oktobra 1932, avgusta i novembra 1933.³⁷ Čajanke su priredene i berlinskom orijentalistu Franzu Babingeru, prilikom njegovog boravka u Beogradu, jugoslovenskom poslaniku u Berlinu, Živojinu Balugdžiću, i nemačkoj trgovačkoj delegaciji (od februara do aprila 1934).³⁸ Svečani prijem prireden je 8. juna 1938. nemačkom ministru spoljnih poslova, Konstantinu fon Nouratu, predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću, nemačkom poslaniku fon Herenu i jugoslovenskom poslaniku u Berlinu, Cincar-Markoviću, kao i grupi od 18 geopolitičara iz Nemačke (20. jun) koji su bili u poseti Jugoslaviji.³⁹ Redovne su bile proslave Nove godine, igranke, a povremeno su organizovani koncerti i pozorišne predstave. Poseban kuriozitet predstavlja pozorišni komad »Till Eulenspiegel« u izvođenju pitomaca »Privrednika«, koji su učili nemački jezik na kursevima Jugoslovensko-nemačkog društva što, kako nam izgleda, pokazuje visok kvalitet ovih kurseva.⁴⁰ Jula 1932. organizovan je i izlet brodom do Smedereva za članove društva i njihove goste, a kasnije je uvedena i praksa razmene studenata i letnjih boravaka srpskih učenika u Nemačkoj.⁴¹

³³ Jahresbericht... 1932/33 i 1933/34.

³⁴ Dr Franz Dirlmeter, »Nemački student u prošlosti i sadašnjosti« (22. 3. 1933); Dr Hans Hartmann, »Dolazi si stoleće žene?«, 23. 10. 1933); Maksim Mrzljak, »Moderna štampa« (4. 11. 1933); Guenter Schuetze, »O nemačkoj omladini« (26. 2. 1938); Egon Heymann, »Situacija u Nemačkoj« (3. 5. 1933); W. C. Gomoll, »Nova Nemačka« (8. 9. 1933); (Jahresberichte... 1932/33 i 1933/34; Konverzaciono veče Jugoslovensko-nemačkog društva, *Politika*, 25. 2. 1938, 18.)

³⁵ Dr Hermann Ruediger, »Smisao, cilj i metoda polarnog istraživanja« (29. 5. 1932) i »Privredno otkriće Arktika« (30. 5. 1932); B. Ž. Milojević, »Nemačko selo kao prostor za naseljavanje« (31. 1. 1934); »Nova arheološka nalazišta u Jugoslaviji« (14. 12. 1933); K. Schaeffer, »Moderna arhitektura« (27. 3. 1934); dr Schicking, »O ulozi puritanizma u Engleskoj«, (Jahresberichte... 1932/33 i 1933/34; O ulozi puritanizma u Engleskoj, *Politika*, 26. 5. 1931, 10; Predavanje G. Dr Ridigera, *Politika*, 24. 5. 1932, 12; Članovima Geografskog društva i Jugoslovensko-nemačkog društva, *Politika*, 27. 5. 1932, 13; Predavanje o modernoj arhitekturi sa projekcijama, *Politika*, 25. 3. 1934, 18).

³⁶ Gđa Keti Kester doputovala u Beograd, *Politika*, 29. 5. 1932, 8; Čajanka u čast gđe Kete Kester-Mar, *Politika*, 1. 6. 1932, 13; čaj u čast gđe Kester, *Politika*, 2. 6. 1932, 9; Jahresbericht... 1932/33.

³⁷ Jahresbericht... 1933/34.

³⁸ Jahresbericht... 1933/34.

³⁹ Jahresbericht... 1938.

⁴⁰ Opersko veče Mile Agatonović-Bošković I g-dice G. Ferka, 18. 3. 1933; Vagnerovo veče 9. 4. 1933, (Jahresberich... 1932/33); Till Eulenspiegel, 10. 1. 1934; Konzert des Verbandes der Deutschen Gesangvereines aus Novi Sad, 1. 5. 1933. (Jahresberich... 1933/34); Veče nemačke pesme, 1. 4. 1938. (Jahresbericht... 1938).

⁴¹ Izlet Jugoslovensko-nemačkog društva, *Politika*, 8. 7. 1932, 9; Jahresbericht,...1938.

U javnom životu Beograda društvo se pojavilo u nekoliko prilika, koliko možemo videti iz oskudnih obaveštenja kojima raspolažemo. Tako su delegacije društva polagale venac na spomenik poginulim nemačkim vojnicima na Banovom Brdu svake godine na praznik Svih Svetih, prisustvovale otvaranju nemačko-srpske škole u Beogradu, 23. aprila 1933, proslavi 10-godišnjice Društva prijatelja umetnosti »Cvijeta Zuzorić«. Redovni kontakti održavani su sa Nemačkom akademijom u Minhenu (Deutsche Akademie in Muenchen), društvom prijatelja Nemačke u Zagrebu, a potpomognuto je stvaranje jugoslovensko-nemačkog društva u Sarajevu, Zaječaru i Petrovgradu. Beogradsko Jugoslovensko-nemačko društvo smatrano je za centralnu svim ovim ograncima.⁴² Desetogodišnjica njegovog delovanja svečano je obeležena februara 1941. godine.⁴³

Pred kraj svog postojanja, koje se poklapa sa slomom Kraljevine Jugoslavije, društvo je faktički izgubilo slobodu i samostalnost delovanja, kao što je i cela država dospela u stanje gotovo apsolutne ekonomiske, a time i političke zavisnosti od Nemačke. Delegacija nemačkog Ministarstva inostranih poslova posetila je sva jugoslovensko-nemačka društva u Jugoslaviji (decembra 1939) i najavila osnivanje Nemačkog instituta za kulturu. Bilo je predviđeno da ovaj institut vodi rad društva, i iznutra ga aktivira, pošto Nemci nisu bili zadovoljni njegovim tadašnjim delovanjem. Spolja, međutim, sve je trebalo da izgleda potpuno suprotno, pa je čak preporučeno »da Jugosloveni treba da imaju osećaj da su oni naši ravnopravni partneri«. Iza ovakvih planova stajalo je nemačko poslanstvo u Beogradu i generalni konzul Najhauzen (Neuhausen). Oni su žeeli da u potpunosti kontrolišu program društva i ojačaju oslabljene veze između njega i konzulata.⁴⁴

Delovanje Jugoslovensko-nemačkog društva predstavlja zanimljivu epizodu iz društvenog i kulturnog života meduratnog Beograda. Istovremeno, ono donekle pokazuje i razvoj jugoslovensko-nemačkih odnosa u dekadi pred Drugi svetski rat. Najveću vrednost za razvoj kulturnih odnosa imalo je u periodu od 1931. do 1935. kada je, vešto vodenog rukom Stanoja Stanojevića, bilo pošteđeno političkih pritisaka i zloupotreba. U vreme vlade Milana Stojadinovića i sve do kraja delovanja, bilo je u senci sve jačih ekonomskih, a zatim i političkih odnosa između dve vlade, da bi na kraju, praktično, sasvim izgubilo samostalnost. Dinamika nemačkih izvora jasno govori o tome. Do 1934. godine, obaveštenja o društvu su najčešća, kada je nemačka vlada, u nedostatku jačih veza sa Jugoslavijom, pridavala važnost jednom kulturnom društvu. Kako su druge veze postajale sve jače, značaj Jugoslovensko-nemačkog društva za nemačke vlasti bivao je sve manji tako da su i vesti postajale sve ređe.

⁴² Jahresbericht,... 1932/33; Jahresbericht,... 1933/34; Jahresbericht,... 1938.

⁴³ Pismo Nikole Polovine izvanrednom komesaru Tanasiju Diniću, 6. 11. 1941, AJ 100-18-57, 125.

⁴⁴ Jugoslawien-Reise des Praesidiums vom 7. bis 19. Dezember 1939.

RANKA GAŠIĆ

THE YUGOSLAV-GERMAN SOCIETY IN BELGRADE 1931–1941

Summary

The Yugoslav-German Society was founded on 21 February 1931 in Belgrade and remained active until the beginning of WWII, with the purpose of strengthening cultural and economic relations between the two countries. Reports of this association's activity could be found almost exclusively in German sources, while the Yugoslav press followed its work only sporadically. Founded during the 6th January Dictatorship, at a time when Yugoslavia had loose political relations with Germany, the society found itself in a delicate position from the beginning. In the desire to prevent any connection with politics, the statute of the society was carefully conceived so as to determine with great precision the scope and manner of its operation.

The first president and one of the founders of the society was Stanoje Stanojević, a notable historian and professor of the Belgrade University. Members of the Board and of the Advisory Committee were respectable citizens belonging to the Belgrade elite of the time, and usually stemmed from cultural or academic circles, although businessmen and politicians were also among the members. The Board's annual reports and newspaper articles point to the society's varied activities, which included the organization of language courses, lectures, concerts, tea-parties, receptions, performances and even a student and pupil exchange program.

The role and importance of the society went through various phases during the decade of its existence. In the beginning practically a pioneer in reviving cultural and economic ties between Serbia and Germany, the society gradually became an instrument of daily politics when Yugoslavia's political inclinations changed. Towards the end of its existence, this association entirely lost its independence as a result of the predominant German influence on Yugoslavia's national and foreign policy.

MILOŠ TIMOTIJEVIĆ
Kustos, Narodni muzej
Čačak, Cara Dušana 1

BALKANSKI SAVEZ 1953–1954. I JUGOSLOVENSKA MEDIJSKA SLIKA POLITIČKOG I GEOGRAFSKOG OKRUŽENJA

ABSTRACT: Rad predstavlja pokušaj da se sagleda zvanična slika država i naroda na Balkanskom poluostrvu stvarana u jugoslovenskoj javnosti tokom postojanja Balkanskog saveza 1953–1954. Zvanični medijski doživljaj svog geografskog i političkog okruženja, prenet iz beogradske štampe, bio je uslovljen trenutnim spoljnopolitičkim potrebama i ideološkim predubeđenjima.

Međunarodni položaj Jugoslavije posle Drugog svetskog rata određivala je činjenica da je KPJ osvojila vlast i postala stub novog političkog sistema. Kao jedina rukovodeća snaga u društvu ona je utvrđivala pravac spoljne politike zasnovan na »večnom savezu« sa Sovjetskim Savezom, institucionalizovan potpisivanjem Ugovora o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji. Za zapadne saveznike zaključenje tog ugovora bilo je znak da je Jugoslavija napustila politiku ravnoteže prema svim zemljama pa je shodno tome tretirana kao deo njihovih primarnih odnosa sa Sovjetskim Savezom a ne kao samostalan međunarodni činilac. Nastanak i delovanje hladnog rata samo su pojačali takav stav Zapada prema Jugoslaviji.¹

Rezolucija Informbiroa i blokada koja je potom usledila od strane Sovjetskog Saveza i njegovih saveznika u Istočnoj Evropi dovele su Jugoslaviju u potpunu izolaciju. U prethodnom razdoblju privredni, kulturni i svaki drugi vid života i saradnje bio je vezan za komunističke zemlje. Posle raskida sa Istokom pojavio se problem kako naći oslonac u svetu za ostvarenje svojih interesa i očuvanje nezavisnosti. Izlazak iz takve situacije potražen je u ekonomskoj i političkoj podršci Zapada koji je, sa svoje strane, u novonastalom razvoju događaja tražio svoj interes jer se prvi put u istoriji dogodilo da jedna komunistička zemlja osnovana na principima sovjetske države postaje nezavisna od Moskve. Još značajnija i dalekosežnija posledica ovog čina ogledala se u uništenju oreola mistične svemoći i nepogrešivosti Kremlja čime se u velikoj meri povećavala mogućnost da se i druge komunističke partije odvoje od SSSR-a.²

Izlaz iz međunarodne izolacije Jugoslavija je u to vreme pokušava da obezbedi jačanjem regionalne saradnje sa Turskom i Grčkom. Ona se odvijala u klimi opšte blokovske podele sveta što je sužavalо prostor za samostalno odlučivanje neangažovanih zemalja. Jugoslovensko rukovodstvo je nameravalo da zemlju približi Zapadu, ali je u isto vreme želelo da sačuva svoju vanblokovsku poziciju.

¹ Dragica Mugoša, *Sjedinjene Američke Države i Jugoslovenska 1948*, »Istorija 20. veka«, 2, Beograd 1983, str. 59.

² *Isto*, str. 64–65.

Saradnja između Turske, Grčke i Jugoslavije predstavljala je kako po formi tako i po sadržini plod takvih nastojanja.³

Saradnja je započeta brojnim kontaktima diplomatskih predstavnika kao i vojnih delegacija na visokom nivou. Njihovi razgovori vođeni su u drugoj polovini 1952. Cilj taktičkog približavanja Zapadu, pored stabilizacije položaja u odnosu na Istočnu Evropu, bio je traženje adekvatnog rešenja za tršćansko pitanje. Stvaranje regionalnog odbrambenog saveza sa Turskom i Grčkom, koje su u to vreme imale značaj važnih karika zapadnog odbrambenog sistema, pošto su obezbeđivale južno krilo NATO saveza, podsticale su i zemlje Zapada jer bi se pristupanjem Jugoslavije bitno osnažile pozicije saveza u odnosu na SSSR. Plan je predviđao postepeno uključivanje Jugoslavije u vojne i političke obaveze prema NATO savezu. Posledice takvog razvoja dogadaja bile su negativne reakcije Sovjetskog Saveza koji je u ovom poduhvatu video deo šireg plana za stvaranje »sanitarnog kordona« oko SSSR-a i zemalja pod njegovom dominacijom. Približavanje Jugoslavije zapadnim državama nije se dopadalo ni Italiji koja je sa nepoverenjem gledala na takve poteze svojih saveznika, prevashodno imajući na umu svoje interes u pogledu sudbine Trsta o čijem definitivnom statusu u to vreme još nije bila doneta konačna odluka.

Jugoslovensko rukovodstvo ocenilo je da bi uspostavljanjem takvog saveza obezbedilo veću vojnopolitičku sigurnost na istočnim granicama gde je situacija još bila neizvesna. U isto vreme sklapanjem takvog regionalnog saveza izbegavana je obaveza direktnog uključivanja u zapadni odbrambeni sistem. Postojali su pored vojne komponente, ozbiljni ekonomski razlozi za zaključenje sporazuma. Poljoprivredna proizvodnja nije beležila rast koji bi zadovoljio potrebe zemlje. Njeno povećanje od 1945. do 1952. iznosilo je svega 2% tako da nije dostignuta predračna proizvodnja. Rešenje je trebalo tražiti u uvozu, što je i uradeno sklanjanjem ugovora sa Turskom. Značajna je bila i prilika da se tržišta Turske i Grčke otvore za industrijske proizvode iz Jugoslavije.⁴

Međutim, čvrše vezivanje Jugoslavije za Zapad pretilo je da posle izvensnog vremena dovede u pitanje vladajući politički sistem odnosno neprikosnovenu vlast KPJ. Zato su jugoslovenski rukovodioci, u zavisnosti od trenutnih unutrašnjih i međunarodnih zbivanja, morali da balansiraju u pogledu mere svog približavanja Zapadu i prihvatanja njegovih zahteva.

Ozbiljni razgovori oko sklapanja saveza počeli su početkom 1953. U januaru te godine Beograd je posetio ministar inostranih poslova Turske Fuad Keprili. Turska strana je zastupala stav da predstojeći trojni sporazum treba da predstavlja samo etapu koja bi dovela do krajnjeg cilja – uključivanja Jugoslavije u Atlantski pakt. Takvo viđenje nije odgovaralo Jugoslaviji koja je smatrala da saradnja treba da bude regionalna. Na povratku iz Jugoslavije Keprili je posetio Grčku i sa kolegom Stefanopulason usaglasio stavove u vezi sa budućim oblikom saradnje koji očigledno nije mogao da bude vojnog karaktera usled stava jugoslovenske strane.⁵

Posle Keprilija u zvaničnu posetu Jugoslaviji došao je i grčki ministar inostranih poslova Stefanopoulos. Tom prilikom utvrđena je osnova sporazuma na principima prijateljstva i nenapadanja. Odstupanje od prethodnih težnji sklapanja prevashodno vojnog sporazuma bilo je uslovljeno stavom SAD koji su insistirale na političkom približavanju tri zemlje u prvoj fazi. Naime, Turska i Grčka

³ Dragan Bogetic, *Članstvo Jugoslavije u Balkanskom savezu i NATO pakt*, »Istorija 20. veka«, 1–2, Beograd 1991, str. 65.

⁴ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, str. 489.

⁵ Dragan Bogetic, *n. d.*, str. 68; D. Bekić, *n. d.*, str. 495.

kao članice Atlantskog saveza nisu mogle da zaključe nijedan sporazum bez prisanka organizacije kojoj su pripadale. U njegov sastav ulazila je i Italija koja je nastojala da obezbedi povoljno rešenje tršćanskog pitanja. Zato je trebalo obezbediti njen makar načelni pristanak kao neposredno zainteresovane strane. Takav razvoj događaja doveo je do toga da su se tri strane saglasile kako iz budućeg ugovora treba izbaciti sve vojne odredbe osim onih načelnog karaktera.⁶

Trojica ministra inostranih poslova potpisala su u Ankari 28. februara 1953. Sporazum o prijateljstvu i saradnji između Turske, Grčke i Jugoslavije koji je predviđao saradnju u duhu aktivne i miroljubive koegzistencije i načela OUN. Pored konsultacija od zajedničkog interesa bilo je predviđeno da se održavaju redovne konferencije ministara inostranih poslova, da se ostvaruje saradnja na nivou generalštaba kao i saradnja u oblasti ekonomije, tehnike i kulture.⁷

»Mirovna inicijativa« Moskve ubrzo posle Staljinove smrti budila je nade u stišavanje hladnoratovskih tendencija. Međutim, to je predstavljalo ozbiljnu opasnost po jedinstvo organizacije zapadnoevropskih zemalja jer su neke od njih sa velikim olakšanjem primile vest o takvom razvoju događaja i počele da razmišljaju o smanjenju svog vojnog potencijala i učešća u zajedničkim odbrambenim naporima. Na Balkanu se takođe sve više ispoljavala sovjetska »mirovna inicijativa« koja se najviše ogledala u javnom odricanju od teritorijalnih pretenzija prema Turskoj, ponudi razmene ambasadora sa Jugoslavijom i diplomatskom ostvaraju prema Grčkoj. Popuštanje zategnutosti u međunarodnim odnosima odrazilo se i na stavove tri saveznika. Oni su se znatno razlikovali što se videlo prilikom ratifikacije Ankarskog ugovora. Tekst Deklaracije koji je tom prilikom donet izazvao je sukobe. Jugoslavija je insistirala da se izbace formulacije koje bi se u javnosti mogле tumačiti kao njen korak ka pristupanju Atlanskom paktu. Bilo je to vreme kada su se jugoslovenski komunisti nadali da će Sovjetski Savez promeniti svoju politiku i priznati greške.⁸ Za razliku od Jugoslavije, novu sovjetsku strategiju Turska i Grčka su primile sa velikim nepoverenjem.

Različiti stavovi tokom priprema za potpisivanje zajedničke Deklaracije nisu sprečili da se ona potpiše i objavi 24. juna 1953. Sadržina oslobođena bilo kakvih blokovskih formulacija odgovarala je Jugoslaviji. Takav razvoj događaja, u vezi sa očekivanjima jugoslovenskog rukovodstva u pogledu obnove saradnje sa SSSR-om kao i problema oko naseljavanja grčkih kolonista u područja koja su ranije naseljavali Egejski Makedonci, doveo je do zamiranja saradnje među saveznicima.⁹

Velike nade polagane u normalizaciju odnosa sa SSSR-om i ostalim istočnoevropskim zemljama izneverene su. Sovjetskom Savezu nije odgovaralo uspostavljanje saveza na Balkanu kojeg je doživljavao kao sredstvo upereno protiv sebe, pa usled toga nije menjao politiku prema Jugoslaviji što je splasnulo očekivanja jugoslovenskog rukovodstva.¹⁰ Zbog takve situacije Jugoslavija je posle kraće stagnacije intenzivirala aktivnosti na polju trojne saradnje. Preduzeta je inicijativa za prerastanje Ankarskog ugovora u trojni savez. U svom odgovoru

⁶ Dragan Bogetic, *n. d.*, str. 70.

⁷ Leo Mates, *Medunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976, str. 74.

⁸ »Nas bi to radovalo. Mi ćemo čekati mi ćemo videti – govorio je Tito već krajem marta nakon svog povratka iz Londona komentarišući odnose Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom«, J. B. Tito, *Govori i članci*, VIII, Zagreb 1957, str. 49.

⁹ Dragan Bogetic, *n. d.*, str. 75.

¹⁰ »Pokazalo se naime da su navedene procene Jugoslavije bile više rezultat apstraktne marksističke analize nego konkretnih informacija o najnovijim događajima i procesima u Sovjetskom Savezu i Istočnoj Evropi«, Dragan Bogetic, *n. d.*, str. 76.

Turska i Grčka su se pozivale na svoje članstvo u Atlanskom paktu i konsultacije koje bi tom prilikom morale da uslede.¹¹

Poseta J. B. Tita Turkoj od 12. do 16. aprila 1954. potisnula je distanciranje Turske u pogledu stvaranja trojnog saveza. Tito je uspeo da ubedi Turke da se takva saradnja neće kosititi sa njihovom pripadnošću Atlanskom savezu. Bez obzira na sve pritiske prilikom posete J. B. Tita Atini koja je usledila od 2. do 5. juna 1954. potvrđena je rešenost dve zemlje da se stvori vojno-odbrambeni savez. U vezi sa tim odlučeno je da Turska, Grčka i Jugoslavija imenuju svoje predstavnike koji će premiti tekst ugovora o budućem savezu. Rad eksperata pokazao je da postoje razlike u pristupu između Turske i Grčke sa jedne i Jugoslavije sa druge strane. Radilo se suprotnim stavovima u vezi sa oblikom budućeg saveza, njegovom ulogom u slučaju agresije na neku od članica i odnosom prema Atlanskom paktu.¹²

Nepomirljivo držanje jugoslovenskih predstavnika koji nisu želeli da uđu u tešnju saradnju sa Atlantskim paktom bilo je uslovljeno novim krupnim promenama u spoljnopoličkoj orientaciji Sovjetskog Saveza. Naime, u drugoj polovini juna neposredno uoči sastanka eksperta u Atini došlo je do inicijative SSSR-a naglog poboljšanju odnosa sa Jugoslavijom. Ključni deo predstavljalio je pismo koje je Hruščov uputio J. B. Titu preko svog ambasadora, koje je jugoslovenskim rukovodiocima davalо nade u poboljšanje odnosa sa SSSR-om.¹³

Posle više odlaganja konačno je odlučeno da se konferencija tri ministra inostranih poslova održi od 6. do 9. avgusta na Bledu. Na konferenciji Jugoslavija je uspela u svojoj nameri da Balkanski savez ostane isključivo odbrambena organizacija bez ideoloških premeta i nezavisna od Atlanskog pakta. Problem oko automatskog uključivanja u sukob ako neka zemlja bude napadnuta s obzirom na članstvo Turske i Grčke u Atlanskom savezu rešen je tako što bi se predviđala posebna procedura. Međutim, ostale su krupne razlike posebno u gledištu na tadašnju međunarodnu situaciju. Jugoslavija je smatrala da treba pozdraviti novi kurs SSSR-a, dok su Turska i Grčka i dalje imale rezerve o tom pitanju.¹⁴

Posle Bledske konferencije razmimoilaženje triju partnera još se više produbilo izazivajući sve veći raskorak u njihovim spoljnopoličkim orijentacijama.¹⁵ Pogoršani odnosi između Turske i Grčke oko pitanja Kipra, kao i izmenjene međunarodne okolnosti, doprineli su zamirjanju saradnje koja se svela samo na komunikacije stručnih tela. Balkanski savez je ostao da »živi samo na papiru«.

*

Vladajuća struktura u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata posedovala je aparat agitacije i propagande čiji je cilj bio koncentrisanje čitavog političkog, kulturnog, prosvetnog života u ruke komunističke partije i njenih ustanova. Od agitacije i propagande traženo je da usmeri spontane težnje masa za kulturnim i političkim životom tako da one postanu »kanalizane«.¹⁶ Usled snažnog uticaja

¹¹ Darko Bekić, *n. d.*, str. 491.

¹² »Dok su Tito i Papagos vodili razgovor u Atini, Amerikanci su hitno pozvali turškog premijera Mendersa u Vašington i koristeći nagomilane turske ekonomski probleme izvršili na njega jak pritisak da uspori pretvaranje pakta u savez«, Dragan Bogetic, *n. d.*, str. 81.

¹³ Dragan Bogetic, *n. d.*, str. 83; Darko Bekić, *n. d.*, str. 610.

¹⁴ Darko Bekić, *n. d.*, str. 648.

¹⁵ »Dok su naporci Jugoslavije bili upereni u pravcu smirivanja međunarodne situacije i aktivne koegzistencije, Turska se u potpunosti angažovala na povezivanju zemalja Srednjeg Istoka u anglo-američki vojni blok«, Dragan Bogetic, *n. d.*, str. 88.

¹⁶ Branko Petranović, *Istoriја Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd 1988, str. 120.

štampa je došla pod potpunu kontrolu agitpropa koji se brinuo o njenom političkom i idejnom sadržaju. Urednici listova pozivani su na savetovanja na kojima su upozoravani na dobre i loše primere u radu. Ovakav sistem rada kombinovan je sa drugim tako da je umesto direktnog mešanja u rad redakcija od urednika i štampe traženo da »uđu u duh partijске linije«.¹⁷ Tako usmerena štampa odredivala je, preko novinskih izveštaja o balkanskim državama i narodima, osećanja, raspoloženja, odbojne ili privlačne stavove i gledišta u zavisnosti od trenutnog političkog cilja. Zbog tih razloga za proučavanje medijske slike koja je postojala u Jugoslaviji o balkanskom okruženju štampa predstavlja najbolji izvor.

Struktura medijske slike Balkana prelamala se kroz nekoliko tema neprekidno prisutnih u štampi. Pored uobičajenih novinskih članaka o trenutnoj političkoj situaciji, posebno su bili sadržajni izveštaji povodom potpisivanja Ankarskog pakta i Bledskog sporazuma kao i prilikom poseta Josipa Broza Turskoj i Grčkoj. U početku su davana objašnjenja i opravdanja pregovora i sklapanja saveza sa Turskom i Grčkom 28. februara 1953, u Ankari, da bi se prešlo na opise saveznika i potenciranje zajedničkih osobina i interesa sa prečutkivanjem razlika i sukoba, uz osrvt na Albaniju i Bugarsku koje su u suprotnom taboru da bi se završilo zatamnjrenom slikom efekata i budućnosti sporazuma potpisanoj 9. avgusta 1954. na Bledu.

Ankarski pakt

Posledice raskida sa zemljama Informbiroa bile su mnogobrojne. Jedna od njih bila je promenjena medijska slika sveta i neposrednog geografskog okruženja. Pre 1948. Jugoslavija je posmatrana kao nerazdvojni deo bratske socijalističke zajednice, a javnost je pripremana za stvaranje balkanske federacije.¹⁸ Izvesno vreme Jugoslavija je posle 1948. prikazivana kao usamljeno ostrvo socijalizma okruženo neprijateljima sa svih strana.¹⁹

Promena spoljne politike i otvaranje prema zapadnim zemljama od kojih je sada dolazila pomoć uslovili su novu medijsku sliku.

Pregovori Turske, Grčke i Jugoslavije završeni su potpisivanjem sporazuma u Ankari, koji je obrazložen činjenicom da svakoj zemlji potpisnici sporazuma preti opasnost od SSSR-a i njegovih saveznika. Taj uslov za sklapanje sporazuma neprekidno je ponavljan u štampi prilikom priprema ovog poduhvata²⁰, kao i u govorima Josipa Broza na velikim javnim skupovima.²¹

Tako uočen motiv za povezivanje tri zemlje tražio je dalju razradu. Na pitanje zašto prostor Balkana interesuje SSSR davan je odgovor kako je to područje oduvek privlačilo interes moćnih država budući da je od neprocenjivog značaja za njihovu politiku.²² Takva tendencija je imala istorijsku podlogu. Posebno se insistiralo na ulozi carske Rusije u prošlosti i ocenjeno je da je za nju: »osvajanje ovog područja predstavljalo vekovni san.«²³ Međutim, nije samo sa

¹⁷ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd 1988, str. 149–150.

¹⁸ Predrag Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Beograd 1996, str. 73.

¹⁹ Predrag Marković, *n. d.*, str. 74, D. Bekić, *n. d.*, str. 30.

²⁰ »Prijateljstvo počiva ne samo na uzajamnim simpatijama već i na zajedničkim interesima, na zajedničkom sudbinom pred velikom opasnošću od agresije«. *Keprili u Beogradu*, »Borba«, 21. 01. 1953.

²¹ J. B. Tito, *n. d.*, str. 136.

²² *Saradnja u ime mira i nezavisnosti*, »Međunarodna politika«, 1. 1. 1953.

²³ *Isto*.

istoka dolazila opasnost za balkanske narode. Uočen je još jedan neprijatelj – Italija, čija je osnova spoljnopolitičke koncepcije bila prođor na Balkan i dalje u Malu Aziju. Potvrda takvih namera bile su vojne akcije Italije u Prvom i Drugom svetskom ratu.²⁴ Područje Balkana prikazano je kao bitno i u neprestanom videokrugu velikih sila. Danas, na njega pretenduju SSSR sa jedne i Italija sa druge strane, a tako je bilo i u prošlosti. Takve analize su pokazivale da je potrebno udruživanje država kojima preti takva opasnost. Taj stav potvrđivali su i istupi diplomatskih predstavnika jugoslovenskih saveznika,²⁵ kao i govori Josipa Broza.²⁶

Prednosti udruživanja u jedan savez potkrepljivane su suprotnim primerima iz prošlosti i gorkim iskustvima sa stranim intervencijama. To iskustvo predstavlja lekciju o tome da su balkanski narodi trijumfovali kad su bili ujedinjeni a da su skupo platili nedovoljan otpor prema stranom uticaju.²⁷ Da bi ostvarili svoje ciljeve tim narodima neophodni su saradnja i udruživanje. To je bila poruka koja je trebalo da se izvuče iz sklapanja Ankarskog pakta. U suprotnom, balkanski narodi mogu se nadati da će se ponoviti ono što se već događalo u prošlosti.

Vojni potencijali ovakvog saveza označeni su kao »krupna snaga« s obzirom na to da tri zemlje imaju dobre i snažne armije.²⁸ Insistiralo se na tome da je to savez koji se bori za slobodu, nezavisnost malih država, nacionalno dostoјanstvo a pre svega mir, ali i da predstavlja »upozorenje agresoru protiv eventualnih avantura«.²⁹ Zbog odbrambenog karaktera i odricanja od bilo kakvih pretenzija ocenjeno je da Ankarski pakt odiše visokim moralnim ciljevima za koje se bori čitav slobodoljubivi svet.³⁰

Međusobni odnosi tri saveznika prikazivani su kao puni poverenja, poštovanja i ravnopravnosti.³¹ Naglašavano je da između tri zemlje nema nesporazuma i pojedinačnog nametanja svoje volje. Akcenat stavljan na »ravnopravnost« i »međusobno uvažavanje« ima koren u činjenici da je to savez jedne komunističke i dve nekomunističke države. Različiti društveni sistemi nisu prečutkivani ali nisu ni prikazivani kao prepreka za saradnju.³² Ipak, ta saradnja se ističe upravo zbog toga: »Zemlje koje teže miru mogu saradivati bez obzira na unutrašnje uređenje«,³³ »Postojanje razlika u društvenom uređenju tri zemlje ne samo što ne ometa tu saradnju nego čak podvlači njen veći i dublji značaj«.³⁴

Očekivanja od sporazuma nisu se samo ograničila na tri zemlje potpisnice. Iстicanje saveza »kao primera koga treba slediti« odnosilo se pre svih na Albaniju i Bugarsku. Privlačnu snagu jugoslovenskog primera uočio je i štab za planiranje SAD procenivši da bi moglo doći do još nekog takvog slučaja.³⁵ Ovakve ocene iznošene su i u turskoj štampi koja je prenosila vesti da je posle zaključenja Ankarskog pakta poraslo uzbuđenje u Bugarskoj i da u njoj postoji želja za

²⁴ *Isto*.

²⁵ *Keprići u Beogradu*, »Borba«, 21. 1. 1953.

²⁶ J. B. Tito, *n. d.*, str. 81. i 136.

²⁷ *Izjava Koće Popovića*, »Politika«, 6. 6. 1954.

²⁸ J. B. Tito, *n. d.*, str. 81. i 136.

²⁹ *Zajednički kominike*, »Borba«, 26. 1. 1953.

³⁰ *Isto*.

³¹ *Nova era na Balkanu*, NIN, 25. 1. 1953.

³² J. B. Tito, *n. d.*, str. 17. i 31.

³³ *Zajednički kominike*, »Borba«, 26. 1. 1953.

³⁴ *Branik mira*, »Borba«, 18. 2. 1953.

³⁵ Dragica Mugoša, *n. d.*, str. 64.

sporazumom.³⁶ Slične stavove i očekivanja prenosila je i grčka štampa, s tim da je pored Bugarske priključivala i Albaniju.³⁷

Medijska slika Turske

U medijskoj slici Turske krenulo se od utvrđenih elemenata prisutne opasnosti, za koju je procenjeno da se može eliminisati samo udruživanjem.³⁸ Ovakvo saznanje delila je i Turska, a što je najvažnije, to nije stav samo zvanične politike već je to i osećanje kojim je prožet čitav narod, svaki čovek.³⁹ To se odmah uočava: »Da osetimo raspoloženje turskog čoveka za novo delo mira na Balkanu nije nam trebalo mnogo vremena«.⁴⁰ I Turci kao i Jugosloveni žele pre svega nezavisnost, nesmetan razvoj, slobodu i mir. Posle preduslova saradnje navodi se da Jugoslaviju od Turske trenutno razdvajaju »forme života«, ali da suprotna društvena uređenja gube značaj pred zadatkom odbrane nezavisnosti što predstavlja zajednički interes.⁴¹ Polazeći od toga uočene su mnogobrojne »sličnosti« i »zajedničke tačke« između dva naroda i to na nekoliko nivoa. Krenulo se od traženja sličnosti u novijoj istoriji, zatim su prikazani »simpatija« i »ljubav« turskog naroda prema Jugoslaviji i njenim ljudima a ponaviše prema vodi, da bi se nastavilo predočavanjem snage turske armije i privlačnosti kulturnih vrednosti i svakodnevnog načina života na Orientu.

Potraga za zajedničkim tačkama u neposrednoj prošlosti dve države

Geografski odvojene, Jugoslavija i Turska sredinom 20. veka nisu imale one veze karakteristične za države koje poseduju zajedničku granicu. Fizička udaljenost, kao i prošlost prepuna krvavih sukoba, dugotrajnih neprijateljstava i suprotstavljenih nacionalnih interesa, nije predstavljala dobru podlogu za uspostavljanje prijateljstva između dve zemlje. Isticanjem borbe koju je Turska vodila po završetku Prvog svetskog rata zatamnjivana su takva sećanja, da bi se stvorilo osećanje prisnosti dva naroda. Sličnost međunarodne situacije, prethodnog državnog uređenja, načina borbe i njenog konačnog ishoda bili su elementi medijskog prikaza Turske i njene »sudbinske« povezanosti sa Jugoslavijom.

Početni elemenat predstavlja činjenica da se kao i jugoslovenski narodi i turski narod izborio za slobodu oružanom borbom.⁴² Rasparčanu teritoriju od stranih sila turski narod je oslobođio snagom svog oružja: »U četvorogodišnjoj nacionalnooslobodilačkoj borbi koja je još 1918. počela iz dubine Anadola malim

³⁶ AJ, Fond 112, Tanjugovi »crveni bilteni« – dnevni izveštaji stranih agencija, fasc. 76, 25. 2. 1953; Turska štampa o Balkanskom sporazumu, izveštaj lista *Vatan*.

³⁷ AJ F-112, 76; 2. 3. 1953, pisanje grčke štampe, izveštaj lista *Etnos*.

³⁸ *Očigledni uspesi*, »Politika«, 18. 4. 1954.

³⁹ *Na putu iz Ankare*, »Politika«, 7. 03 1953.

⁴⁰ *Isto*.

⁴¹ *Put u Ankaru*, »Borba«, 11. 4. 1954.

⁴² *Turska na putu progresa*, »Međunarodna politika«, 1. 11. 1953. »Primirjem u Mudrosu 1918. i ugovorom u Sevru 1920. g. računalo se da je zauvek skinuto sa dnevnog rada vekovno pitanje bolesnika na Bosforu i da su time okončane neprestane bune podjarmljenih naroda pod vlašću Velike Porote. Nacionalna turska teritorija bila je raskomadana i podjarmljena na područja pod stranom okupacijom i interesne zone.«

partizanskim akcijama u pozadini mandatorskih trupa a zatim je buknula u sveopšti oružani ustanak, turski narod je sam poništio presudu koja mu je nametnuta u Sevru i rešio pitanje svoje nacionalne slobode i nezavisnosti.⁴³ Nemirenje sa sudbinom, borba, hrabrost, odupiranje velikim silama koje nameću svoju volju, sve su to bile osobine koje su mediji isticali kod turskog naroda. Rat koji su vodili Turci završen je pobedonosno, pod komandom snažnog vođe: »Brojno nadmoćnijeg protivnika, jačeg u oružju, savladao je svojom moralnom snagom i vojničkim talentom koji se tako snažno ispoljio u liku njegovog legendarnog vojskovođe i državnika Kemala Ataturka«.⁴⁴ U odlučujućim trenucima poveo je borbu i istrajaо do kraja bez bilo kakvog kompromisa sa neprijateljem.⁴⁵ Snaga turskog naroda proizlazila je i iz pravednosti tog čina. Ataturk nije bio samo vojskovoda. On je oslobođio turski narod od vekovnog mračnjaštva, fanatizma i misticizma. Bio je odlučan borac protiv »verske reakcije« koju je surovo slamao.⁴⁶ Sličnost između njega i J. B. Tita uslovljena je stereotipom prikazivanja istorijskih ličnosti u to vreme, a on je određen elementima vezanim za stvaranje kulta vođe.⁴⁷ Borba za nezavisnost, proglašenje republike, borba protiv rakkije sve je to navodilo na zaključak: »Za vas je Tito ono što je za nas Ataturk. Takvi ljudi stvaraju istoriju i pronalaze puteve na kojima se narodi susreću«.⁴⁸ Ove reči iz usta turskog naroda povezuju dva naroda i dve zemlje. »Narod savezničke Turske idući putem koji mu je utrla tako smela ličnost kao što je bio Kemal Ataturk uspeo je da iz temelja preobrazi svoju zemlju i svoj život, ume da ceni borbu i plemenite narode jugoslovenskih naroda. Njemu nije teško da uporedujući savremenu istoriju dvaju naroda pronađe veoma mnogo sličnih ako ne i istovetnih podviga«.⁴⁹

Pored borbe za nezavisnost i »velikog vođe« dva naroda poseduju još neke zajedničke osobine. Jedna od njih je borba za izgradnju zemlje. Opustošena posle strane intervencije Turska se morala obnoviti i izgraditi. Zahvaljujući oslobođenju društvenih snaga pokrenutih delatnošću K. Ataturka zemlja je krenula putem prosperiteta. Borba za obnovu i izgradnju, kult fizičkog rada, herojstvo običnog čoveka koji se žrtvuje za svoju zajednicu i bolju budućnost – kategorije koje su preuzete iz boljševičke tradicije i sprovedene u Jugoslaviji posle rata.⁵⁰ Sve te osobine pronalažene su i kod turskog naroda. Simbol svih pregnuća jeste podizanje nove turske prestonice Ankare: »Ankara je grad koji sam po sebi i svojim spoljašnjim izgledom predstavlja simbol pobjede koju je turski narod izvojevao na putu preporoda pod zastavom K. Ataturka. To je grad koji je podignut na

⁴³ *Isto.*

⁴⁴ *Isto.*

⁴⁵ *Rat za nezavisnost*, »Politika«, 2. 4. 1954. »Veliki patriota pun poverenja u skrivenе snage svoga naroda čiji istorijski put dobro razumeo i osetio najbolje težnje. Očajanju je prepostavio borbu svestan da ne može biti nikakvih kompromisa niti odstupanja u teškim iskušenjima i natčovečanskim naporima kojima je trebalo iskupiti slobodu. Dva puta brojnijem neprijatelju suprotstavio je moralnu snagu koju je crpio iz pravednosti borbe.«

⁴⁶ *Kemalova postignuća u opasnosti*, »Međunarodna politika«, 16. 9. 1953.

⁴⁷ On proistiće iz komunističke tradicije prenete od Lenjina preko Staljina do ostalih lidera komunističkih zemalja i pokreta. Miroslav Jovanović, *Staljinizam*, »Istorijski glasnik«, 1–2, Beograd 1993, str. 116.

⁴⁸ *Trajno prijateljstvo*, »Politika«, 10. 4. 1954.

⁴⁹ *Isto.*

⁵⁰ Miroslav Jovanović, *n. d.*, str. 116–117.

jednom suvom i skoro pustom predelu Centralne Anadolije. U ovakvim gradištima i gradovima koji slični postoje kod nas u Jugoslaviji kao živi izraz poleta i energije jednog naroda i kao rezultat savladivanja najvećih istorijskih teškoća čovek mora biti optimista«.⁵¹ Teške uslove, pre svega klimatske, bezvodni predeo, veliku nadmorsku visinu, odsustvo vegetacije, savlađuje volja turskog naroda kojom odlučno rukovodi njen voda. Grad koji niče iz ledine, gde se nedostatak vode rešava premeštanjem tokova reka, gde se poroznost tla osigurava tonama betona koji zaustavljuju vodu da ne iscuri i zemlju, to je grad širokih bulvara građenih po utvrđenom planu, grad biblioteka i pozorišta. Nekada je pojam Anadolije bio pojam zaostalosti ali danas to nije tako. Turski narod je stvorio modernu državu, a prestonica Ankara u svemu liči na moderne gradove Evrope.⁵² Vodi se borba za duhovni preporod – pre svega za opismenjavanje. Turska je ušla u red modernih evropskih država i usvajanjem latiničnog pisma, kao i njegovim širenjem među narodom naročito na selu.⁵³ Ti napori ilustruju se na ovaj način: »Razvitak moderne Turske, izrasle iz oslobođilačkog rata to je uzbudljiva borba jednog naroda koji je prošao težak i trnovit put pun iskušenja i patnji i bezbroj žrtava kojima je iskupio svoju nacionalnu slobodu i nezavisnost«.⁵⁴ Sva veličanstvena postignuća izazivaju divljenje, a sličnosti dva naroda predstavljaju još jedan razlog za saradnju.

Takvi članci navodili su na pomisao da su turska i jugoslovenska revolucija istovetne po načinu i rezultatima borbe, što je izazivalo negodovanja u redovima SKJ. Na trećem partijskom kongresu Srbije, održanom u proleće 1954, diskutant na ideološkoj komisiji, Rade Radović, istakao je da i pored razvijanja prijateljstva sa Turskom, ima preuveličavanja: neupućeni čitalac bi mogao da stekne utisak da su Ataturkove reforme socijalističke po svom karakteru.⁵⁵

Uspehe u borbi za »napredak« i »prosperitet« turskog naroda ugrožavali su problemi sa »verskom reakcijom«.⁵⁶ Iako dugo godina proganjana, zbog neobrazovanosti stanovništva ova reakcija ponovo »podije glavu«. Akcenat stavljani na ovaj problem nije bio slučajan jer je Jugoslavija u to vreme takode imala problema sa svojom »verskom reakcijom«.⁵⁷ Opasnost koja je Turskoj pretila od verskih ustanova uočio je još Ataturk, koji ih je nemilosrdno uništavao.⁵⁸ Odlučnost K. Atatürka u obraćunu sa verskom reakcijom ističe se kao primer modernizacije zemlje i suzbijanja onih koji su koristili religiju u političke svrhe: »Karakterističan je slučaj hodže koji se zatvorio u svoju džamiju i odande prkosio Kemalu. Pošto ubedivanja nisu pomogla, Kemal je naredio da se džamija opkoli i zapali zajedno sa hodžom.⁵⁹

⁵¹ Ankara, »Borba«, 1. 3. 1953.

⁵² *Grad u stepi*, »Politika«, 11. 1. 1953.

⁵³ *Kemalova revolucija slova*, »Borba«, 4. 2. 1953.

⁵⁴ *Na putu progresu*, »Politika«, 3. 4. 1954.

⁵⁵ Predrag Marković, *n. d.*, str 138.

⁵⁶ *Savremena politička zbivanja u Truskoj*, »Borba«, 10. 2. 1953. »Jedan od važnih problema u političkom životu Turske jeste oživljavanje verske reakcije. Laički principi unutrašnjeg uređenja Turske pobedili su ali još uvek veliki broj nepismenih i liberalniji režim današnje vlade omogućuju verskoj reakciji ako proganjanoj tri decenije da podigne glavu.«

⁵⁷ Branko Petranović, *Istoria Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd 1988, str. 254.

⁵⁸ *Na putu progresu*, »Politika«, 3. 4. 1954.

⁵⁹ *Kemalova postignuća u opasnosti*, »Međunarodna politika«, 16. 9. 1953.

Kako nas Turci vide

Na temeljima događaja u neposrednoj prošlosti gradila se medijska slika bliskosti u sadašnjosti. Povezanost dva naroda tražena je i u izlivu »spontanih osećanja« turskog naroda prilikom poseta jugoslovenskih delegacija toj zemlji, pri čemu je isticano da su izlivi ljubavi svih starosnih i socijalnih grupa duž puta kojim je prolazila naša delegacija u Turskoj isto onakvi kao u Jugoslaviji.⁶⁰ Pisano je o ozarenim licima Turaka koji sa oduševljenjem govore o prijateljstvu dva naroda, lakoći snalaženja i sporazumevanja u sredini koja je tako slična našoj, istom temperamentu i radosti zbog zajedničke akcije dve države. Susret sa turskim narodom bio je prilika da se prenese slika koju su Turci imali o nama pri čemu je birano ono što nam je u tom trenutku odgovaralo. »Turski narod gaji velike simpatije i osećanja velikog prijateljstva prema jugoslovenskim narodima. Ova osećanja zasnivaju se kako na vrednostima i moralnim osobinama jugoslovenskih naroda tako i na specifičnom geografskom položaju zemlje«.⁶¹ Prostor na kome živimo i akcija za čuvanje mira dovoljan je razlog da nas Turci poštuju, da nas doživljavaju na isti način kao i mi njih – kao najsrdačnije iskrene prijatelje. Ta osećanja izvirala su iz dubina duše turskog naroda.⁶² Turci najviše poštuju herojstvo jugoslovenskih naroda: »Turskom narodu imponuje herojstvo i borba za nezavisnost a za ovo dvoje vezano je ime nove Jugoslavije i lično ime predsednika Tita. Turci dosta znaju o nama i imponuje im što su prijatelji jednog takvog naroda.«⁶³ Turci su takođe bili zadivljeni ličnošću predsednika Tita, što se načito ispoljilo prilikom njegove posete Turskoj. Turski narod je spontano pozdravljaо vođu Jugoslavije, hiljade anadolskih seljaka ostavljali su poljoprivredne rade i odlazili na železničke stanice da pozdrave predsednika Tita koji se na svim stanicama pojavljivao na prozoru vagona zajedno sa turskim predsednikom Bajaram.⁶⁴ Jednostavni ljudi, zaokupljeni svakodnevnim brigama i okrenuti svojim poslovima, pokazali su izuzetnu zainteresovanost za posetu državnika prijateljske i savezničke zemlje.

»Spontanost« i »zadivljenost« turskog naroda prilikom posete Josipa Broza sasvim je drugačije izgledala u izveštajima novinskih agencija zemalja Zapadne Evrope. Ogromne mere obezbeđenja isključivale su mogućnost bilo kakvog približavanja »spontanih« i »radoznalih« građana Turske. Niko nije mogao da se približi mestu dočeka ako nije unapred određen za taj čin. Svi policajci povučeni su sa godišnjih odmora, a bio je prisutan i veliki broj vojnika. Prisustvo novinara je bilo ograničeno. Samo odabrani fotoreporteri bili su u prilici da fotografiju događaj sa razdaljine od najmanje 20 metara. Opšti utisak čitavog događaja bio je da je sve hermetički zatvoreno.⁶⁵ Iz Jugoslavije su dovežena specijalna blindirana kola za predsednika Tita. Turski policajci na motociklima bili su naoružani

⁶⁰ Govor J. B. Tita u Beogradu, »Politika«, 23. 4. 1954. »Mi smo sada na putu od Splita do Beograda dočekivani i ispraćivani od nepreglednih masa naših građana koji su nas radosno pozdravili. Moram da kažem da smo isto tako bili dočekivani i duž pruge od Istambula do Ankere i od seljaka i od radnika i od građana. Isto takav temperament isto tako oduševljenje, ista takva radost.«

⁶¹ Izjava Fuada Keprilija, »Borba«, 21. 1. 1953.

⁶² Izjava Dželala Bajara, »Politika«, 7. 4. 1954.

⁶³ Moderna Turska, »Politika«, 16. 4. 1954.

⁶⁴ J. B. Tito u Turskoj, »Politika«, 17. 4. 1954.

⁶⁵ AJ, F-112, 118, 12. 4. 1954. »Mond javlja da je predsednik Tito stigao u Tursku«, 13. 4. 1954. Pisanje zapadnonemačke štampe.

mašinkama, a oni na ulici stajali su sa pištoljima izvučenim iz futrola.⁶⁶ Takve izveštaje o boravku jugoslovenske delegacije, pored zapadnoevropske, prenela je grčka i turska opoziciona štampa.⁶⁷

Turske delegacije su takođe posećivale Jugoslaviju. Turski doživljaj našeg naroda i atmosfere koju su osetili svodi se na izjave o velikoj srdačnosti i gostoljubivosti, sa kojima su dočekivani. Pored divljenja prema ličnosti predsednika Tita i gostoljubivosti, Turci su bili impresionirani preobražajem zemlje. Savez koji je ostvaren imao je za cilj da eventualnom agresoru pokaže spremnost saveznika da se odupru i sačuvaju nezavisnost. Sredstvo kojim bi taj cilj bio postignut jeste armija. Pored postignuća u izgradnji zemlje, Turci su isticali kvalitete jugoslovenske armije. »Bili su neobično impresionirani držanjem vojnika i omladine. Njihovi koraci bili su tako čvrsti da je izgledalo kao da gaze po neprijatelju«.⁶⁸ Takvo viđenje našeg naroda i zemlje potvrđivalo je odlučnost u očuvanju i izgradnji savezništva. To je pokazala i prošlost oba naroda: »Jugosloveni su u svojoj herojskoj istoriji dokazali da su nacija kojoj se može verovati. Isto tako su i Turci u svojoj istoriji kroz dvadeset vekova pokazali slične odlike«.⁶⁹ Odabrani tekstovi iz turske štampe kao i izjave njihovih zvaničnika korišćeni su za otklanjanje svake sumnje u domete saveza.

Snaga turske armije

Povezivanje sa Turskom nametao je i potrebu da se prikažu njene oružane snage. Savez sa hrabrim i slobodoljubivim turskim narodom jeste udruživanje snaga i sa njegovom armijom. Narod koji ima visoke moralne osobine mora imati istu takvu armiju. Njeni vojnici su odlučni, uporni i neobično hrabri. Poslednja odlika, hrabrost, jeste činjenica koja je još od ranije poznata.⁷⁰ Sve karakteristike turske armije lako je uočiti prilikom susreta sa njom i njenim institucijama.⁷¹ Moć i snaga turske vojske vidi se po spremnosti onih koji je vode. O svečanoj paradi prilikom posete J. B. Tita Turskoj štampa je pisala: »Svako ko je prisustvovao ovoj paradi morao je da oseti snagu turske vojske koja se sastoji u odlučnoj rešenosti Turaka da brane svoju nezavisnost«.⁷² Turci su u svojoj štampi saradnju i snagu dve armije potražili u podsećanju na bitku kod Angore i učešće »srpskih divizija« u osmanlijskoj armiji.⁷³

Egzotika Istambula

Postoji još jedna komponenta koja je Tursku činila zanimljivom za Jugoslaviju i njen narod. Bio je to Istanbul – neobičan, tajnovit grad. Sve što se susreće u njemu je uzbudljivo i radosno. Naslage bogate istorije, u ostacima arhitekture

⁶⁶ AJ, F-112, 118, 13. 4. 1954, izveštaj agencije »AP«.

⁶⁷ AJ, F-112, 118, 13. 4. 1954, pisanje atinske štampe, izveštaj lista »Etnos«, 14. 4. 1954. Turska štampa o poseti maršala Tita, pisanje lista »Jeni Ulsa«

⁶⁸ Izjava generala Tunaboljua povodom vojne parade, »Politika« 4. 5. 1954.

⁶⁹ Tekst iz »Džumhurijeta«, »Politika«, 12. 4. 1954.

⁷⁰ Snažna armija, »Borba«, 17. 4. 1954, »Turski vojnik je odlučan, uporan i neobično hrabar... hrabrost turskog vojnika još je od ranije poznata... turski narod je u celini hrabar i slobodoljubiv.«

⁷¹ Isto.

⁷² Vojna parada u čast J. B. Tita, »Borba«, 15. 4. 1954.

⁷³ AJ, F-112, 118, 14. 4. 1954, »Hakimijet« o poseti maršala Tita.

raznih imperija čija je prestonica bio, još postoje i podsećaju na nekadašnju moć Istambula. U izveštajima taj grad se često naziva ne zvaničnim turškim nazivom Istanbul, već imenom Carigrad, ili pak iskrivljenom varijantom – Stambol.⁷⁴ Sustret sa prošlošću nije jedini utisak koji se nosi iz ovog grada u kome se susreću Orijent i zapadna kultura. Tu je je i njegova modernost koja se odmah oseti.⁷⁵ Instambul poseduje još neke specifičnosti kakvih nema nijedan drugi grad, poput Bezistana: »Takve čaršije nema nigde na evropskom tlu«.⁷⁶ Život, ljudi koji stalno cirkulišu, prodavci, roba koja je izložena na sve strane, sve to privlači pažnju u ovom gradu. Tu je i sjaj, bogatstvo, moć i uticaj takve zemlje: »Ej – pusto tursko zlato! Siroka i strma ulica zlatara. Leže u vitrinama zlatne grivne, naslagane gomile poput devreka. Više zlata nego u trezorima jedne banke.«⁷⁷ Nekadašnja imperijalna prestonica privlačila je magičnom snagom, zbog svoje nekadašnje moći ali i materijalnog bogatstva sadašnjosti, posetioca iz socijalističke zemlje »u izgradnji« u kojoj je svakodnevica bila prepuna odričanja i nadanja u ostvarenje materijalnog blagostanja u dalekoj budućnosti.

Medijska slika Grčke

Pored Turske, na Balkanu Jugoslavija je imala još jednog saveznika – Grčku. Doživljaj te države i naroda nije bio prožet srdačnošću i toplinom kao što je to bio slučaj sa Turskom. Razlog tome treba tražiti u događajima koji su neposredno prethodili stvaranju saveza na Balkanu. Bio je to gradanski rat u Grčkoj u koji je posredno bila upletena i Jugoslavija.⁷⁸ Ipak medijska slika Grčke ističe izvesne sličnosti dva naroda. To je pre svega uobičajena formulacija da su obe zemlje u opasnosti od agresije i da se zajedno bore za mir i nezavisnost. Izjave zvaničnika delegacija koje su posećivale Grčku govore o idealu za koji se bore obe zemlje. Nesporazumi u bliskoj prošlosti nisu pominjani, ili se preko njih prelazilo. Ocjenjeno je da »makedonsko« pitanje ne predstavlja prepreku u jugoslovensko-grčkim odnosima.⁷⁹ Ti odlični odnosi imali su dugu tradiciju u borbi koju su vodila oba naroda: »Izmene parlamentarnih i vojnih delegacija između Grčke i Jugoslavije ponovo su potvrdile staro grčko jugoslovensko prijateljstvo, prijateljstvo dva naroda koji nikada nisu dizali oružje jedan na drugog.«⁸⁰

Istorijske veze kao osnova za saradnju

Veze sežu u daleku prošlost, one su bile svakovrsne i mnogostrukе. Ta dašnja saradnja koja je trebalo da ispuni sve vidove života dobijala je veći legitimitet navodenjem primera kulturne povezanosti Srbije i Vizantije u srednjem ve-

⁷⁴ U *Stambolu na Bosforu*, »Politika«, 4. 1. 1953.

⁷⁵ *Carigradske iskre*, NIN, 28. 6. 1953.

⁷⁶ *Isto*.

⁷⁷ *Isto*.

⁷⁸ Milan Ristović, *Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945–1950)*, Balkan posle Drugog svetskog rata, zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd 1996, str. 71–80.

⁷⁹ Izjava Koće Popovića, »Borba« 6. 6. 1954.

⁸⁰ Saradnja u ime mira i nezavisnosti, »Međunarodna politika«, 1. 1. 1953.

ku.⁸¹ Takve veze trebalo je nastaviti i proširiti kako bi i politička saradnja bila sadržajnija i uspešnija. Takvo shvatanje odnosa između dve zemlje delili su ne samo oni ljudi koji su vodili državu već i svaki čovek: »Prosečan Grk bez obzira na političku pripadnost kada se povedu razgovori o odnosima između naših zemalja uvek će započeti sa primerom iz istorije. On o prijateljstvu sa jugoslovenskim narodima govori o nečem tako tradicionalnom i normalnom a sadašnje odnose shvata kao pokušaj nastavka veza započetih još pre jednog i po veka sa Rigom od Fere.«⁸² Podsećanje na njega i ideje o nezavisnosti Balkana učvršćuju uverenje o veličini poduhvata tri balkanske zemlje. Osnovu čitavog sporazuma moraju činiti ideali jugoslovenskih i grčkog naroda iz prošlosti, a to su čast, sloboda i nacionalna nezavisnost. Te tri odrednice činile su osnovu za zajedničke borbe u kojima su oba naroda stajala rame uz rame. Ta sjedinjenost proizilazi iz činjenice da smo susedi i da kao takvi imamo iste interese.⁸³ Teški časovi istorije kada su se dva naroda našla sjedinjena ratnim naporima nadeni su u borbama za vreme balkanskih i Prvog svetskog rata. Prihvatanje ostataka srpske vojske koja se povlačila preko Albanije predstavlja upečatljiv primer prijateljstva i ljubavi između dva naroda: »Namučeni ratnim naporima i gladi obreli su se srpski vojnici pred ostrvom Krfom. A, ljudi na obali, nasmejani, vedri i mašu rukama uz povike: Zito (živeo) Serbo.⁸⁴ Prijatelji su se odmah prepoznali i pomogli jedan drugom. Takvi trenuci prepuni stradanja u kojima se stvara prisnost, predstavljaju osnovu koja treba da podstakne savremena dešavanja: »Prijateljske veze naših naroda sa Grčkom traju već odavno. Veoma često a naročito u novijoj istoriji naši narodi i Grci imali su prilike da se bore za iste ciljeve i ideale. U balkanskim ratovima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Naši narodi stajali su rame uz rame sa savezničkim i prijateljskim grčkim narodom. Razumljivo je što su takve veze dragocena zaloga za naše buduće odnose.«⁸⁵ Stradanja, patnje i herojstva koje su Grci podneli u novijoj istoriji ilustruju primeri iz Drugog svetskog rata. O moralnim osobinama Grka najbolje svedoči izjava Hitlera o tome da se grčki vojnik bori sa krajnjim preziranjem smrti.⁸⁶ Istrajnost u odbrani idealeta bila je značajnija i od života, sloboda se cenila više od svega.⁸⁷ Kvalitet tih boraca govori i o današnjoj snazi grčke armije koja je još moćnija: »A armija Grčkog naroda danas je jača i snažnija nego ikad ranije. Ona je danas moderno i dobro naoružana. Ona danas ima velike i oprobane saveznike JNA i Armiju Turske republike koje je nikada neće izneveriti.⁸⁸ Saradnja sa takvom armijom, koja baštini slavne tradicije prošlosti svoga naroda, trebalo je da istakne značaj savezništva sa ljudima visokih moralnih i boračkih kvaliteta, što predstavlja veliku zalagu za budućnost.

⁸¹ Da se što bolje upoznamo. Savremena umetnost, »Politika«, 2. 6. 1954.

⁸² Isto.

⁸³ Izjava maršala Papagosa, »Borba«, 27. 1. 1953, »Grčka i Jugoslavija sjedinjene samim tim što se nalaze u susedstvu bile su sjedinjene takođe u prošlosti kroz zajedničke borbe u kojima su naši narodi ponosno sudjelovali rame uz rame da bi branili svoju čast, slobodu i nacionalnu nezavisnost. To su tri idealeta koja moraju činiti solidnu osnovu našeg sporazuma.«

⁸⁴ Prirođan tok, »Politika«, 2. 6. 1954.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto.

Grčko viđenje nas

Prijateljstvo utemeljeno u prošlosti potvrđivali su savremeni događaji. Oduševljenje koje je J. B. Tito doživeo u Turskoj ponovilo se prilikom posete Grčkoj juna 1954. Grci su njegovu ličnost doživljavali kao i Jugosloveni u to vreme. Po njima, maršal Tito je izuzetna ličnost, koja karakteriše nesalomljivu volju i gordost hrabrog jugoslovenskog naroda.⁸⁹ Toplina sa kojom je primljen govorila je šta Grci osećaju prema svom savezniku. Hiljade ljudi su izašle na ulicu i izrazile oduševljenje delu mira koje se stvaralo. Sam doček bio je izuzetan.⁹⁰ Srdačnost ispoljena tom prilikom nije samo trenutno osećanje prema ličnosti jugoslovenskog predsednika: »Predusretljivost i pažnja prema strancu, to je po svoj prilici urođena osobina Grka.«⁹¹ Gostoljubivost grčkog naroda naročito se ispoljava pri saznanju da je njihov sagovornik Jugosloven. Ime Tita, na svakog Jugoslovena koji se nađe u Grčkoj, prenosi svo ushićenje koje izazivaju osobine tog čoveka.⁹²

Izveštaji novinskih agencija zapadnoevropskih zemalja, kao i grčke štampe, donosili su sasvim drugu sliku događaja. Da bi se isključile bilo kakve neprijatnosti, pred posetu jugoslovenske delegacije izvršena su preventivna hapšenja u Grčkoj. Oko 500 lica lišeno je slobode, uglavnom komunista, i oni su sprovedeni u tri sabirna centra.⁹³ Pored toga, ograničen je broj fotorepotrera koji su mogli prisustvovati dočeku i pratiti posetu jugoslovenske delegacije. Oni koji su dobili dozvolu morali su prethodno odneti u policiju fotoaparate na pregled, i obavezati se da će isto to uraditi sa snimcima. Vlast je upozorila da se fotoreporteri ne smeju pomerati sa određenog mesta, jer će u suprotnom policija bez opomene pucati.⁹⁴ Izdata je i naredba da se zatvori većina prozora od Pireje do Atine duž obe strane puta kojim je trebalo da prode jugoslovenska delegacija. Oko 3000 policajaca bilo je raspoređeno u Atini, što je broj koji nije viđen u tom gradu do tada.⁹⁵ Široke mere obezbedenja izazivale su i negativne reakcije u Grčkoj. Pored pohvala ličnosti Josipa Broza, štampa je protestovala zbog hapšenja slobodnih ljudi ocenjujući da taj čin predstavlja gaženje ustava.⁹⁶ Pored mera obezbedenja, noć pred dolazak jugoslovenske delegacije, grčki komunisti su uspeli da rasture po atinskim ulicama letke protiv posete.⁹⁷

⁸⁹ *Izjava maršala Papagosa*, »Borba«, 30. 5. 1954.

⁹⁰ *Tito u Atini*, »Politika«, 3. 6. 1954. »Atinjani su priredili veličanstven doček predsedniku republike. Deset hiljada atinskih građana toplo i neposredno pokazali su predsedniku Titu koliko prijateljstva osećaju prema njemu i njegovoj zemlji. Nije to bio ubičajeni doček stranih visokih državnika. To je bio doček kakav se ne pamti.«

⁹¹ *Isto*.

⁹² *Oni će prvi pozdraviti Tita*, »Politika«, 30. 5. 1954. »A u Atini je danas dovoljno da Atinjani čuju da ste Jugosloven pa da vas sa puno poštovanja i radoznalosti dočekaju spontanim pitanjem: Jugosloven? Tito erleta (dolazi)?, slično je i u restoranima: »Englez ili Italijan. Ne Jugosloven. Jugosloven? Dajte mi ruku prijatelji. Meni se Jugosloveni dopadaju. I Tito. On je realista, pametan i hrabar. Veliki čovek.«

⁹³ AJ, F-112, 123, 1. 6. 1954. »General Ancajger« prenosi izveštaj agencije AP, AFP – Mere predstrožnosti u Grčkoj pred dolazak maršala Tita, londonska štampa o poseti predsedniku Tita.

⁹⁴ AJ, F-112, 123, 2. 6. 1954. »Momento sera« o poseti maršala Tita Grčkoj, pisanje francuskih listova »Fran tirer« i »Komba«, pisanje »Di Velta«.

⁹⁵ AJ, F-112, 123, 2. 6. 1954, Rojter o poseti predsedniku Tita Grčkoj.

⁹⁶ AJ, F-112, 123, 2. 6. 1954, pisanje grčke štampe.

⁹⁷ AJ, F-112, 2. 6. 1954, Rojter – Komunisti bacali letke pred Titov dolazak.

Istrajnost na putu mira, hrabrost, srdačnost prema Titu i celom našem narodu isticani su kao osobine Grčke i njenog naroda. Suprotni stavovi grčkih kru-gova komunističke ili nacionalne orijentacije nisu uzimani u obzir.⁹⁸

Podsećanje na slavnu prošlost

Posezanje za istorijom otkrivalo je posedovanje još jedne crte grčkog naroda – slavne prošlosti. »Ima nešto u vazduhu, nešto nevidljivo i nepoznato, neki naročiti dah mora, neko naročito svetlo, po kome se poznaje da Grčka nije daleko. To je čudna zemlja znana i dok se ne vidi, prijateljska i dok se ne upozna.«⁹⁹ Uzbuđenje koje čovek doživljava prilikom dolaska u takvu zemlju izazvano je podnebljem i visokom civilizacijom koja je vekovima inspirisala čovečanstvo.¹⁰⁰ Današnji Grci se sa ponosom pozivaju na svoje bogato nasleđe.¹⁰¹ Međutim, veličinu te kulture turista često previdi usled bleštavila moderne Atine koja živi u dinamičnom 20. veku.¹⁰²

Medijska slika Albanije i Bugarske

Prostor Balkana uključuje još dve zemlje, Albaniju i Bugarsku, koje su u to vreme bile u sferi uticaja SSSR-a. Ime saveza između Turske, Grčke i Jugoslavije uključuje i ove dve države putem geografske pripadnosti. Međutim, nije samo ime saveza ono što upućuje pažnju na Albaniju i Bugarsku. Jedan od ciljeva pakta bio je i destabilizacija unutrašnjih prilika u ove dve zemlje.

Privlačna snaga Balkanskog pakta

Očekivanja Turske, Grčke i Jugoslavije od političke saradnje bila su velika. Pakt je trebalo da pokaže da je saradnja između balkanskih naroda moguća i da oni mogu živeti u miru poštujući jedan drugog. Uloga Jugoslavije trebalo je da bude presudna: »U komentarima sadašnjeg grupisanja na Balkanu bilo je već pomenuo da je među njegovim prvim dejstvima umesno očekivati pojačavanje moralno-političke krize u satelitskim zemljama prvenstveno u Albaniji i Bugarskoj koji bi u svom daljem trajanju neizbežno morali dovesti do izvesne demobilizacije tih područja.«¹⁰³ Kriza koja bi nastala u tim zemljama trebalo je da dovede do njihovog odvijanja od SSSR-a. Jugoslavija je u tom poduhvatu trebalo da bude primer socijalističke zemlje koja saraduje sa državama suprotne ideoološke orijentacije a čuva svoju nezavisnost.¹⁰⁴ Istrajavanje na samostalnom odlučivanju u do-menu unutrašnjeg uređenja nije samo podstaknuto potrebom da se osigura vlast komunističke partije u Jugoslaviji. Njeno opstajanje imalo je za cilj da pokaže

⁹⁸ AJ, F-112, 123, 2. 6. 1954, pisanje grčke štampe, Izveštaj lista »Elefteretija«

⁹⁹ *Atina*, NIN, 16. 8. 1954.

¹⁰⁰ *Sedište triju osnova: ideje, tištine, lepotе*, »Politika«, 2. 6. 1954.

¹⁰¹ *Atinjani sa razumljivim ponosom rado govore o bogatim nasleđima svoje kulture i istorije*, isto.

¹⁰² *U kamenom gradu*, »Politika«, 11. 6. 1954.

¹⁰³ *Posle posete J. Koprilića*, »Medunarodna politika«, 16. 2. 1953.

¹⁰⁴ *Isto*.

kako je socijalizam moguć i bez pokroviteljstva SSSR-a. Ovaj pakt je trebalo da privuče ugnjetene balkanske narode i da im bude izlaz iz nezavidnog položaja.¹⁰⁵ Jugoslavija je trebalo da postane putokaz ne samo zemljama pod sovjetskom dominacijom nego daleko šire.¹⁰⁶ Najbolja potvrda tome jeste reakcija vlasti u Albaniji i Bugarskoj na saznanje o stvaranju pakta između tri balkanske zemlje.

Patnje naroda u Albaniji i Bugarskoj

Strah izazvan činjenicom da su očekivanja Turske, Grčke i Jugoslavije od političke saradnje bila velika uslovio je ponašanje vlastodržaca u Albaniji i Bugarskoj. Ono se manifestuje kroz represalije prema sopstvenom narodu koji se budi i negoduje: »S druge strane kako se moglo i prepostaviti bugarski gaulajteri osetili su se pre svih ostalih pogodeni ovakvim razvojem na Balkanu. Svakako zato što bugarski narod ne može ostati indiferentan posmatrajući kako tri njegova suseda slobodna, stvaraju sporazume u ravnopravnosti, dok on bačen u položaj da bude oruđe u rukama sovjetskih avanturista ima sve razloge da svoju budućnost ne vidi u baš naročito ručičastim bojama«.¹⁰⁷ Naše videnje potreba bugarskog naroda neminovno vodi zaključku da će on zbaciti svoje okove i priključiti se Jugoslaviji koja je tako zarazan primer. Patnje tih naroda velike su, jer režim nema obzira prema svojim protivnicima. Mere koje se uvode protiv onih koji žele da se izbave bekstvom u Jugoslaviju drakonske su. Smrtnim kaznama, represijom i internacijom porodica bugarske vlasti pokušavaju da smanje učestala prebegavanja.¹⁰⁸ Bugari beže usled teškog stanja u svojoj zemlji koje je veštački izazvano neodgovornošću rukovodstva koje tlači svoj narod na čijim ledima živi i kome je oduzelo sva prava.¹⁰⁹ Takva situacija je i u Albaniji, gde je pritisak režima isto tako težak. U toj zemlji nema slobode, ni minimalnih političkih prava, o čemu svedoče izveštaji o izborima u toj zemlji.¹¹⁰ Nasilju su naročito izloženi ljudi koji žive u mestima blizu granice sa Jugoslavijom.¹¹¹ Stanje u kome se albanski narod nalazio održavano je prikrivanjem istine. Ljudi koji su pokušali da je otkriju strogo su kažnjavani, što se posebno odnosilo na one koji su slušali i prepričavali vesti stranih radio stanica.¹¹²

Zaključak je da se u obe zemlje njeni narodi nalaze pod torturom režima i da pokazuju volju za promenom stanja. Jugoslavija je trebalo da im pomogne da se oslobole tih patnji. O tome svedoće izjave stanovnika obe zemlje: »Blago Ju-

¹⁰⁵ *Akt učvršćenja mira*, »Medunarodna politika«, 1. 3. 1953.

¹⁰⁶ *Mir i put ka miru*, »Medunarodna politika«, 16. 3. 1953. »Time je olakšano Jugoslaviji da postane privlačna tačka i putokaz kako narodima pod sovjetskim jarmom tako i milionima ljudi širom sveta koji bez Jugoslavije kakva je danas ne bi u teškim idejno-političkim iskušenjima kroz koja prolaze imali onu toliko potrebnu alternativu Jugoslavije kakva je jedino u stanju da privuče njihovu pažnju, da pokrene njihovu svezu i stvari potrebnu veru u budućnost kroz otpor u današnjici.«

¹⁰⁷ *Putem nove politike na Balkanu*, »Medunarodna politika«, 1. 2. 1953.

¹⁰⁸ *Bugarsko sabranje uvelo drakonske mere da bi sprečilo bežanje preko granice*, »Politika«, 17. 2. 1953.

¹⁰⁹ *Isto*.

¹¹⁰ *Frontovski izbori*, »Politika«, 26. 1. 1953.

¹¹¹ *Isto*.

¹¹² *Enverova demokratija na delu*, »Politika«, 28. 1. 1953. »Ko sluša strane radio stanice kažnjava se sa pet do dvadeset godina strogog zatvora i konfiskacijom imovine... još oštije mere su predviđene za lica koja prepričavaju vesti stranih radio stanica... to je samo dokaz da je albanski narod željan istine vrlo brzo prenosi kroz zemlju svaku vest koja mu daje nade da će se kad tad izbaviti iz informbirovskega ropstva.«

goslovenima oni su se spasili ovih muka. Kako je hrabar vaš Tito koji je vas izbavio do ruske nemani.«¹¹³ Ovakvo razmišljaju obični ljudi u Bugarskoj a oni u svojoj orgomnoj većini pozdravljaju saradnju tri balkanske zemlje.¹¹⁴ I oni koji su bili ubaćeni u Jugoslaviju, kao dva albanska oficira, shvataju laži sopstvenih režima i govore o teškom stanju u zemlji, u kojoj se celokupni civilni i vojni aparat nalazi pod kontrolom sovjetske obaveštajne službe.¹¹⁵ I njihov je zaključak da se ljubav albanskog naroda prema Jugoslaviji nikada neće ugasiti.¹¹⁶

Incidenti

U izveštajima o incidentima na granici oštro su se odvajale vlade dve zemlje od njihovih naroda. Za povrede graničnog prostora, ili ubistava jugoslovenskih graničara, uvek su okrivljivani oni koji vladaju. Pređočavano je da su to mere onih kojima ne odgovara mir i koji odbijaju saradnju.¹¹⁷ Pored graničnih incidenta javljali su se i pritisci na jugoslovenske diplomatske predstavnike u tim zemljama. Probleme je imala jugoslovenska ambasada u Sofiji.¹¹⁸ Ti događaji poslužili su kao dokaz ispravnosti politike Jugoslavije jer je reakcija onih koje je ona trebalo da pogodi bila očevidna.¹¹⁹

Na osnovu simpatija koje je stekla izlaskom iz sovjetskog bloka Jugoslavija je otvarala vrata za povezivanje sa Albanijom i Bugarskom sa kojima je pre 1948. pripremana neka vrsta federacije.¹²⁰ U funkciji takvih političkih intencija starana je i medijska slika dve zemlje u kojima njihovi narodi pate pritisnuti represivnim režimima. Vapaje za pomoć upućuju Jugoslaviji koja predstavlja primer koji treba slediti. Internacionalističko ponašanje jugoslovenskih komunista polazilo je iz njihovog partijskog vaspitanja s tim da je »izvoz revolucije« i sopstvene ideologije, kao spasilačke ideje, za razliku od perioda pre 1948, bio usmeren ne na kapitalističke zemlje, već na komunističke Albaniju i Bugarsku, dok je čitava akcija politički podsticana i pomagana od strane SAD i zemalja Zapadne Evrope. Euforija prilikom dolaska Josipa Broza u Čehoslovačku, Rumuniju, Mađarsku, Bugarsku do 1948. nije zaboravljena.¹²¹ Jugoslovensko rukovodstvo računalo je na takva raspoloženja.

Bledski sporazum i zamiranje dalje saradnje

Srdačnost i toplina kojima su bili prožete posete Josipa Broza Turskoj i Grčkoj, usled obrta u međunarodnim odnosima, nije ponovljeno tokom konferencije na Bledu.

¹¹³ *Godinu dana u bugarskim zatvorima*, »Politika«, 27. 2. 1953.

¹¹⁴ *Bugarska politička emigracija o saradnji balkanskih zemalja*, »Politika«, 21. 2. 1953.

¹¹⁵ *Dva albanska oficira govore o teškom stanju u Albaniji*, »Politika«, 14. 3. 1953.

¹¹⁶ *Isto*.

¹¹⁷ *Albanski granični organi ubili iz zasede jugoslovenskog vojnika*, »Politika«, 1. 8. 1954.

¹¹⁸ *Bugarska vlada potpuno onemogućava rad i sam opstanak Jugoslovenske misije u Sofiji*, »Politika«, 13. 2. 1953.

¹¹⁹ *Posle posete g. Kerpilija*, »Međunarodna politika«, 1. 2. 1953.

¹²⁰ Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Beograd 1991, str. 140.

¹²¹ D. Bekić, *n. d.*, str. 23.

Potpisivanje Bledskog sporazuma obražloženo je istim argumentima kao u slučaju Ankarskog sporazuma: borba za mir, nezavisnost, slobodu. Savezništvo utemeljeno na istovetnosti ciljeva, utvrđeno 50-milionskom voljom, trebalo je da bude branjeno 50-milionskom armijom koja je već pokazala borbenu moć i dokazala svoju hrabrost.¹²² Snaga te armije, čuvara mira, ogromna je i oprobana. Nema sumnje da je kvaliteti, kao što su hrabrost i borbena moć, neće izneveriti u odsudnom trenutku. Sve to trebalo je da predstavlja nerazrušivi bedem u očuvanju mira.¹²³

Posle sastanka u Bledu, prožetog verom u budućnost saveza, došlo je do laganog udaljavanja tri zemlje. Opasnost od približavanja Atlantskom paktu uslovila je distanciranje jugoslovenske strane od sporazuma u Bledu. Saradnja je moguća, ali ideološka obojenost Atlantskog pakta smeta: »Mi smo obojeni socijalističkom bojom a u jednom bloku koji ima antisocijalističke tendencije nema mjestra za nas.«¹²⁴ Istrajavanje na regionalnoj saradnji bez ideologije – bio je politički cilj Jugoslavije i saradnja je bila moguća samo u tim okvirima. Antikomunistička orijentacija Atlantskog pakta i njegova borba protiv komunizma u SSSR-u i kod njegovih saveznika doživljavana je kao borba protiv komunizma u Jugoslaviji.¹²⁵ Da bi se to izbeglo Jugoslavija je polazila od platforme da je u svetu potrebno stvoriti sistem međunarodnih odnosa koji će omogućiti saradnju među državama suprotne ideološke orijentacije, odnosno nemešanja u unutrašnje uređenje.¹²⁶ Saradnja je bila nužna i sa onima koji su do juče bili protivnici. Sukob je postojao sa rukovodstvima ali ne i sa narodom. Ne može se živeti bez saradnje sa onima koji se sa nama graniče.¹²⁷ »Može li neko danas bilo s koje strane i ima li neko pravo da nam prigovori da nama sada ne bi bila potrebna ta normalizacija i da bi, mjesto toga, trebalo i dalje da se svadamo sa njima? Nema nikо pravo.«¹²⁸ Popuštanje zategnutih odnosa između blokova uslovilo je postepeno zamiranje saradnje sa Turskom i Grčkom, koje su do juče bile jedini prijatelji na Balkanu.

Predstavljan kao večan savez Truske, Grčke i Jugoslavije počeo je polaganje da nestaje krajem 1954. Regionalna saradnja Jugoslavije ustupala je mesto širem povezivanju sa svetom i nesvrstanoj politici koja nije dovodila u pitanje unutrašnje uređenje zemlje.¹²⁹ Mir u celom svetu i saradnja sa svim zemljama sveta – to je bila nova spoljнополитичка platforma koja je poslužila i kao izgovor za odustajanje od daljeg povezivanja sa Turskom i Grčkom. Takvim stavom rešene su nedoumice i obezbedena »čista savest«, odnosno pokriće za političke odluke suprotne ranijim stavovima. Borba za mir i nezavisnost, koja je neprekid-

¹²² *Tvrđava mira*, »Politika«, 15. 8. 1954.

¹²³ *Bledski sporazum*, »Borba«, 14. 8. 1954. »Balkanske zemlje sa svojih pedeset miliona stanovnika raspolažu veoma brojnom vojnom snagom i imaju neverovatno veliku borbenu moć. Odluka koju su donele balkanske zemlje da zajednički istupe protiv agresije predstavlja nesalomljivi, nerazrušivi i nesalomljivi bedem na očuvanju puta mira.«

¹²⁴ *Balkanski pakт – početak nove ere na Balkanu*, izjava J. B. Tita, »Međunarodna politika«, 16. 8. 1954.

¹²⁵ *Intervju J. B. Tita*, »Međunarodna politika«, 16. 9. 1954. »Ako se govori protiv komunizma onda to znači da moraju biti protiv komunizma kao ideje Marksа, Engelsа i Lenjina jedne nove stvaralačke ideje koja treba da pokrene društvo naprijed.«

¹²⁶ *Isto*.

¹²⁷ *Mi nismo zlopamtila mi smatramo da je apsolutno nemoguće da duž granica žive ti narodi sa kojima nismo imali sukobe nego sa njihovim rukovodećim ljudima*, »Međunarodna politika«, 16. 9. 1954.

¹²⁸ *Isto*.

¹²⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd 1988, str. 370–379.

no isticana tokom saradnje sa Turskom i Grčkom, povezana sa medijskom sli-kom naroda u Albaniji i Bugarskoj koji je uvek bio za saradnju sa Jugoslavijom a što je bilo omogućeno promenom politike SSSR-a, predstavljala je osnovu kojom je objašnjena politika ponovnog približavanja Istočnom bloku i susedima koji se nalaze u njegovom okviru.

*

Čitavu strukturu jugoslovenske medijske slike saveznika Turske i Grčke, kao i Albanije i Bugarske, bila je uslovljena trenutnim političkim potrebama. To se uočava već od događaja vezanih za pripreme i potpisivanje Ankarskog pakta. Insistiranje na neprekidnoj opasnosti za nezavisnost malih balkanskih država, sa posebnim osvrtom na ulogu Rusije i Italije u tom procesu, trebalo je da potkrepi čitavu akciju. Ideali mira i slobode predstavljaju polaznu osnovu tog projekta. Ideološka različitost je gubila značaj pred opštom opasnošću, ali se unutrašnje uređenje svake zemlje moralno poštovati. Time bi bio očuvan KPJ/SKJ. Jugoslavija bi postala privlačan primer i putokaz za druge komunističke zemlje.

Pored kolektivne ugroženosti svih balkanskih naroda, kao faktora zблиžavanja, potegnuti su i drugi argumenti za zaključenje saveza.

Cilj otkrivanja zajedničkih osobina i sličnosti između naroda tri saveznika bio je nova potvrda »sudbinske povezanosti« država i naroda Balkana. Insistiranje na srdačnoj atmosferi između članova delegacija, prilikom pregovora i potpisivanja Ankarskog pakta, prelazilo je u euforične izveštaje o oduševljenju naroda Turske i Grčke prilikom boravka Josipa Broza u njima. To je bila idealna prilika da se uočene sličnosti istaknu.

Sličnost sa Turskom nalazila se u činjenici da je ova država imala tešku borbu za nezavisnost, koja se završila uspostavljanjem republike i radikalnim raskidom sa prošlošću. I Turke je, poput Jugoslovena, vodila snažna stvaralačka ličnost. Obe zemlje isle su putem progresa, borile su se protiv zaostalosti i reakcije koja se oslanjala na nju. Mentalitet dva naroda je sličan, a u oduševljenju prema zajedničkom delu istovetan. Turci cene one osobine Jugoslovena koje mi ce-nimo kod njih: herojstvo, izgradnju zemlje, postojanje izuzetnog vođe, snažnu armiju. Turska je posebna zemlja i po tome što se u njoj nalazi Istanbul, grad jedinstvene lepote i privlačnosti, što Jugoslaviji može samo da godi jer je savezniča sa takvom državom.

Medijska slika Grčke počivala je na istom principu kao i u slučaju Turske, s tim da se uočljivo izbegava pominjanje prilika koje su prethodile sporazumu. Prijateljstvo koje se stvaralo nije ničim pomućeno. Pri tome se pozivalo na događaje iz istorije koji povezuju dva naroda. Такоđe se ističe ljubav prema predsedniku Titu, kao i u slučaju Turske. Bogata kulturna tradicija našeg saveznika Grčke imponovala nam je.

Sa druge strane stvarala se vizija Albanije i Bugarske, koja se svela na sliku dva naroda koji strašno pate, pritisnuti represivnim režimima kontrolisanim od SSSR-a. Vapaji za pomoću bili su upućeni Jugoslaviji, koja predstavlja primer koji treba slediti. Opis tih događaja polazi od političkog proračuna da je Jugoslavija stekla simpatije izlaskom iz sovjetskog bloka.

Slika saradnje saveznika na Balkanu menja se posle potpisivanja Bledskog sporazuma. Opasnost koja bi po režim nastala uključivanjem Jugoslavije u NATO-pakt, uslovila je predočavanje nove opasnosti po našu zemlju. Sa izjave o trajnoj saradnji između država Balkanskog saveza prešlo se na izjave o potrebi saradnje sa svim zemljama bez obzira na sukobe u prošlosti.

U suštini postojala je sužena slika balkanskih država koje nas zapravo nisu preterano ni interesovale. U njihovom medijskom predstavljanju tražili smo elemente za unapred postavljene teze. Manipulacije poluistinama, a ponekad i potpuno prikrivanje istine, trebalo je da utiču na kolektivnu svest, kako bi se obezbedila podrška vrhu vlasti. Zvanična slika je zavisila od političkih potreba, koje su bile uslovljene međunarodnom situacijom. Promenom odnosa snaga i ciljeva velikih sila menjao se i položaj Jugoslavije, a time i zvanična slika našeg balkanskog okruženja.

MILOŠ TIMOTIJEVIĆ

THE BALKAN ALLIANCE 1953–1954 AND YUGOSLAV MEDIA DEPICTION OF THE POLITICAL AND GEOGRAPHICAL CONDITIONS

Summary

After the break with countries of the East European bloc, Yugoslavia turned to the West for political support of its independence. Yugoslavia's political turnabout, plainly manifested by the establishment of a defense alliance with Greece and Turkey 1953–1954 and the country's approach to entering NATO, was followed by official propaganda. The purpose of the media coverage was not only to inform but also to channel public opinion towards supporting the political goals of the ruling elite.

The picture presented to the Yugoslav public of the Balkan geographical and political environment passed through several phases. Initially media reports focused on the dangers hovering over the independence of the three members of the alliance, and on past events that were supposed to prove the historical need for cooperation. Next the common traits shared by Yugoslavia, Turkey and Greece were emphasized, while ignoring at the same time past differences and conflicts. The belief that Yugoslavia's divergence could have a disruptive effect on the stability of Albania and Bulgaria resulted in media projections of these two countries as suffering under repressive pro-Soviet regimes and seeking aid from Yugoslavia. This alluring picture of the members' cooperation was gradually replaced by less optimistic and rather vague forecasts concerning the effects and future of the alliance, soon after the agreement on Bled had been signed on 9 August 1954. The new turn in foreign policy was prompted by renewed relations with the USSR and was immediately corresponded by the attitude of the media.

The sole purpose of media reporting on general conditions in the Balkans at that time boiled down to a uniform justification of Yugoslavia's foreign policy of the day. Each change in the global balance of power produced a shift in the position and political inclination of Yugoslavia and with it in the presentation of its geographical and political environment cast by the media.

LIČNOSTI

DRAGAN TEŠIĆ

Istraživač – saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

DUŠAN SIMOVIĆ

PRIZRODNI ZA BIOGRAFIJU DO 1941.

ABSTRACT: Tema ovoga rada je kratka biografija generala Dušana Simovića do 1941. Simović je bio jedan od najpoznatijih i najškolovanih oficira Vojske Kraljevine Jugoslavije i zauzimao je najodgovornija mesta u vojničkoj, a posle 1941. godine i političkoj hijerarhiji. Rad je rađen na osnovu neobjavljene ali i objavljene arhivske građe iz fondova Arhiva Vojnoistorijskog instituta, Arhiva Srbije i Arhiva Jugoslavije, kao i postojeće literature.

Jugoslovenska istoriografija posle Drugog svetskog rata nije poklanjala veću pažnju proučavanju delovanja vojnog faktora u periodu između dva rata. Tek su se u poslednjih nekoliko godina pojavili radovi, pre svega dr M. Bjelajca, ali i drugih autora, koji su bacili više svetla na ovaj nezaobilazni segment društvene i političke istorije Kraljevine Jugoslavije.

Ovaj rad predstavlja još jedan pokušaj osvetljivanja ove praznine i vezan je za ime i vojničku delatnost denerala Dušana Simovića, koji predstavlja jednu od najmarkantnijih vojničkih ličnosti Kraljevine Jugoslavije. Na ovome mestu biće reči o njegovoj, naučnoj i široj javnosti manje poznatoj, vojničkoj karijeri do 27. marta 1941. kada je on, kao jedan od idejnih voda, organizatora i izvršilaca puča, postao predsednik jugoslovenske vlade. Toga trenutka je on, faktički, prestao da vrši svoju vojničku obavezu i uplovio u vode politike u kojima se nije baš najbolje snalazio. Zbog toga, kao i zbog činjenice da se o vojnom puču, jugoslovenskim vladama u izbeglištvu i vojnim i političkim borbama koje su se u i oko Jugoslavije vodile nekoliko narednih godina, jugoslovenska istoriografija bavila u većoj meri, autor ovoga rada se odlučio da na ovome mestu prikaže životni i profesionalni put Dušana Simovića samo do 1941. godine.

Dušan Simović je rođen 16./29. oktobra 1882. u Kragujevcu. Njegov otac Todor bio je sudija, a kasnije i advokat. Porodica mu je poreklom iz Hercegovine, a u Srbiju se doselila krajem 18. veka, prvo u selo Vrbe kod Kraljeva, a zatim u selo Grabovac, odn. Gružu. Todorov najstariji sin, Svetislav, takođe je, kao i Dušan, izabrao vojničku karijeru i istakao se u borbama u Prvom svetskom ratu (pet puta ranjavan), a umro je kao pešadijski brigadni deneral u oktobru 1941. u Beogradu. Dušan je imao još jednog brata, Miloša, koji je bio poznati lekar i rezervni pukovnik.

Dušan je detinjstvo proveo u Nišu, u kome je završio osnovnu školu i dva razreda gimnazije, i Kragujevcu, gde je završio još četiri razreda gimnazije.

Nižu školu Vojne Akademije upisao je 1898. godine sa 31. klasom i završio 1900. godine, kao četvrti u rangu od 112 pitomaca. Proizveden je u čin artiljerijskog potporučnika avgusta 1900. godine i određen za vodnika 8. baterije Sumadijskog artiljerijskog puka »Tanasko Rajić« u Kragujevcu, na čijem se čelu nala-

zio artiljerijski potpukovnik Andra Milosavljević. Na službi u trupi proveo je tri godine, do oktobra 1903, stanjući kod roditelja. Od strane prepostavljenog starašine ocenjivan je kao »bistar, karakteran, priličan jahač, dobre opšte spreme, vrlo dobrog vladanja u službi i van nje«, odnosno kao oficir koji mnogo obećava »jer pokazuje revnost i volju za rad«. Za vreme službe u kragujevačkom garnizonu, Simović je preboleo tešku bolest, usled koje je došlo do komplikacija na srcu i srčane mane, zbog koje je i narednih godina dosta često bio na bolovanjima.

Posle službovanja u Kragujevcu upisao se, kao jedan od perspektivnijih oficira, na Višu školu Vojne akademije, koju je završio u oktobru 1905. sa 13. klasom i to kao šesti u rangu od 48 slušalaca (među njima su bili i Bogoljub Ilić, Božin Simić, Radoje Lazić, Ljubomir Marić, Milan Uskoković, Jevrem Damjanović i dr.). Upravnik Vojne akademije ga je ocenjivao kao čoveka »otvorena karaktera, tih naravi i inteligencije jače... primernog vladanja u službi i van nje«, a kao oficira »dobre opšte spreme«, koji ozbiljno radi na svome usavršavanju i koji se najviše ističe »iz rešavanja taktičkih zadataka«.

Posle toga Simović je, kao poručnik, ponovo otiašao na službu u trupu. Prvo je postavljen za vodnika 7. baterije Timočkog artiljerijskog puka (od oktobra 1905. do marta 1906.), zatim, za vodnika Artiljerijske podoficirske škole (od marta 1906. do juna 1907.) i vodnika 7. baterije Sumadijskog artiljerijskog puka (od juna do novembra 1907.).

Te, 1907. godine, tadašnji ministar vojni, deneral (kasniji vojvoda) Radoslav Putnik odlučio je da Srbija pošalje u inostranstvo, a pre svega u Francusku i Nemačku, veći broj mlađih oficira na jednogodišnji boravak radi izučavanja jezika. Među njima našao se i poručnik Dušan Simović, a, osim njega, u Nemačkoj su boravili Josif Kostić, Petar Kosić, Bogoljub Ilić, Čedomir Dunjić i drugi, kasnije visoki oficiri srpske i jugoslovenske vojske. Simović je boravio u Berlinu od novembra 1907. do jula 1908., a zatim je u julu i avgustu putovao po severnoj Nemačkoj i Danskoj. Deo avgusta i početak septembra proveo je u Diseldorfu i Rajnskoj oblasti, dok je u septembru i oktobru bio na putu, koji ga je vodio preko Haga, Pariza i Milana do Praga, odakle se vratio u Beograd, gde ga je sačekalo unapredeno u čin kapetana II klase. Pored toga što je usavršio znanje nemackog i francuskog jezika, Simović je na ovim putovanjima »upoznao životne prilike«, što mu je bilo od »velike koristi u docnjem službovanju«.

Od novembra 1908. do novembra 1909. komandovao je 9. baterijom Drinskog artiljerijskog puka u Valjevu. Interesantno je da je komandir 8. baterije bio Bogoljub Ilić, tako da su se i tada, kao i mnogo puta kasnije, životni i profesionalni putevi ove dvojice oficira, kasnijih pučista, ukrstili, što je dovelo do toga da postanu ne samo saradnici, već i veliki prijatelji. Jedno vreme službovanja (maj-septembar 1909.) Simović je proveo u artiljerijskoj školi gađanja u Nišu, gde je izvodena obuka na novim, brzometnim, topovima i koju je završio sa vrlo dobrim uspehom. Po povratku iz Niša postao je nastavnik u pukovskoj oficirskoj školi u Valjevu za pripremu i nastavu gađanja. Za uspešan rad u nastavi i komandovanju baterijom odlikovan je Medaljom za vojničke vrline, a u maju 1909. godine objavio je svoju prvu knjigu »Brzometna artiljerija s taktičkog gledišta«. Prepostavljeni oficir ga je ocenio kao oficira vrlo dobre spreme koji »radi u dovoljnoj meri na svome usavršavanju u vojnim znanjima« i koji, kao komandir, »u službi nalazi zadovoljstvo«.

Od novembra 1910. do početka Balkanskog rata u oktobru 1912. godine, bio je u Glavnom deneralštabu na pripremi za deneralstabnu struku, zajedno sa Milanom Uskokovićem, Bogoljubom Ilićem, Petrom Kosićem, Milutinom Ne-

dićem i dr. U čin kapetana I klase unapređen je u maju 1911, dok je u đeneralstabnog oficira proveden, posle položenog ispita, u maju 1914. godine.

Početak Drugog balkanskog rata zatekao ga je na dužnosti u saobraćajnom odeljenju Glavnog đeneralštaba na izradi planova maršrute jedinica Timočke divizije I poziva. Prvi ratni zadatak koji je dobio bio je da uspostavi red na beogradskoj železničkoj stanici zakrčenoj mnoštvom obveznika koji su hitali na svoja mobilizacijska mesta. Kapetan Simović je uspeo da za tri dana neprekidnog rada izvrši taj zadatak i sve obveznike prebac u mobilizacijska mesta. Po njegovim rečima, ta tri dana (od 18. do 21. septembra 1912.) ostali su mu u sećanju kao najteži u toku celoga rata. Posle ukazane pomoći jedinicama Drinske divizije I i II poziva da se ukrcaju na voz u Mladenovcu, Simović je otisao u Vranjsku Banju u štab I armije. S njom je presao tadašnju sprsku granicu da bi ga načelnik štaba I armije, đeneralstabni pukovnik (kasnije vojvoda) Petar Bojović, uputio u Konjičku diviziju koja je zauzela Veles i stigla sve do Florine (Lerina) u Grčkoj, odakle je povučena u Bitolj. Posle toga, Simović je ponovo vraćen u štab I armije. Na noć Nove, 1913. godine, upućen je, po naredenju Vrhovne komande, u Krivolak, gde je rukovodio ukrcavanjem trupa Drinske divizije I poziva u voz. Posle uspešno obavljenog posla, ponovo je vraćen u Štab I Armije.

U martu 1913. upućen je, po zapovesti Vrhovne komande, iz Saobraćajnog odeljenja Đeneralštaba za komandanta železničke stanice u Nišu. Posle iznenadnog napada Bugara na trupe srpske Treće armije, Simović je zatražio od načelnika saobraćajnog odeljenja Vrhovne komande đeneralstabnog pukovnika Krste Smiljanića da ga razreši dužnosti i uputi na front. Zahtev majora Simovića da mu se, iako artiljerijskom oficiru, dodeli, kao pripravniku za đeneralstabnu struku, komanda u pešadiji, uvažen je. Postavljen je za komandanta 3. bataljona 19. pešadijskog puka I poziva koji je bio u sastavu Sumadijske divizije I poziva. Sa svojim bataljonom Simović je učestvovao u napadu na bugarske položaje kod Stipa i karaule Kopriva, posle čega je bataljon povučen u rezervu gde je ostao do zaključenja primirja sa Bugarskom 18./31. jula 1913. Za uspešno komandovanje bataljom major Simović je odlikovan Zlatnom medaljom za hrabrost.

Odmah po primirju, a po naredenju Vrhovne komande, upućen je u Skoplje gde je primio dužnost komandanta Vojno-železničke inspekcije od đeneralstabnog pukovnika Milana Nedića. Tu je rukovodio transportovanjem naših trupa iz Makedonije do Ristovca (bijše srpsko-turske granice), odakle su prevožene dalje, u njihova mirnodopska mesta radi izvršenja demobilizacije. Sredinom septembra major Simović se vratio u Beograd, da bi potom bio postavljen na službu u Glavnom đeneralštabu, na kojoj je ostao do prevoda u đeneralstabnu struku u maju 1914. godine.

Majorski ispit, iako je čin majora nosio od januara 1913, Simović je položio u aprili 1914. godine i tada zvanično preveden u čin majora zajedno sa još 6 kapetana: Milanom Uskokovićem, Bogoljubom Ilićem i Petrom Kosićem iz 31. klase Niže škole Vojne akademije, kao i Milutinom Nedićem, Milanom Zavadilom i Svetislavom Milosavljevićem iz 32. klase. Sa većinom od njih će čitav Simovićev vojnički i politički život biti usko povezan i isprepletan.

Početak Prvog svetskog rata zatekao ga je na mestu pomoćnika načelnika štaba Dunavske divizijske oblasti u Beogradu, ali je zbog bolesti pretpostavljenog starešine primio dužnost zastupnika načelnika štaba, koju je obavljao sve do završene mobilizacije Dunavske divizije I poziva u julu 1914. Uspesno je obavio poslove vezane za pripremu mobilizacijskog materijala i sprovođenja mera za zaštitu granice i sistema veze. Zanimljivo je da je on bio taj koji je, po naredenju vlade, zadržao pešadijskog majora Vojislava Tankosića, umešanog u atentat na

prestolonaslednika Franca Ferdinanda, u pritvoru i sa njim, »drugom i dobrim prijateljem«, proveo noć 28./29. juna u razgovoru o pripremi atentata. Interesantno je da se na čelu štaba Dunavske divizije I poziva nalazio pukovnik Radoje Lazić, sekretar organizacije »Ujedinjenje ili smrt«, tako da se postavlja pitanje da li od tada, ili možda još od ranije potiču Simovićeve veze sa »Crnom rukom«, koje će doći do najvećeg izražaja u pripremama vojnog puča 27. marta 1941.

Situaciju u Srbiji nastalu posle atentata i prvog uzbuđenja koje je veoma brzo zamenila uverenost vlaste i vojnih vrhova da Austro-Ugarska ne može da izvede iznenadnu akciju, koja je išla čak i do te mere da su bila zastupljena i mišljenja da do rata i neće doći, Simović veoma negativno ocenjuje. Osudivao je, u svojim memoarima, postupke ministara koji su se otisnuli u predizborne turneve po Srbiji, odlazak načelnika Glavnog deneralštaba vojvode Putnika na lečenje u Austriju u banju Glajhenberg kao i put načelnika operativnog odeljenja pukovnika Živka Pavlovića na odmor u Abaciju, a posebno neozbiljnost sa kojom se najviši vojni vrh odnosio prema situaciji u kojoj se Srbija nalazila.

Majora Simovića je početak Prvog svetskog rata zatekao na položaju помоћника načelnika štaba Dunavske divizije I poziva. Učestvovao je u odbrani Beograda i nedovoljno pripremljenoj i neuspeloj ofanzivi Prve armije u Sremu u avgustu–septembru 1914., operacijama na Drini i borbama oko Mačkovog kamena. U tim borbama je jedno vreme bio komandir 4. prekobrojnog pešadijskog puka, a sa štabom divizije bio je na odbrani pravca Pecka–Valjevo–Gornji Milanovac, zatim, velikoj i pobedonosnoj protivofanzivi Prve armije, odn. Kolubarškoj bici (oktobar–decembar). Posle završenih ratnih operacija njegova divizija je od januara do marta 1915. držala granični odsek od Golubca, preko Velikog Gradišta, Kostolca i Smedereva do Grocke.

U teškim vremenima po srpsku vojsku, kada se ona povlačila pred naletima brojčano nadmoćnije i tehnički opremljenije neprijateljske vojske na prostor oko Takova i Gornjeg Milanovca, major Dušan Simović je 18. novembra 1914. poslao pismo komandantu Prve armije, deneralu Živojinu Mišiću, u kome je izneo mišljenje da je jedini put ka pobedi odlučna i iznenadna ofanziva na neprijatelja, kojom bi se probio njen, tada već narušeni, borbeni poredak. Sa ovakvim razmišljanjima Simović je upoznao i komandanta divizije pukovnika Andelkovića i načelnika štaba pukovnika Lazića, koji su se sa time složili. Razmišljanja proslavljenog vojiskovode Živojina Mišića i mladog majora Dušana Simovića, koja su i dovele do pobedonosne srpske protivofanzive, pokazuju nam kakav je nesalomljivi, pobednički duh i u najtežim trenucima vladao među srpskim oficirima i vojnicima. Istovremeno, to je bio i dokaz, kako je pravilan i dugogodišnji rad na stvaranju hrabre, jake i dobro obučene vojske i, pre svega, starešinskog kadra dao rezultate u trenucima kada su i bili najpotrebniji.

Za rad i zalaganje u borbama vođenim 1914. godine, major Simović odlikovan je ordenom »Belog orla sa mačevima IV reda«.

Krajem marta 1915. Dušan Simović premešten je iz štaba Dunavske divizije I poziva i postavljen za načelnika štaba Šumadijske divizije II poziva, koja je imala zadatak da brani prelaz preko Drine na odseku V. Stolac–Panos–Suha Gora i da zatvara pravac Višegrad–Užice–Čačak. Pošto je do septembra vladalo zatišje na frontovima, osnovni zadatak svih komandanata bio je da oporeve trupe, popune odmornim ljudstvom i izvežbaju ih za borbenu upotrebu, kao i da se suzbije epidemija tifusa koja je tih meseci harala i nanela velike gubitke srpskoj vojsci.

U septembru Šumadijska divizija II poziva je upućena na istočni front kako bi ojačala naše snage koje su bile u sastavu Timočke vojske. Dobila je zadatak da drži odsek Midžor–prevoj Sveti Nikola–prevoj Kadibogaz–Kitka i da brani pra-

vac Kalna–Svrljig–Niš i Knjaževac–Sokobanja–Aleksinac. Posle napada Bugara na ovaj deo fronta, divizija je učestvovala u borbama (na Tresibabi, kod Svrljiga, na prevoju Grmada, na Pustoj reci, odbrani pravca Bojnik–Priština), posle kojih se povukla na Kosovo. Simović je u svojim memoarima kritikovao tadašnji raspored srpskih trupa koje su, prema njemu, bile nepotrebno kordonski raspoređene sa izrazitom tendencijom pasivne odbrane i bez ikakve namere za ofanzivnim dejstvima. Naredba Vrhovne komande od 25. novembra 1915. da se odmah preduzme povlačenje celokupne vojske ka Jadranskom moru Simovićevu diviziju je zatekla na položajima na levoj obali Sitnice. Odluka Vrhovne komande nije naišla na odobravanje majora Simovića, koji je bio mišljenja da postoje svi uslovi za ponavljanje Kolubarske bitke, odnosno da je došao trenutak za protivofanzivu. U tom smislu Simović je komandantu Druge armije, vojvodi Stepi Stepanoviću, uputio 27. novembra pismo sa predlogom da srpska vojska pređe u protivnapad. Sličan predlog dao je i komandant Prve armije, vojvoda Živojin Mišić, ali, ovog puta su Vrhovna komanda i vojvoda Stepanović bili drugaćijeg mišljenja. Posle konačne odluke Vrhovne komande da se srpska vojska povuče prema Jadranskoj obali, Šumadijska divizija II poziva preduzela je marš od Peći i povlačila se dalje pravcem Rugovska klisura–Čakor–Andrijevica–Lijeva rijeka–Veternik–Bioče–Podgorica–Tuzi–Kastrati–Skadar–Lješ–Drač–Valona, da bi se, sa najmanjim gubicima u odnosu na druge srpske jedinice, prebacila na Krf početkom februara 1916. godine.

Početkom marta 1916. obrazovana je Šumadijska divizija od jedinica Šumadijske divizije I i Šumadijske divizije II poziva, a Dušan Simović postavljen je za načelnika štaba divizije. Istovremeno, Simović je učestvovao i u široj akciji reorganizacije naših trupa, odnosno njihovoj pripremi za akciju. U aprilu, pošto je uveden novi raspored jedinica koje su se prebacile u Solun, postavljen je za načelnika štaba Dunavske divizije, koja je bila u sastavu Treće armije pod komandom denerala Pavla Jurišića – Šturma. Za rad i zalaganje u borbama 1915. godine, Simovića je komandant Šumadijske divizije II poziva pukovnik Matić predložio za odlikovanje ordenom Karađorđeve zvezde sa mačevima, ali je Simović taj predlog »otklonio«, smatrajući da za period »opštег neuspeha« ne može da primi nikakvu nagradu ili odlikovanje.

Sa Dunavskom divizijom Simović je učestvovao u boju kod Gorničeva u avgustu 1916. godine, gde je Dunavska divizija bila poražena i morala da se povuče. Zbog toga su smenjeni komandant i načelnik štaba Treće armije, Pavle Jurišić i pukovnik Nikola Stevanović, kao i komandant Dunavske divizije, Milivoje Andelković – Kajafa. Komandu nad Trećom armijom preuzeo je deneral Miloš Vasić, a nad Dunavskom divizijom artiljerijski pukovnik Svetomir Matić. Simović nije ove smene povezivao sa stanjem na frontu, već sa time da je deneral Jurišić, kao Nemac, bio u nemilosti kod francuskih komandanata, dok su Stevanović i Kajafa bili članovi organizacije »Ujedinjenje ili smrt«, odnosno »Crne ruke«, tako da njihovo smenjivanje naziva predigrom Solunskog procesa.

Sredinom septembra usledio je protivnapad savezničkih snaga na Kajmakčalanu u kome je učestvovala i Dunavska divizija i prva stupila na tlo Kraljevine Srbije. Potom je došlo do borbi na Crnoj reci u oktobru i novembru 1916., posle čega je, zbog nastupanja zimskog vremena, front potpuno stabilizovan. Dunavska divizija je upućena u Sorović radi odmora, oporavka i popune. Posle nove reorganizacije srpske vojske, učinjene zbog velikih gubitaka i nemogućnosti da se izvrši popuna, Dunavska divizija je ušla u sastav Prve armije vojvode Mišića i zajedno sa Drinskom, Moravskom i Konjičkom divizijom držala centralni deo fronta od Sokola do Crne reke. Dušan Simović, sada već potpukovnik, odlikovan je

za rad i zalaganje u borbama Dunavske divizije tokom 1916. i 1917. godine ordenom Karadorđeve zvezde s mačevima IV reda.

Na svoj izričiti zahtev, upućen direktno vojvodi Mišiću, potpukovnik Simović je postavljen, krajem juna 1918. godine, za komandanta 7. pešadijskog puka »Kralj Petar I«, sa kojim je učestvovao u držanju centralnog odseka Dunavske divizije i proboju Solunskog fronta, odnosno velikoj ofanzivi i oslobođenju Srbije. Njegov puk je, između ostalog, zauzeo Bujanovac, staru srpsko-tursku granicu, Vranje, Vladičin Han, Džep, Predejane, Grdelicu, Leskovac, učestvovao u oslobađanju Niša, oslobođio Raču, Natalince, Topolu, Mladenovac, Ralju, da bi 1. novembra glavnina puka ušla u Beograd. Svoj pobedonosni pohod 7. pešadijski puk je okončao u istočnom Sremu i Bačkoj. Ža uspešno komandovanje pukom potpukovnik Simović ponovo je odlikovan ordenom Karadorđeve zvezde s mačevima IV reda.

Pored navedenih odlikovanja, Simović je, tokom Prvog svetskog rata, odlikovan i oredenom »Belog orla« IV i V stepena (bez mačeva), a dobio je i niz savezničkih odlikovanja – engleski D. S. O., francusku »Legion d'Honneur« III stepena i »Croix de guerre« sa palmom.

Posle završenih vojnih akcija Simovića je, 11. novembra 1918., regent Aleksandar uputio kao delegata Kraljevske vlade i Vrhovne komande kod Vlade Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je početkom novembra zatražila pomoć srpske vojske. On je u misiju pošao sa »specijalnim uputstvima u pogledu uspostavljanja odnosa, davanja obaveštenja i pružanja potrebne diplomatske, vojne i finansijske pomoći«. Imao je više razgovora sa predstavnicima Vlade Narodnog vijeća u kojima je ispoljavao odlučnost u negiranju težnji pojedinih hrvatskih političara koji su nastojali da država SHS bude sastavljena od teritorije koje su nekada ulazile u sastav Austro-Ugarske (do Drine, Save i Dunava), a da pri tome sačuva i nezavisnost od Srbije. Pored uzgrednih političkih aktivnosti, Simoviću je prevashodni zadatak bio da od oficira, koji su u ratu bili zarobljeni, a sada se vraćali i prolazili kroz Ljubljani i Zagreb, oformi snage koje bi mogle da budu upotrebljene u slučaju, pre svega, italijanskog napada. Na taj način uspeo je da formira dva odreda, koja je naoružao oružjem pronađenim u austro-Ugarskim vojnim magacinima i, zatim, uputio da brane granicu prema Italiji. Međutim, greškom komandanta 2. bataljona 5. pešadijskog puka, ove jedinice nisu uspele da odbrane Rijeku. Simović je u ovom delu zemlje zadesio i čin ujedinjenja 1. decembra 1918., koji je, opet, prouzrokovao pobunu vojnika 57. hrvatskog pešadijskog puka i 25. domobranskog puka u Zagrebu. Zahvaljujući Simovićevoj agilnosti i pravovremenoj reakciji pobuna je veoma brzo ugušena, a hrvatski pukovi rasformirani.

U prvoj polovini decembra obrazovana je Vojna misija u Zagrebu u čiji sastav je ušao i potpukovnik Simović, dok je za šefa određen pešadijski pukovnik Milan Pribićević. Simović je bio mišljenja da je neophodno da se trupe, sastavljene od hrvatskih i slovenačkih oficira i vojnika, objedine sa srpskim trupama, ali je naišao na neodobravanje pukovnika Pribićevića. Da bi nadležne upoznao sa svojim gledištem Simović je otišao u Beograd, gde su ga primili regent Aleksandar Karadorđević, vojvoda Mišić i ministar vojni general Mihajlo Rašić, koji su se složili sa njegovim stavom. Vojvoda Mišić mu je u razgovoru izneo nameru Vrhovne komande da obrazuje nove armijske oblasti sa sedištima u Zagrebu, Novom Sadu i Sarajevu, kao i divizijsku oblast u Crnoj Gori. Na taj način bi sve trupe bile objedinjene u pogledu komandovanja, uprave i snabdevanja. Odluka o novoj vojno-teritorijalnoj podeli stupila je na snagu u prvoj polovini januara 1919., da bi već 27. januara počeli da dejstvuju novoformirani viši štabovi Četvrte

armijske oblasti u Zagrebu, Dravske divizijske oblasti u Ljubljani, Savske divizijske oblasti u Zagrebu i Osječke divizijske oblasti u Osjeku. Dušan Simović je postavljen za pomoćnika načelnika štaba Četvrte armijske oblasti i u tom svojstvu zastupao načelnika štaba đeneralštabnog pukovnika Milana Nedića do njegovog dolaska.

Na ovom položaju Simović je odmah pristupio izradi planova za formiranje novih pukova i ustanova od delova hrvatske i slovenačke vojske, a prema propisima srpske vojske koji su bili na važnosti. Ovaj plan je komandant Četvrte armijske oblasti đeneral Božidar Janković usvojio i, bez prethodne saglasnosti Vrhovne komande, naredio izvršenje. Pored toga, Simović je učestvovao u smirivanju štrajka radnika u Zagrebu i uvodenju privremene demarkacione linije između jugoslovenskih i mađarskih trupa u Prekomurju.

Početkom aprila 1919. Simović je postavljen za adutanta regenta Aleksandra Karadordevića. Na dvoru je zatekao atmosferu »punu nepoverenja i neizvesnosti«, za šta su, po njegovom mišljenju, najzaslužnije bile uspomene na Solunski proces, kao i ogromni uticaji »Bele ruke«, Petra Živkovića, komandanta Kraljeve garde, i Josifa Kostića, komandanta Pešadijske podoficirske škole. Po rečima Simovića, on je regentu više puta ukazivao na štetan uticaj, pre svih, Petra Živkovića, na celokupni život Kraljevine. Pratio je regenta i prilikom njegovih obilazaka pojedinih delova države, kada je Aleksandar posetio Valjevo, Pećku, Krupanj, Loznicu, Šabac, Banju Koviljaču, Kikindu, Novi Sad, Bečeј, Suboticu, Sombor, Srbobran, Sremske Karlovce, Irig, manastir Jazak i druga mesta.

Adutantsko mesto napustio je krajem avgusta 1919, kada je postavljen za načelnika štaba novoformirane komande Banatskih trupa u Velikom Bečkereku. Izbegavanjem mogućnosti da rumunske trupe upadnu u Banat, komanda je rasformirana krajem oktobra 1919. godine, a Simović upućen na dužnost pomoćnika načelnika štaba Treće armijske oblasti u Skoplju.

Na tom položaju se Simović nalazio do oktobra 1920, provodeći najveći deo kao zastupnik načelnika štaba. Susretao se sa nizom problema, vezanih, pre svega, za loš smeštaj trupa, slabu higijenu, snabdevanje i nastavu. Njihovo rešavanje naročito je otežavala neprekidna opasnost od upada Aronauta na jugoslovensku teritoriju. Sa druge strane, usled nepovoljnih klimatskih uslova, potpukovnik Simović je često bolovao i na bolovanjima je proveo više meseci.

Zbog narušenog zdravlja Simović je, ukazom ministra vojnog đeneralata Branka Jovanovića, premešten na mesto načelnika štaba Savske divizijske oblasti u Zagrebu. U novemburu 1920. unapređen je u čin pukovnika. Na položaju načelnika štaba Savske divizijske oblasti zadržao se do decembra 1921, kada je postavljen za pomoćnika načelnika štaba Četvrte armijske oblasti. Tu funkciju obavljao je do februara 1922, kada je postao načelnik istoga štaba i na tom mestu se zadržao do kraja godine.

Od početka januara do sredine jula 1923, nalazio se na stažu u francuskoj vojsci, gde je pohadao »Kurs za veze i transmisije« u Versaju, bio na službi u 119. pešadijskom puku u Parizu, zatim u »Centru za taktičke studije artiljerije« u Mecu, »Artillerijskom kursu za gađanja« u logoru Majn i na »Kursu za usavršavanje pukovnika za unapređenje u čin đeneralata« u Versaju. Tamo se upoznao sa organizacijom i doktrinom koju je francuska vojska usvojila kao rezultat dugogodišnjeg ratnog iskustva.

Po povratku iz Francuske ponovo je postavljen za načelnika štaba Četvrte armijske oblasti kojom je, u to vreme, komandovao armijski đeneral Milan Tučaković. Na ovome položaju Simović ostao sve do kraja marta 1925, iako je ukaz o njegovom smenjivanju izašao u decembru 1924. godine.

Od aprila 1925. do kraja januara 1926. godine bio je pomoćnik načelnika odeljenja za vazduhoplovstvo Ministarstva vojske i mornarice i u to vreme (1. 12. 1925.) unapređen je u čin brigadnog đeneralata. To odeljenje je potom pretvoreno u Komandu vazduhoplovstva, a Simović postavljen na mesto načelnika štaba na kome je ostao sve do marta 1929. godine. Od tada pa do oktobra 1929. bio je pomoćnik komandanta vazduhoplovstva, divizijskog đeneralata Radisava Stanojlovića. U martu 1928. položio je ispit za vazduhoplovног izviđača. Obavljanje dužnosti u vazduhoplovstvu Simović je veoma ozbiljno shvatao, kao i sve dodatašnje profesionalne obaveze. Između ostalog, izradio je i niz propisa koji su našli primenu u vojnem zakonodavstvu i dugo vremena bili u upotrebi. Od septembra 1927. bio je honorarni nastavnik na Višoj školi Vojne akademije gde je predavao »Vojno vazduhoplovstvo« i trudio se da unapredi stručnu obućenost mladih vazduhoplovnih oficira.

U oktobru 1929. smenjen je sa položaja pomoćnika komandanta, premešten iz vazduhoplovstva i postavljen za komandanta Bosanske divizijske oblasti. U čin divizijskog đeneralata unapređen je 6. septembra 1930. godine. Kao komandant divizijske oblasti »posebnu brigу« posvetio je nastavi, vaspitanju i poboljšanju zdravstvenih prilika. Na velikim armijskim manevrima, održanim u septembru 1930. na pravcu Kalinovik–Ulog–Nevesinje, komandovao je Bosanskom divizijom.

U oktobru 1930. postavljen je za drugog pomoćnika načelnika Glavnog đeneralštaba. Na tom položaju zadržao se sve do kraja juna 1933. Pored redovne dužnosti rukovođenja nastavom i spremanja pripravnika za đeneralstabnu struku, đeneral Simović je izradio i prvi projekat nove »Ratne službe«, koji je kasnije usvojen kao zvanični propis. Aktivan je bio i u saradnji sa oficirima francuske armije koji su tih godina posećivali Jugoslaviju i učestvovali u pokušajima modernizacije njene vojske. Kao razlog smenjivanja sa ovog položaja Simović navodi da se, posvećujući u svome radu naročitu pažnju poboljšanju vladanja i karakternih osobina oficira i insistirajući da se oni koji te uslove ne ispunjuju eliminišu, zamerio mnogim đeneralstabnim oficirima i pripravnicima koji su uživali veliku protekциju određenih vojnih krugova, odnosno Petra Živkovića.

Sa položaja drugog pomoćnika načelnika đeneralštaba, Simović je prebačen na mesto komandanta Pešadijske i artiljerijske škole za oficire u Sarajevu, na kome se zadržao od 1. jula 1933. do polovine septembra 1936.

Mesto komandanta vazduhoplovstva Simović je zauzeo u septembru 1936. umesto đeneralata Milutina Nedića, koji je postao načelnik Glavnog đeneralštaba. Na ovom položaju je ostao sve do septembra 1938. godine. U ovom periodu (6. septembra 1937.) unapređen je u čin armijskog đeneralata, istovremeno kada i Bogoljub Ilić, Petar Kosić, Milutin Nedić i Milan Ječmenić. Simović je jugoslovensko vazduhoplovstvo zatekao u veoma slabom stanju, pošto nikakav vidan napredak nije bio zabeležen poslednjih godina, te se, prema britanskim izveštajima, nije moglo smatrati »efikasnim oruđem za vodenje rata«. Zbog toga je, pored poslova organizacije, komandovanja, nastave i vaspitanja vazduhoplovног osoblja, za koje je, inače, vladalo mišljenje da je hrabro, efikasno, oštromorno, visokog morala i disciplinovano, imao pred sobom i zadatku da naše vazduhoplovstvo reformiše i modernizuje, i to, pre svega, nabavkom novih modela aviona i drugih potrebnih materijala. Smatrao je da je naša avijacija opremljena zastarelim tipovima aviona koje je vreme pregazilo, i da je potrebno da se izvrše nove nabavke u inostranstvu, te je zbog toga putovao u Prag i London. Ali, u svom poslu susretao se sa nizom problema – visinom vojnih kredita, ubrzanim

usavršavanjem i poboljšavanjem aerodinamičkih osobina aparata, zatvorenošću drugih zemalja i njihovih tržišta i dr.

Postavljanje Simovića na mesto komandanta avijacije dovelo je do izvesnog jačanja vazduhoplovstva pri čemu je njegov lični uticaj, kao i uticaj starešina koje je on postavio na pojedina komandna mesta, odigrao presudnu ulogu. Započeo je i pregovore sa britanskom vazduhoplovnom industrijom radi nabavke novih aparata i motora. Izabrao je tip engleskog lakog bombardera »Bristol-Blenheim« i engleskog lovačkog aviona »Hawker-Hurricane«, dok novi engleski lovac »Spitfire« nije uspeo da nabavi pošto su još uvek bile u toku probe. Simović je, posle tih nabavki, nastojao da organizuje izradu izabranih tipova u našoj zemlji. U tom pravcu organizovao je nabavku potrebnog materijala u inostranstvu, poslao tehničko osoblje, do tada malobrojno i slabo obučeno, u inostranstvo kako bi se upoznalo sa načinom proizvodnje, a izvršio je i raspored izrade aparata po fabrikama – bombarderi »Dornier Do 17« trebalo je da se izraduju u Vazduhoplovno-tehničkom zavodu u Kraljevu u državnoj režiji, lovci »Hurricane« u »Ikarusu«, bombarderi »Blenheim« u fabriци »Rogožarski« u Beogradu (posle ponovljenog konkursa, fabrika »Ikarus« je ponudila daleko bolje finansijske uslove i rokove isporuka, tako da je ona dobila pravo da proizvodi ove avione), a fabrika »Zmaj« u Zemunu trebalo je da radi školske i izvidačke aparate, avione za saradnju sa trupama na zemlji, kao i delove za lovačke avione. Njegove ideje, rad i angažovanje na mesto komandanta vazduhoplovstva strani diplomatski predstavnici u Kraljevini Jugoslaviji su visoko ocenjivali.

Simović je, kao komandant vazduhoplovstva, finansirao i izradu prototipa aviona u zemlji, a nabavio je i 600 poluteretnih automobila, proizvedenih u Rakovici, i to pod uslovom da rakovička fabrika počne sa proizvodnjom automobila, što je ona i učinila. Tako je, na izvestan način, postavljen i temelj automobilске industrije u našoj zemlji.

Izvršio je preformiranje mirnodopskog razvoja vazduhoplovstva i pripremio ga za prelaz na ratno stanje. Rešio je i pitanje položaja vazduhoplovnotehničkog osoblja, kome je obezbedio odgovarajuće nagrade i mogućnosti bržeg napredovanja u vazduhoplovstvu. Pored redovne nastave, Simović je organizovao i rukovodio tzv. »vazdušnom ratnom igrom«, u kojoj su sa učesnicima pretresani problemi strategijske i taktičke upotrebe operativnog vazduhoplovstva. Modernizovao je i metode obuke letačkog osoblja, pri čemu je prvi korak bila centralizacija svih školskih centara, kome je sledila izgradnja škola za pitomce, kasarni i hangara za smeštaj letača, kao i uvođenje obaveznih desetodnevnih vežbi eskadrila sa bojevim gadanjem. Izdejstvovao je i novu Uredbu o vazduhoplovnoj odeći, kojom je za pripadnike vazduhoplovstva uvedena svetloplava uniforma i na taj način, barem spoljnim izgledom, odvojio vazduhoplovstvo od kopnene vojske, mada to organizacijom nije sprovedeno. Posebnu pažnju posvetio je širem razvoju civilnog vazduhoplovstva, obrazovanju civilnih pilotskih škola i jedriličarskih kurseva.

Sa mesta komandanta vazduhoplovstva deneral Simović je, u septembru 1938, prešao na položaj načelnika Glavnog generalštaba. I na ovo mesto je došao posle denerala Milutina Nedića, koji je postao ministar vojske i mornarice i sa kojim je imao najbolje lične, čak kumovske veze, kao i profesionalne odnose. Na ovome položaju Simović će ostati do 15. januara 1940. godine. Odmah po dolasku u zgradu Čeneralštaba pristupio je intenzivnom radu na proučavanju najvažnijih problema – studiji ratnog plana, preduzimanju mera za ubrzanje mobilizacije i prelaz na novu ratnu formaciju, utvrđivanju tačnog stanja naoružanja i spreme vojske i preduzimanju mera za otklanjanje nedostataka i popunu, po-

pravku saobraćajnih sredstava i načina transportovanja u cilju ubrzanja koncentracije trupa.

Shodno »pripravnom stanju«, koje su jugoslovenske vojne i civilne vlasti zavele posle nemačke okupacije Čehoslovačke i italijanske okupacije Albanije u martu i aprilu 1939, a koje je na snazi ostalo sve do početka aprilskog rata, Glavni deneralštab je sprovodio povremena »aktiviranja« (popunu jedinica do ratnog sastava pozivima obveznika na vežbe) pojedinih ratnih jedinica. Dok se Simović nalazio na čelu Dženeralštaba, aktiviranja su izvršena u aprilu, avgustu, septembru i oktobru 1939, ali su ona pokazala niz slabosti jugoslovenske vojske – spor postupak izvršenja mobilizacijskih priprema, nedostatak ratne i materijalne opreme, kao i stoke i prevoznih sredstava, mogućnost oslobođanja obveznika što je, uz česta pozivanja na vežbe, prouzrokovalo sve slabiji odziv – koje su vojne vlasti morale da rešavaju.

Deo ratnih priprema koje su sprovodile vojne vlasti predstavljalo je i izradivanje ratnih planova, pri čemu je osnovnu ideju ratnog i početnog operacijskog plana davao načelnik Glavnog denaralštaba i snosio odgovornost za njegovu izradu. Kao oficir koji je zauzimao tako važno mesto u vojničkoj hijerarhiji, Simović je potpisnik više jugoslovenskih ratnih planova. Prvo je u septembru 1938. godine potpisao tekst ratnog plana »N M₈ I₉ Ar₂ B₉« (»D₈«), koji je bio ofanzivnog karaktera. Međutim, posle sagledavanja spoljnopolitičke situacije u kojoj se Kraljevina Jugoslavija nalazila u tom trenutku, kao i stanja jugoslovenske vojske, vojni vrh se, na Simovićev predlog, odlučio da izradi nove ratne planove, kojima bi se izrazila »naša defanziva, u kojoj bismo imali za dužnost da očuvamo našu teritoriju, pomažući se što potpunije fortifikacijskom organizacijom na ugroženim frontovima«. Takođe, prihvaćen je i Simovićev predlog da se da prednost pri utvrđivanju granica da severnom frontu. Na osnovu ovakve odluke, izrađen je, krajem 1938. godine, novi ratni plan »I N M Ar B«, koji je nosio šifru »O«, i uz koji je išla varijanta koja je dobila oznaku »I₁ N₁ M₁ Ar₁ B₁« i šifru »O₁«. Oba ratna plana su pretrpela izmene u skladu sa promenom situacije u Evropi, a kada su italijanske trupe u aprilu 1939. umarširale u Albaniju, pristupilo se izradivanju novih ratnih kombinacija. U junu 1939. završen je ratni plan »I₂ N₂ M₂ B₂«, koji je nosio šifru »P« i koji je prepostavljaо rat Kraljevine Jugoslavije protiv Italije, Nemačke, Mađarske i Bugarske istovremeno. Kao i ranije, i ovoga puta radeno je više varijanti osnovnog plana »P«, koje su nosile oznake »P₁« i »P₂«. Ali, najviše nuda Simović je polagao u ratni plan »S«, za koji se smatra da je celokupno Simovićevo delo, i koji je nosio oznaku »NM«. Definitivni tekst Simović je potpisao u maju 1940. Plan je bio defanzivnog karaktera i predviđao je napad Nemačke i Mađarske na Jugoslaviju, uz prepostavku da će Nemci iskoristiti i teritoriju Mađarske za prodiranje na jugoslovensku teritoriju. Računajući na eventualnu podršku i pomoć Francuske i Engleske, naročita pažnja bila je posvećena tome da ne dođe do presecanja odstupnog pravca ka Solunu. Simović je ovim ratnim planom »uveo u život« novu ratnu (trojnu umesto četvorne) formaciju vojske, skratio vreme mobilizacije i koncentracije vojske, zadržao vrlo jake rezerve u II liniji, a istovremeno, predviđao i rat gerilskih odreda u pozadini neprijateljskih armija. Jedna od najvažnijih prepostavki ratnog plana »S« bila je ona koja je planirala duboki odstupni manevar u pravcu juga, računajući na pomoć i prihvat francuskih i britanskih snaga. Po tome se ovaj plan razlikovao od svih drugih kako prethodnih, tako i onih nastalih tokom 1940. i 1941. godine. Ali, ni on nije predviđao mogućnost napada sa istočnog fronta.

Međutim, ubrzo posle toga Simovića je na mestu načelnika Glavnog đeneralštaba zamenio đeneral Petar Kosić, koji nije htio da usvoji već razrađeni ratni plan »S«, već je pristupio izradi novoga koji, po ocenama vojnih stručnjaka, nije po kvalitetu bio ni blizu Simovićevog plana, a nije odgovarao ni, tokom 1940. godine, nastaloj situaciji u Evropi.

Posebnim referatom upućenim ministru vojske i mornarice u oktobru 1938. Simović je izneo sve nedostatke u materijalnoj i tehničkoj opremi naše vojske i zahtevao brzu i neodložnu popunu, istovremeno iznoseći i proračun potrebnih kredita. Istog meseca izneo je i mišljenje o nepotrebnosti veoma skupog utvrđivanja zapadnog jugoslovenskog fronta naglašavajući da se, kao načelnik Glavnog đeneralštaba, ne slaže »ni sa frontom koji se utvrđuje, ni sa odbranbenom linijom koja se utvrđuje, ni sa načinom na koji se utvrđuje« i zahtevao je da se novčana sredstva upotrebne prvenstveno za opremu vojske, avijacije, oklopnih jedinica, sredstava za vazdušnu i protivoklopnu odbranu, motorna vozila, a da se utvrđivanje prenese na najugroženije delove severnog i istočnog fronta. Na osnovu njegovog mišljenja, ministar Milutin Nedić je naredio da se težište rada na utvrđivanju prenese na severni front, mada je utvrđivanje zapadnog fronta nastavljeno i dalje. U proleće 1939. otpočeli su radovi na severnom frontu, a kako bi se radovi ubrzali odlučeno je, na predlog Simovića, da se na rad upućuju regrutski bataljoni, tako da je utvrđivanje najosetljivijih delova fronta, u Baranji i Bačkoj, bilo završeno već u septembru 1939. godine. Istovremeno, vršeni su i manji radovi na istočnom frontu prema Bugarskoj i južnom prema Albaniji.

U januaru 1939. zahtevao je da se izvrši nabavka potrebnog broja aviona, kako bi vazduhoplovstvo brojalo barem 1000 aviona i na taj način pospešilo odbranu jugoslovenskog neba. Predlagao je da se za nabavku iskoriste dobri trgovinski odnosi sa Nemačkom i tamo zaključi povoljan zajam. Ministar vojni Milutin Nedić, poznat kao čovek koji se teško odlučivao da utroši prevelika sredstva za modernizaciju vojske, bio je u načelu protiv ovakvog predloga, ali je na insistiranje kneza Pavla pristao da se nabavi 150 bombardera i 100 lovaca. Pored predstavki ministru vojske i mornarice, Simović je istovetne podatke i zahteve redovno podnosio i knezu Pavlu, koji mu je do avgusta 1939. godine ukazivao puno poverenje.

Pod uticajem Dušana Simovića, krajem 1939. godine obrazovana je Vrhovna inspekcijska komisija, u čiju je nadležnost prešla celokupna nastava u oružanoj sili. Istovremeno, izvršena je i reorganizacija Glavnog đeneralštaba sa podelom na tri direkcije.

Simović je u maju 1939. godine, neposredno posle italijanske okupacije Albanije, predložio grčkom generalštabu da zajednički počnu da ispituju prepostavku o italijanskom napadu na obe države i prouče mere koje bi trebalo preduzeti za odbranu. Pri tome, njegov predlog je bio »tehničke prirode«, odnosno nije imao politički karakter i nije predviđao sklapanje bilo kakve vojne konvencije sa uzajamnim obavezama. Grčki generalstab je odgovorio Simoviću da će im biti drago ako se uspostavi bliža saradnja između dva generalštaba, ali da takvoj odluci treba da prethodi sporazum između dve vlade. Pošto do takvog sporazuma nije nikada došlo, predlog jugoslovenskog načelnika đeneralštaba ostao je mrtvo slovo na papiru. Ovo je predstavljao samo jedan od Simovićevih pokušaja da se na Balkanu stvari što širi front protiv sila Osvoline, pri čemu je ideja o stvaranju Balkanskog (Solunskog) fronta bila primarna. Javila se 1939. i aktuelizovala u proleće 1940., u jeku teških borbi na zapadnom frontu, kao pokušaj da se Nemačkoj podide sa juga, slično kao u Prvom svetskom ratu. U tom pravcu Si-

mović se u oktobru, novembru i decembru 1939. sastao u Beogradu sa izaslanicima francuske Vrhovne komande, britanskog Imperijalnog generalštaba i komandanta francuskih trupa u Siriji, generala Vegana. Međutim, ideja, koja je budila sećanja na uspeh Solunskog fronta i koja je bila uneta u ratni plan »S«, nije bila ostvarljiva u uslovima koji su vladali u Evropi u tom trenutku.

Kao načelnik Đeneralštaba preduzimao je mere protiv aktivnosti KPJ i unošenja komunističkih ideja u redove vojske. Sredinom 1939. podneo je ministru vojnom predloge o tome kako bi se suzbila komunistička propaganda, a zahtevao je i izvođenje preventivnih koraka protiv komunista dok ne prode ratna opasnost, po ugledu na ostale velike države, Francusku, Nemačku, Italiju, izolacijom članova CK KPJ i njegovih odbora i pododbora iz društvene sredine. Simović je za logore predlagao mala i slabo naseljena dalmatinska ostrva (Žirje, Molat, Kaprije). Sa druge strane, đeneral je bio poznat kao jedan od oficira koji je još početkom 30-tih godina smatrao da se mora naći modalitet ponovnog uspostavljanja diplomatskih i savezničkih odnosa sa SSSR-om, pri čemu bi se SSSR morao obavezati da će prestati da se upliće u unutrašnje stvari drugih država preko komunističkih partija. Govorio je, kao pomoćnik načelnika Glavnog đeneralštaba 1933. godine, da »danas–sutra, a možda uskoro, bićemo primorani da se približimo Rusiji i da stvaramo savez svih Slovena«.

Kraljevinu Jugoslaviju je nasejavao i veliki broj pripadnika nacionalnih manjina koji su, uglavnom, bili neprijateljski raspoloženi prema zemlji čiji su bili državljeni. Suočeni sa takvim odnosom, a, istovremeno, i sa pogoršavanjem spoljnopoličke situacije, Glavni đeneralštab je počeo da razmatra i pitanje politike prema pripadnicima nacionalnih manjina koji su, uglavnom, bili nastanjeni u zaledu najosetljivijih graničnih frontova, a, uz to, prema postojećim zakonskim propisima, ulazili ravnopravno sa ostalim državljanima Kraljevine u sastave ratnih jedinica. Predlozi Đeneralštaba kada je na njegovom čelu bio đeneral Simović bili su veoma oštiri i restriktivni. Predlagano je da se pripadnici »opasnih« nacionalnih manjina (Nemci, Madari, Arnauti) ne koriste za popunu boračkih jedinica, već da se upotrebe samo za radove u dubokoj unutrašnjosti zemlje, pa se išlo čak i dotele da se, na primer, predlagalo oduzimanje ili ograničavanje biračkog prava i zabranjivanje delovanja manjinskih društava, pre svega »Kulturbunda«. Međutim, na sva upozorenja vojnih krugova na antidržavno delovanje pripadnika pojedinih nacionalnih manjina civilne vlasti, ni tada, a ni kasnije, nisu reagovale, tako da su predlozi Đeneralštaba ostajali samo mrtvo slovo na papiru kao dokazi brige jugoslovenski orijentisanih oficira za budućnost svoje zemlje.

Simović je uživao puno poverenje i novog ministra vojske i mornarice, denarala Milana Nedića, koji je na to mesto postavljen 26. avgusta 1939. i koji ga je, prema rečima samog Simovića, tri puta krajem 1939. zaštitio od namera kneza Pavla da ga smeni sa mesta načelnika Glavnog đeneralštaba. Međutim, u januaru 1940. Simovića je zamenio đeneral Petar Kosić, a kao glavni razlog za svoju smenu Simović navodi pritisak i zahteve Nemaca, koji su mu zamerali što se nije odazvao ni na jedan od tri poziva rajhsmaršala Geringa da poseti Nemačku i što je vodio pregovore sa francuskim i britanskim vojnim izaslanicima. Posle smene, odnos Milana Nedića prema Simoviću se iz korena promenio i išao je čak dotele da je od bivšeg načelnika đeneralštaba tražio pismene odgovore na predstavke pojedinih oficira koji su zbog korupcije bili izbačeni iz vazduhoplovstva dok je njime komandovao Simović.

Strani diplomatski predstavnici su imali veoma visoko mišljenje o đeneralu Simoviću. Pored već iznetih utisaka britanskog poslanika, i nemački vojni ataše u Beogradu smatrao je da se »komandantska ličnost koja bi dala pečat oružanim

snagama nije pojavila« pre načelnika Đeneralštaba Simovića, kao i da on predstavlja jednu od vodećih srpskih ličnosti koja nije šahovska figura kneza Pavla, već »snažan Evropejac, hladan i patriota«.

Do marta 1940. Simović je bio neraspoređen, da bi tada bio postavljen na mesto komandanta Druge armijske oblasti u Sarajevu, gde je ostao do novembra 1940. godine. Vršeći ovu dužnost, Simović je bio veoma aktivan – obišao je teritorije i trupe potčinjenih divizijskih oblasti, upoznao se sa tamošnjim prilikama i prisustvovao vežbama i manevrima. Naročitu brigu poklonio je pripremama za prelaz na ratno stanje i nastojao da se uočeni nedostaci otklone.

Đeneral Simović prisustvovao je konferenciji ratnih komandanata grupa armija i armija koja je održana u maju 1940. godine, kada mu je saopšteno da je ratnim rasporedom određen za komandanta Prve grupe armija, koja je imala zadatak da brani deo severnog graničnog fronta prema Mađarskoj, zatim, severozapadni granični front prema Austriji, tj. Nemačkoj i zapadni granični front prema Italiji, odnosno granicu od Virovitice do Sušaka.

Po odlasku Milana Nedića sa položaja ministra vojske i mornarice u novembru 1940. godine, novi ministar, Petar Pešić vratio je đeneralu Simoviću u Beograd i postavio ga za komandanta vazduhoplovstva umesto sменjenog đeneralu Miloju Jankoviću. Na tom položaju Simović je ostao sve do 27. marta 1941.

Dušan Simović bio je i veoma plodan pisac. Radovi koje je objavljivao između dva svetska rata bili su stručnog karaktera, a neki su uzimani i za udžbenike vojnih škola. Najznačajnije delo mu je »Taktika vazduhoplovstva«, napisano 1928. godine. Knjiga je doživela četiri izdanja, od kojih je drugo, štampano u Praagu, usvojeno kao zvanični udžbenik češkog vazduhoplovstva, a četvrto kao zvanični udžbenik za jugoslovenske škole. Pored toga, on je bio autor i sledećih knjiga: »Brzometna artiljerija s taktičkog gledišta« (1909), »Srpsko-turski rat u 1912–1913. godini, Iz autentičnih izvora« (pod pseudonimom Mars – Beograd, I-II, 1913, 1914), »Služba veze« (Sarajevo, 1934), »Operacije oko reka« (Beograd, 1939), »Savremene ratne doktrine« (Beograd, 1939), »Problem motorizacije i mehanizacije« (Sarajevo, 1936), »Upotreba i način komandovanja armijskim vazduhoplovstvom – u nastupanju i napadu« (Novi Sad, 1934). Objavljivao je i mnogobrojne članke u vojnim časopisima »Ratnik«, »Vazduhoplovni glasnik«, »Vazdušni almanah«, »Vazduhoplovni godišnjak«, »Pešadijsko-artiljerijski glasnik« i dr. Autor je i mnogih vojnih propisa (Vazduhoplovna pravila, Ratna formacija vazduhoplovstva, Propis o vazduhoplovnoj ratnoj spremi, Pravilnik za međunarodni vazdušni saobraćaj, Zakon o vazdušnoj plovidbi), koji su postajali zvanični dokumenti vojnog zakonodavstva.

Posle vojnog udara u noći između 26. i 27. marta 1941., čiji je jedan od idejnih vođa, organizatora i izvršioca i sam bio, đeneral Dušan Simović postao je predsednik jugoslovenske vlade. U aprilskom ratu bio je i načelnik Staba Vrhovne komande. Posle poraza jugoslovenske vojske i bekstva vlade i kralja iz zemlje, Dušan Simović se našao u Londonu i na čelu vlade ostao do 12. januara 1942. U januaru 1943. godine je penzionisan, a 15. maja 1945. vratio se u Beograd, u kuću u kojoj je živeo do 1941. godine. Umro je 1962. godine.

DRAGAN TEŠIĆ

DUŠAN SIMOVIĆ
(Supplements to his biography prior to 1941)

Summary

Army general Dušan Simović was one of the most noted and best educated officers of the Serbian and Yugoslav army yet little was known of his brilliant military career prior to 1941. Already a promising young officer in the years preceding the Balkan wars and WW I, he held important commanding positions in these wars and received several of the highest national and foreign military honors. When armed hostilities ceased in 1918 and the new Yugoslav state was established, Dušan Simović was appointed to the most elevated positions, including that of delegate of the Royal Government and Supreme Command in the Government of the National Assembly of the Slovenes, Croats and Serbs, member of the Military Mission in Zagreb, participant in the forming of the 4th army region and adjutant to Regent Aleksandar Karadordević. In the 1920's, Simović was chief or assistant chief of staff in numerous army and division headquarters, trained in the French army, became second in command of the Air Force etc. Later he became second assistant to the general staff commander and commander of the Air Force. The highest point in Simović's career was from September 1938 to January 1940, when he became commander of general staff. Prior to becoming president of the government following the coup d'état on 27 March 1941, he was commander of the Air Force. Simović was one of the architects, organizers and main participants of the coup d'état and Yugoslav Prime Minister until the middle of January 1942. He retired in January 1943 and returned to Belgrade in May 1945. He died in Belgrade in 1962.

NATAŠA MILIĆEVIĆ
Diplomirani istoričar
Beograd, Ratka Mitrovića 113

KONSTANTIN FOTIĆ – DIPLOMATA OD KARIJERE

ABSTRACT: U radu je obrađena diplomatska delatnost Konstantina Fotića do 1941. godine. Naročita pažnja posvećena je njegovoj delatnosti dok je bio poslanik Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu od 1935. do 1941. Analizirana je organizacija diplomatske službe u tom periodu, kao i sadržaj izveštaja K. Fotića o američkoj spoljnoj i unutrašnjoj politici, o jugoslovenskim iseljenicima, kao i o pogledima Amerike na Evropu i Jugoslaviju.

U »vremenu netrpeljivih« između dva svetska rata diplomatska služba i diplomatička predstavninstva imale su veliku ulogu u životu svake zemlje. To je važilo i za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevinu Jugoslaviju koja se za sve vreme svog postojanja nalazila u vrtlogu svetske politike i borbe interesa velikih sila. Međutim, diplomatska istorija meduratne Jugoslavije nije dovoljno obradena u jugoslovenskoj istoriografiji. Usled toga ostala je nedovoljno proučena delatnost diplomatskih predstavnihstava, a nije dovoljno proučena ni aktivnost pojedinih diplomata. Doduše, nešto je bolje proučen rad pojedinih diplomata zbog toga što je izvestan broj značajnih intelektualaca Kraljevine SHS (Jugoslavije) bio uključen u diplomatsku službu (Miloš Crnjanski, Milan Rakić, Jovan Dučić, Ivo Andrić, Rastko Petrović). Za razliku od ovih pisaca – diplomata, Konstantin Fotić proveo celu karijeru u diplomatskoj službi. On je bio jedan od retkih profesionalnih diplomatskih predstavnihstava Kraljevine Jugoslavije. U tom smislu njegova diplomatska aktivnost ne samo da nije proučena, nego su istorijska nauka i diplomatska istorija ostale uskraćene za prikaz života i rada jednog »diplomata od karijere«, a i bez mogućnosti da se da prilog proučavanju društvene i političke elite Kraljevine Jugoslavije kojoj su pripadali i diplomatice. Time su istovremeno istorijska nauka i diplomatska istorija ostale i bez prikaza organizacije i načina funkcionisanja diplomatskog predstavnihstava Kraljevine Jugoslavije u Americi na čijem na čelu kao poslanik nalazio Konstantin Fotić.

Tokom službovanja Konstantina Fotića diplomatsko predstavnihstvo Kraljevine Jugoslavije u Americi menjalo je svoj značaj, što je bilo u skladu sa promenom uloge koji je Amerika imala u politici Jugoslavije. Zapravo, važnost pojedinih diplomatskih predstavnihstava Kraljevine Jugoslavije zavisila je od značaja koji je određena zemlja imala za njen politički život. Tokom postojanja Kraljevine Jugoslavije najvažnija su bila najpre diplomatska predstavninstva u Parizu i Londonu, a potom su zbog izmena političkih prilika postajala sve značajnija diplomatska predstavninstva u Berlinu i Rimu. Diplomatsko predstavnihstvo Kraljevine Jugoslavije u Americi imalo je u trenutku kada je Konstantin Fotić postavljen za poslanika Kraljevine Jugoslavije, krajem 1935. godine, neznatnu ulogu. Međutim, neposredno pred izbijanje Drugog svet-

skog rata povećala se uloga jugoslovenskog diplomatskog predstavništva u Americi što je bio rezultat povećanog uticaja Amerike u spoljnoj politici Kraljevine Jugoslavije. Istovremeno je povećan značaj Konstantina Fotića kao diplomatskog predstavnika.¹

U posleratnom periodu, Konstantin Fotić je postao »osetljiva tema« o kojoj se nije uopšte pisalo. Tako je bilo i sa mnogim drugim ličnostima, na primer sa Slobodanom Jovanovićem, sa kojim je optužen na istom procesu koji su organizovale nove vlasti FNRJ.

Tako je bilo sve do devedesetih godina, kada lagano počinje da se iskazuje otvorenije interesovanje za ličnost i delatnost Konstantina Fotića, pre svega u ratnom periodu, ali i ostalih ličnosti koje su dотле bile »osetljiva tema«. To interesovanje se iskazalo najpre u feljtonistici. Četiri godine kasnije, 1995. godine, a skoro pedeset godina posle prvog njujorškog izdaja konačno su se u Jugoslaviji pojavili memoari K. Fotića pod naslovom »Rat koji smo izgubili«.² Ovi radovi na prvom mestu rasvetljavaju delatnost K. Fotića u ratnom periodu. Međutim, za pravu naučnu obradu Fotićeve diplomatske delatnosti pre rata bila je nužna grada Ministarstva inostranih poslova, a posebno fonda Poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu. Tek je korišćenjem ove grade moguće rekonstruisati njegov život i rad do 1935. (za šta najviše podataka daju personalna dosijea MIP-a) i njegovu delatnost kao najvišeg jugoslovenskog predstavnika u Vašingtonu, od te godine, sve do ulaska Jugoslavije u Drugi svetski rat. Druga mogućnost koju otvara ova zanimljiva grada jeste da se zaviri u način rada i organizaciju jugoslovenske diplomatske službe na primeru vašingtonskog poslanstva.

Život i rad Konstantina Fotića do 1935. godine

Konstantin Fotić pripadao je sloju diplomata, obrazovanih na univerzitetima u inostranstvu, s odličnim znanjem stranih jezika i odličnim poznavanjem međunarodnih problema. Pripadao je diplomatama koji su karijeru gradili sporo i mukotrpno, i koji su u nju ušli na »mala vrata« i koji su počeli od pisara, kao službenika Ministarstva najnižeg ranga, preko savetnika i konzula stigli do poslanika i ambasadora.

Kao primer takvog diplomata K. Fotić je idući iz službe u službu nagomilavao iskustvo koje mu je jednog trenutka omogućilo samostalan istup.

Konstantin Fotić je prema navodima D. Đorđevića »poticao iz srpske porodice sa porodičnim prezimenom Radosavljević. Njegov deda je bio nasledio radnju kao i njeno ime od šabačkog trgovca Fotije, svoga ortaka, pa je tako došlo do

¹ Inače, retko koje diplomatsko predstavništvo Kraljevine Jugoslavije je našlo potpuniji prikaz u stručnoj literaturi (sem Ankare u radu M. Ristovića). Miladin Milošević je uz bogate predgovore izdao diplomatske spise slavnih ličnosti jugoslovenske diplomatije koji su pre svega bili pisci, kao I. Andrić, M. Rakić, J. Dučić, R. Petrović. Milan Ristović, *Politički odnosi na Balkanu (u svezlosti izveštaja poslanstva u Ankari 1941–1944)*, (magistarska teza), Beograd 1982; Miladin Milošević, *Diplomatski spisi–Rastko Petrović*, Beograd 1994; isti, *Diplomatski spisi – Ivo Andrić*, Beograd 1992.

² Dušan J. Đorđević, *Poverljivi dokumenti iz Arhive K. Fotića*, »Politika«, 16–28. 09. 1991; Špasoje Jefremović, *Konstantin Fotić i saveznički poljubac smrti Kraljevine Jugoslavije*, »Duga«, br. 459–460, 1991; Konstantin Fotić, *Rat koji smo izgubili–Tragedija Jugoslavije i pogreška zapada*, Beograd 1995.

promene prezimena, Radosavljević je prešlo u Fotić.³ Njegov otac Alekса, posred bavljenja advokaturom u Šapcu,⁴ angažovao se i politički. Na položaju narodnog poslanika nalazio se tridesetak godina, kao predsednik finansijskog odbora Narodne skupštine.⁵

U zimu 4. februara 1891.⁶ u porodici Fotić rođen je sin Konstantin, budući diplomata. Srednju školu završio je položenim maturskim ispitom u II beogradskoj gimnaziji 1909. godine. Dalje obrazovanje K. Fotić je nastavio kao i većina dece iz građanskih porodica u inostranstvu. Završio je Pravni fakultet u Francuskoj, na Univerzitetu u Bordou 1912. godine.⁷

Ceo taj period, do kraja studija, ispunjen je krupnim događajima iz srpske istorije, smenom dinastija, ubistvom jednog kralja 1903. godine i dolaskom drugog, carinskim ratom i aneksijom Bosne i Hercegovine, a na pragu su bili novi, još krupniji i razorniji. Ratni vihor koji je započeo Prvim i Drugim balkanskim ratom, a nastavio se Prvim svetskim ratom, uvukao je u svoj tok i Fotića.

Konstantin Fotić je 1. avgusta 1912. stupio na odsluženje obaveznog vojnog roka u đačkom eskadronu, a ratne nevolje Drugog balkanskog rata proveo je na dužnosti u Drugom konjičkom puku cara Dušana, do 15. avgusta 1913. Hrabrost koju je pokazao donela mu je prvo od nekoliko odlikovanja, srebrnu medalju za hrabrost.⁸

Otvorom ratnog stanja između Austro-Ugarske i Srbije, K. Fotić je ponovo obukao ratnu uniformu. Od mobilizacije 13. jula 1914. do 1. septembra 1915. ratovao je kao rezervni oficir, a potom do 31. decembra 1916. kao oficir za vezu kod francuskih trupa na Solunskom frontu. Za novi ratni napor sledilo je i novo odlikovanje; najpre 1914. zlatna medalja za hrabrost, a 1916. godine i francuski orden.⁹ Na svoje učešće u ratovima bio je celog veka neobično ponosan. On će na međunarodnom polju uporno braniti te velike doprinose svoje generacije srpsvu, postignute nebrojenim žrtvama koje su pred njegovim očima padale.¹⁰

U teškim prilikama svetskog rata, započela je i diplomatska karijera Konstantina Fotića. Učesnik od 1. septembra 1915. bio je primljen za pisara II klase u Ministarstvu inostranih dela, ali je počeo da radi tek u oktobru 1917. kao pisar u poslanstvu Kraljevine Srbije u Bernu.¹¹

Rešenjem od avgusta 1918. premešten je u poslanstvo Kraljevine Srbije u Parizu, a oktobra iste godine u Ministarstvo inostranih dela.¹²

Povratak iz Pariza u Beograd omogućio mu je da kod kuće prati završni čin ujedinjenja i stvaranje Kraljevine SHS, nove države kojoj je imao da služi. Posle nekoliko meseci novim rešenjem od 1. februara 1919. upućen je na rad u delegaciju Kraljevine SHS na Konferenciju mira u Parizu. Marta iste godine, ukazom

³ Dušan J. Đorđević, *n. n.*

⁴ AJ, 334, MIP KJ, personalni odsek, personalni dosije K. K. Fotića, 1920–1944, 1929, f. XII; u izveštaju pov. br. 2506 od 2. 7. 1929. Ministarstvo finansija obaveštava državno pravobranilaštvo da će Konstantin K. Fotić isplatiti dug od 2.275 franaka, bez spora, pokojnog oca Alekse K. Fotića–advokata iz Šapca, na ime stalne mesečne pozajmice iz čega se vidi da mu je otac umro te godine ili nešto ranije.

⁵ D. Đorđević, *n. n.*

⁶ AJ, 334, MIP KJ, pers. odjeljenje, pers. dos. K. K. Fotića: 1920–1944/1926. f. XV.

⁷ Isto, f. XIV; 1923, fasc. XV.

⁸ Isto, 1941, f. 7.

⁹ Isto.

¹⁰ S. Jefremović, *n. n.*

¹¹ AJ, 334, MIP KJ, per. odsek. pers. dos. K. Fotića, 1920–1944, 1941, f. 7.

¹² Isto.

kralja Petra I unapređen je za sekretara V klase u Kraljevskom poslanstvu u Stokholmu, ali je i dalje zadržan na radu u Delegaciji.¹³

O danova kada se krojila karta Evrope K. Fotić je zapisao: »Za vreme Pariske mirovne konferencije 1919., vlada novoosnovane kraljevine (1929. godine preimenovane u Jugoslaviju), naišla je kod vlada Francuske, Velike Britanije i SAD na nesebičnu podršku u ostvarivanju svojih legitimnih nacionalnih težnji. Jugoslavija je shvatala da njen napredak zavisi od saradnje sa zapadnim demokratijama. Novoosnovana država je bezrezervno saradivala s Društvom naroda, u nadi da će ona postati delotvoran činilac koji će čovečanstvo sačuvati od novog sukoba.«¹⁴

Odmah po završetku Prvog svetskog rata padaju i početni uspesi u diplomatskoj karijeri Konstantina Fotića. U to vreme video ga je i Spasoje Jefremović, njegov prvi sekretar i saradnik, za vreme njegove službe ambasadora u nemirnim godinama Drugog svetskog rata. Evo šta on kaže: »Brodovi su bili puni demobilisanih Solunaca-pozvanih regruta i zarobljenih interniraca koji su se vraćali kućama. U ladi se nadosmo sa g. K. Fotićem. Bio je da obide rodake koje nije video od pre rata. Žurio se u Beograd, jer sutra putuje sa delegacijom na Konferenciju mira u Parizu. On će se tako celog veka žuriti.«¹⁵

Posle Konferencije K. Fotić je premešten u Poslanstvo Kraljevine SHS u Beču. Promena radnog mesta nosila je i novo unapređenje. Dekretom kralja Petra I je 22. marta 1920. unapređen u sekretara II klase poslanstva u Beču. Na ovom položaju ostao je do početka februara 1921. Iste godine u septembru još jednom je unapređen, sada, za sekretara I klase, a rešenjem od 1. novembra 1921. upućen je na rad u Poslanstvo Kraljevine SHS u Londonu.¹⁶

Krajem 1921. godine, K. Fotić je trebalo da rešenjem Ministarstva inostranih poslova bude upućen na rad u Generalni sekretarijat Društva naroda u Ženevu, s prinadležnostima sekretara Kraljevskog poslanstva u Bernu. Rešenje je potpisao predsednik Ministarskog saveta i ministar inostranih dela Nikola Pašić. Međutim, rešenje je ubrzo povučeno, iako je K. Fotić bio otputovao za Švajcarsku na novu dužnost. K. Fotić je telegramom iz Pariza 29. decembra 1921. tražio od Ministarstva inostranih poslova (MIP) Kraljevine SHS objašnjenje i istovremeno molio da se prvo bitno rešenje ne menja.¹⁷

Kao sekretar I klase K. Fotić je ostao na radu u Londonu do oktobra 1924. Istovremeno je bio i službenik u poslanstvu u Beču kao sekretar II klase. Profesionalno je obavljao poverene mu dužnosti, što se vidi iz ocena koje je o njemu dao poslanik Kraljevskog poslanstva u Londonu, Milan Gavrilović. On je u kvalifikacionom listu od 28. decembra 1922. za Konstantina Fotića, sekretara I klase od 1. novembra 1921, zapisao »da je vrlo tačan, da ima inicijative u radu i sposobnosti za samostalan rad.« U pogledu kolegijalnih i međuljudskih odnosa, M. Gavrilović je naveo korektnost u ophodenju prema drugovima, javnosti i prema starijima. Kao njegovu značajnu osobinu ističe da je vrlo diskretan. Kada se sve ovo uzme u obzir, Gavrilović zaključuje da K. Fotić »zaslužuje unapređenje u najvećoj meri.«¹⁸

¹³ AJ, 334, MIP KJ, pers. odsek, pers. dos. K. K. Fotića, 1920–1944, 1941, f. 7.

¹⁴ K. Fotić, *n. d.*, str. 9.

¹⁵ S. Jefremović, *n. n.*

¹⁶ AJ, 334, MIP KJ, pers. odsek, pers. dos. K. K. Fotića, 1920–1944, 1941, f. 7, 1921, f. 13.

¹⁷ Isto, f. 13; Pašić je 20. 12. 1921. doneo rešenje, da bi ga posle nekoliko dana povukao (AJ, 334, MIP KJ, 1921, f. 1.).

¹⁸ AJ, 334, MIP KJ, pers. odsek, pers. dos. K. K. Fotića 1920–1944, 1941, f. 7. Kvalifikacioni list popunjavali su za svoje činovnike, za svakog ponaosob, direktoriodeljenja.

Prema sećanju savremenice Leposave Bele Pavlović, K. Fotić je »važio kao vrlo inteligentan i vrlo sposoban diplomata.«¹⁹

Treba napomenuti da je K. Fotić odlično znao engleski i francuski jezik, a po potrebi služio se i nemačkim.

U ovom periodu Fotić donosi odluku o ženidbi. U tom smislu upućuje 2. oktobra 1922. MIP-u molbu da mu se odobre dve nedelje odsustva. Supruga mu postaje Tatjana Zurušić, rodom iz Sarajeva, iz ugledne porodice, hrvatske nacionalnosti.²⁰

Profesionalno napredovanje nastavilo se novim ukazom kralja Aleksandra od 9. oktobra 1924. Postavljen je za generalnog konzula u Beču, u IV grupi prve kategorije, IV stepena osnovne plate, a kao sekretar Kraljevskog poslanstva u Londonu u V grupi, prve kategorije.²¹ Ubrzo je 28. novembra 1924. naimenovan za generalnog konzula u Carigradu, takođe u IV grupi, I kategorije sa IV stepenom osnovne plate. Istovremeno je zadržan na radu u Ministarstvu inostranih dela u II političkom odeljenju (MID PO) kao šef odseka za Ligu naroda.²²

Donošenjem novog zakona o činovnicima i ostalim državnim službenicima od 31. jula 1923, Konstantin Fotić je uputio 24. maja 1924. žalbu MID-PO da se dostavi Državnom savetu na rešenje. U njoj stoji da mu je dekretom o razvrstavanju državnih službenika priznato samo 8 godina službe koliko je imao ukazom službe u MID na dan 1. septembra 1923. K. Fotić moli da mu se u godine službe prizna i vreme provedeno na vojnoj dužnosti, od 13. jula 1914. do 1. septembra 1915. kada je primljen u Ministarstvo. Naknadno su uzete u obzir i te godine, a priznato mu je vreme provedeno u ratu.²³

Ukazom od 3. januara 1925, na predlog predsednika Ministarskog saveta i ministra inostranih poslova Ninčića, K. Fotić je postavljen za šefa sekcije za izvršavanje međunarodnih ugovora u IV grupi, I kategorije sa IV stepenom osnovne plate, a na radu kao generalni konzul u Carigradu.²⁴

K. Fotić je 15. decembra 1926. postavljen za savetnika u Rimu I kategorije, III grupe sa V stepenom osnovne plate i istovremeno je zadržan na radu u Ministarstvu. Početkom februara 1927. dobio je novu funkciju, mesto generalnog konzula u Pragu, a 17. februara dekretom kralja Aleksandra, a na predlog ministra inostranih poslova Ninka Perića, postavljen je za stalnog vladinog delegata pri Društvu naroda u Ženevi.²⁵

Na funkciji vladinog delegata pri Društvu naroda proveo je vreme pred uvodenje diktature kralja Aleksandra, kojom su političke stranke stavljene van zakona, ukinut Ustav iz 1921. godine i imenovana vlada generala Petra Živkovića. Međutim, već 14. februara 1929. naimenovan je za direktora Političkog

¹⁹ Leposava Bela Pavlović je sestra Konstantina St. Pavlovića i kćerka Stevana Pavlovića koji je bio pomoćnik MIP KJ. U razgovoru sa autorom, 92-godišnja gospođa Pavlović je pokazala odlično sećanje o dogadjaju 20-tih i 30-tih godina 20. veka. Sa Konstantinom K. Fotićem susrela se dva puta i zato daje malo podataka. Ali, zato daje pravu riznicu podataka i utisaka o drugim diplomatima: Venetiću, Rakiću, Dučiću, Andriću i dr.

²⁰ AJ, 334, MIP KJ, pers. odsek, pers. dos. K. K. Fotića 1920–1944, 1922, f. 1, 1941, fasc. 7. (Prezime njegove buduće supruge nije napisano čitko, možda Zurušić ili Zdrušić.)

²¹ Isto, 1941, f. 7.

²² Isto, f. XV – Zakon o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda od 1. 9. 1923. – Uredba o razvrstavanju i raspoređivanju činovnika i ostalih državnih službenika građanskog reda.

²³ Isto, 1925, f. 17.

²⁴ Isto, 1941. f.7.

²⁵ Isto, 1941. f.7; 1927. f. 9.

odeljenja u MID, a na osnovu Zakona od 26. januara 1929. godine. Na ovoj dužnosti provešće period od 15. aprila 1929. kada ju je preuzeo do 26. decembra 1929. kada je unapređen za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra u II grupi I kategorije u Kraljevskom poslanstvu u Moskvi.²⁶ Istovremeno, bio je predsednik Komiteta za trgovinu drogom (opijumom) 1929. i 1930. godine i u Komitetu za izbeglice u Ženevi.²⁷

Za pomoćnika ministra inostranih poslova unapređen je 29. oktobra 1930. Ministar inostranih poslova je rešenjem od 4. januara 1931. ovlastio Konstantina Fotića, kraljevskog poslanika i vršioca dužnosti prvog pomoćnika ministra inostranih poslova, da potpisuje rešenja kod postavljanja i premeštanja državnih službenika, koji dolaze u I, II, III činovničku kategoriju, odnosno, pravo potpisivanja odluka ministra inostranih poslova prešlo je na Konstantina Fotića kao v. d. pomoćnika ministra inostranih poslova.²⁸

Godinu dana kasnije, dekretom od 3. januara 1932. ponovo je postavljen, u rangu izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra, za stalnog delegata pri Društvu naroda u Ženevi. K. Fotiću je ovu novu dužnost predao 16. januara 1932. sekretar Andrić.²⁹

»Kao predstavnik Jugoslavije u Društvu naroda, K. Fotić je postao brzo jedan od glavnih faktora u radu ove ustanove. Svojim smišljenim intervencijama, konstruktivnim predlozima i jasnim pogledima po svim međunarodnim pitanjima, koje je poznavao u prste, on je mnogo doprineo afirmaciji svoje zemlje u naporima Društva naroda za organizovanje saradnje i mira u svetu.«

Usled toga često je pozivan da saraduje sa delegatima velikih sila u rešavanju najbitnijih međunarodnih pitanja. To mu je donelo i prisno prijateljstvo sa brojnim uglednim savremenicima u kojima su bili Luj Bartu, Bonkur, Spak, Štrezeman, Sforca, Brijan.³⁰

Francuske novine su svaku posetu K. Fotića Parizu propratile brojnim člancima sa njegovim komentarima, izjavama i fotografijama. O njegovom velikom ugledu kod novinara u svetu svedoče reči kasnijeg direktora *Junajted Presa* koji je svojevremeno bio dopisnik te agencije iz Ženeve. One se odnose na način na koji K. Fotić, za razliku od ostalih delegata u Društvu naroda, izlagao kratko, jasno i sažeto pitanja od značaja koja su bila raspravljana na sednicama Društva naroda. »Delovalo je da su ponekad njegova izlaganja bila jednostavno pretvorena u sadržaj izveštaja dopisnika svetskih novinskih agencija. U nekad čuvenoj

²⁶ Isto, 1929, f. 12; 1941, f. 7. Kraljevina Srbija je sa Sovjetskom Rusijom prekinula sve diplomatske odnose posle zaključenja separatnog mira između Sovjetske Rusije i Nemačke. Obnoviće ih tek 1940. Međutim, Kraljevina SHS je aprila 1919. de jure priznala antiboljševičku vladu u Omsku na čelu sa Kolčakom. Diplomatski odnosi Rusije (antibolj) i Kraljevine SHS trajali su i posle završetka gradiškog rata. Iako je funkcija ruskog poslanstva ukinuta marta 1924, ona formalno nije tada ugašena, jer ruskom poslaniku Strandtmanu nisu vraćeni poslanički akreditivi, a poslanstvo je preimenovano u Delegaciju za zaštitu ruskih izbeglica. U Kraljevini SHS krajem 1921. posao oko izbeglica je vodilo MID koje je imenovalo posebnog činovnika koji je vodio pregovore sa vladom Velike Britanije i Francuske o prihvatu izbeglica. Tako su diplomatski odnosi nastavljeni u drugim vidovima (Miroslav Jovanović, *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevinu SHS 1919–1914*, Beograd 1996. str. 63–63, 66–67, 71).

²⁷ AJ, 38 Centralni Presbiro (CPB) Jugoslovenski diplomati na strani, f. 892, u članku *New York Herald Tribune* od 15. 10. 1935. povodom postavljanja K. Fotića za poslanika u Vašingtonu, pominju se i prethodno navedene dužnosti.

²⁸ AJ, 334, MIP KJ, pers. odsek, pers. dos. K. K. Fotića 1920–1944, 1930. fascikla 10; 1941. fascikla 7. MIP doneo rešenje.

²⁹ AJ, 334, MIP KJ, pers. odsek, pers. dos. K. K. Fotića 1920–1944, 1933. fascikla 10.

³⁰ Spasoje Jefremović, *n. n.*

ženevskoj kafani *Bavaria* stajala je na zidu i karikatura K. Fotića uz mnoge druge karikature poznatih ličnosti Evrope i sveta.³¹

K. Fotić se, pre nego što je postao ličnost od koje se traži mišljenje, ne samo u regionalnim već i u svetskim okvirima, kao direktor Političkog odeljenja i potom pomoćnik Ministarstva inostranih poslova, pominja u novinama u vezi sa sastancima Male antante.³²

Kao pomoćnik ministra inostranih poslova K. Fotić je komentarisao jugoslovensko protivljenje stvaranju carinske unije Austrije i Nemačke zaključene 20. marta 1931. godine. Vojislav Marinković je, kao jugoslovenski ministar inostranih poslova, imao vodeću ulogu u raspravama o tom pitanju pred savetom Društva naroda, 1931. godine. K. Fotić ističe: »Društvo je u to vreme bilo dovoljno jako da privoli Nemačku da odustane od nameravanog anšluša kao i da privoli Austriju na poštovanje odredaba mirovnog ugovora iz Sen-Žermen (član 88.) koji je zabranjivao otuđenje njene nezavisnosti.³³

U junu 1932. K. Fotić, tada stalni delegat Kraljevine Jugoslavije u Društvu naroda, učestvovao je kao pomoćnik MIP u radu jugoslovenske delegacije na konferenciji u Lozani. Na čelu delegacije MIP-a bio je ministar Vojislav Marinković. Konferencija je razmatrala veoma važno pitanje ratnih dugova i reparacija.³⁴

U Nemačkoj 1933. godine pobedu je odneo Hitler i nacionalsocijalisti i time je doživela uspeh druga totalitarna ideologija 20. veka. Smer njenog kretanja pokazuje i njeno povlačenje sa konferencije o razoružanju i iz Društva naroda.³⁵

Neposredno učestvujući u radu Društva naroda, organizacije koja je trabalo da bude garant mira, K. Fotić je sve više primećivao njenu nemoć da se suprotstavi sve jačem naletu agresivnih totalitarnih poredaka koji su želeli da promene versajski sistem medunarodnih odnosa. U to će ga uveriti i razočarati držanje Društva naroda prema ubistvu kralja Aleksandra u Marseju. Tragedija se odigrala za vreme zvanične posete Francuskoj, tokom koje je trebalo da kralj sa predstavnicima francuske vlade razgovara o merama kojim bi se moglo sprečiti širenje nacističke opasnosti. Sa njim je poginuo i Luj Bartu, francuski ministar spoljnih poslova, inače intimni prijatelj K. Fotića.

Jugoslavija je ubrzo u Savetu Društva naroda uložila žalbu na marseljski dogadaj i tražila da se utvrdi odgovornost Italije i Madarske. Pre nego što je iznela žalbu pred Društvo naroda, jugoslovenska vlada je odlučila da o svojim namerama obavesti vlade Velike Britanije i Francuske. O toj aktivnosti K. Fotić je pribeležio: »S tim ciljem sam kao predstavnik jugoslovenske vlade posetio Pjera Lavalu u novembru 1934. godine. Medutim, zaključio sam da je Laval sasvim drugaćiji od ovog ubijenog prethodnika, Luja Bartua. U sličnom slučaju kad se Jugoslavija u maju 1934. godine žalila Savetu Društva naroda zbog logora za hrvatske teroriste u Janka Pusti, blizu jugoslovensko-madarske granice, Bartu je pružio bezrezervnu podršku jugoslovenskom zahtevu. Ovoga puta je Pjer Laval, uprkos tome što je njegov prethodnik, ugledni francuski državnik takođe bio žrtva Musolinijevih plaćenika, pokušao je jugoslovensku vladu da odgovori od iznošenja tog slučaja pred Savet Društva. Kad sam mu saopštio da je odluka jugoslovenske vlade neopoziva, La-

³¹ Spasoje Jefremović, *n. n.*
D. Đorđević, *n. n.*

³² Spasoje Jefremović, *n. n.*

³³ K. Fotić, *n. d.*, str. 9–10.

³⁴ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji-godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu*, II tom (1931–1938), Beograd 1987.

³⁵ *Isto*, str. 168.

val mi je otvoreno rekao da ne možemo računati na francusku diplomatsku podršku, ukoliko se u našoj predstavci makar i posredno okrivljuju Italija i Musolini. Stoga je zahtevaо da se optužba ograniči samo na Mađarsku.«³⁶

Novi stav francuske diplomatiјe razočarao je K. Fotića. Ali i stav engleske diplomatiјe je bio sličan francuskom: »Govoreći u ime Britanije, ministar vanjskih poslova Džon Sajmon rekao je jugoslovenskom ambasadoru Đuriću u Londonu da Engleska neće pomoći Jugoslovene, ako zbog zahteva Jugoslavije, da se optuži Italija, Musolini odluči da zarati. U Ženevi je Entoni Idn, tadašnji ministar za poslove Društva naroda, isto to rekao Konstantinu Fotiću, jugoslovenskom delegatu u Društву.«³⁷

Francuska nije želela da dovede sebe u nezgodan položaj i osudi Italiju, jer je pregovarala sa njom o zajedničkoj spoljnoj politici. Januara 1935. došlo je i do njihovog sporazuma koji će zadati nov udarac Društvu naroda, odobravajući u ime Francuske Musolinijevu agresiju na Abisiniju.

Jugoslovenska žalba Društvu naroda nije imala, bezmalo, nikakvog uspeha, ali je konačno dokazala nesposobnost Društva naroda da očuva mir.³⁸

Temelje Društva naroda potresli su martovski dogadaji 1935. godine kada je Nemačka prekršila vojne odredbe Versajskog ugovora, a zatim i agresija Italije na Etiopiju. I ovi dogadaji su jasno pokazali kako je Društvo naroda nemoćno da zaštitи male države i odbrani status quo. Držanje velikih sila upozorilo je Jugoslovene da moraju potražiti nova sredstva kojima će se osigurati od agresora.³⁹

Ubijenog kralja Aleksandra nasledio je maloletni sin Petar II, ali je do njegovog punoletstva državom trebalo da upravlja Namesništvo na čelu sa kraljevim rodakom knezom Pavlom Karadordevićem. Za njega je K. Fotić kasnije zapisao: »Nedostajalo mu je znanje o sopstvenom narodu kao i bliskost s njim, što je za donošenje krupnih odluka, od kojih zavisi život nacije, mnogo važnije od apstraktnih političkih primišljanja.« Za predsednika vlade i ministra inostranih poslova je postavljen Bogoljub Jevtić, ali je posle nekoliko meseci, u maju 1935. godine, na izborima pretrpeo neuspeh. Mandat za sastav nove vlade knez Pavle poverio je Milanu Stojadinoviću za koga je K. Fotić zapisao: »Bio (je) snažna ličnost s neobuzdanom ambicijom da odigra ulogu jugoslovenskog firera. On je započeo s politikom tešnje saradnje sa Nemačkom, istovremeno slabeći veze sa Francuskom i ostalim jugoslovenskim saveznicima u Maloj i Balkanskoj antanti. On se na rečima i dalje slagao s tim saveznicima, ali je osnovni smer njegove politike bio nepovratno utvrđen.«⁴⁰

K. Fotić je za ovu promenu politike rekao, doduše, u napomeni: (ona je) »okončala je moje desetogodišnje učestvovanje u poslovima Društva naroda, gde sam u nekoliko navrata predstavljao Jugoslaviju, u Savetu Društva i na mnogim drugim konferencijama i odborima. Ponudeno mi je da izaberem službu u inostranstvu, a ja sam drage volje odabrao Vašington, koji u to vreme nije smatran naročito značajnim za jugoslovensku spoljnu politiku.«⁴¹

O Fotićevom izboru Vašington za buduću službu podatke daje i Spasoje Jefremović. On kaže da mu je bivši rumunski ambasador, Rauh Bosi, izneo razgovor kome je lično prisustvovao između ministra Tituleskua i K. Fotića, a povo-

³⁶ K. Fotić, *n. d.*, str. 12.

³⁷ J. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1973, str. 71.

³⁸ K. Fotić, *n. d.*, str. 12.

³⁹ J. Hoptner, *n. d.*, str. 74.

⁴⁰ K. K. Fotić, *n. d.*, str. 13–15.

⁴¹ *Isto*, str. 15.

dom izbora službe i dolaska za Vašington. Titulesku je smatrao da su Sjedinjene Američke Države pogrešan izbor jer će se K. Fotić naći van intenzivnije spoljno-političke aktivnosti. Na to mu je K. Fotić odgovorio: »Varate se, Amerika će brzo igrati vodeću ulogu u svetskoj politici.«⁴²

Predsednik vlade M. Stojadinović je 19. avgusta 1935. poslao K. Fotiću šifrovani telegram u kome ga je obavestio da je rešenjem od 7. avgusta 1935. postavljen za poslanika u Vašingtonu i da može da koristi zakonski odmor dok mu ne stigne agreman. Dužnost stalnog delegata preuzeo je 12. avgusta 1935. dr Ivan Subotić, a K. Fotić je preuzeo novu dužnost kraljevskog poslanika u Vašingtonu 25. oktobra 1935. godine.⁴³

Novom službom K. Fotić nije bio zadovoljan. O tome svedoči i njegovo pismo Ministarstvu inostranih poslova u kome moli da s obzirom na udaljenost nove službe, a pod pretpostavkom da na novom mestu neće stalno ostati, već da će opet službovati u Evropi, deo njegovog pokućstva ostane u Ženevi. U slučaju rasporedivanja u Evropi, moli da mu se prizna pravo na naknadu troškova, što mu nije bilo priznato.⁴⁴

K. Fotić je imao razloga da bude nezadovoljan novom službom, jer je na poslaničku dužnost u Vašington otišao iz Društva naroda sa izuzetno značajne dužnosti stalnog delegata Kraljevine Jugoslavije. Bila je to degradacija u njegovoj diplomatskoj karijeri, s obzirom na to da je poslaničko mesto u Americi bilo relativno nevažno za balkanske zemlje. To je posebno važilo za KJ zbog toga što 1935. godine Amerika nije igrala veću ulogu u njenoj politici. U tom smislu je poslanički položaj u Vašingtonu bio neka vrsta diplomatskog izgnanstva. Komentatori američkog lista *Herald ameriken*, u broju od 22. marta 1941, napisali su da je razlog za izgnanstvo bio taj što je K. Fotić postao skoro najmoćniji civil Jugoslavije – suviše moćan za vojnu kliku. Prema njima K. Fotić je, kako prenosi Radoje Nenadović u svom članku, počeo da pada u nemilost kod srpskih vojnih krugova i to u vreme kada je dolazilo do Hitlerovog uspona koji je podstakao i neke jugoslovenske vode da teže udaljavanju od Francuske i čvršćem vezivanju za Nemačku. K. Fotić se protivio takvom vezivanju i morao je da ode. Ovo tumačenje američkog lista potvrđuje i opaska K. Fotića u memoarima o tome da je okretanje M. Stojadinovića prema Nemačkoj nosilo sobom i njegovo premeštanje u Ameriku. Usled ovih objašnjenja može se zaključiti da K. Fotić nije sam odabrao službu, već da je bio primoran da je prihvati.⁴⁵ Bilo kako bilo, K. Fotić je na novu dužnost u poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu stupio 25. oktobra 1935, a audijencija kod predsednika Ruzvelta i predaja akreditivnog pisma usledila je četiri dana kasnije, 29. oktobra 1935.⁴⁶

Organizacija diplomatske službe u Vašingtonu 1935–1941.

Preuzimajući dužnost poslanika K. Fotić je postao novi šef jugoslovenske diplomatske misije u Vašingtonu. Promenu su propratili ne samo jugoslovenski iseljenički listovi već i američka stampa.

⁴² S. Jefremović, *n. n.*

⁴³ AJ, 334, MIP KJ, pers. odsek, pers. dos. K. K. Fotića 1920–1944, 1935, f. 9.

⁴⁴ Isto, 1938, f. 8.

⁴⁵ R. Nenadović, *Američka javnost i 27. mart 1941. godine u Jugoslaviji*, »Istorija 20. veka« br. 2, 1987, str. 53–75.

⁴⁶ AJ, 334, MIP KJ, pers. odsek, pers. dos. K. K. Fotića 1920–1944, 1935, f. 9.

O ovom dogadaju pisali su u brojevima od 5. novembra 1935. godine *Američki Srbobran* kao zvanični organ Srpskog potpornog saveza i *Glasilo Kraljsko-Slovenačka Jednota*, prve i najstarije novine slovenačke bratske organizacije u Americi. U slovenačkom iseljeničkom listu, porед opisa dotadašnje karijere, stoji da je K. Fotić usled delatnosti u Beogradu i Ženevi nazivan jugoslovenski Bertheloto.⁴⁷

Američki list *New York Herold Trubune* je nešto ranije, 15. oktobra 1935, obeležio promenu u jugoslovenskoj diplomatičkoj u članku pod naslovom »Fotić napušta Ženevu da bi postao poslanik. Putuje sutra da bi postao ministar u Vašingtonu.«⁴⁸

Sam K. Fotić je u *Memoarima* zabeležio svoje impresije vezane pre svega za susret sa predsednikom SAD Ruzveltom. O tom prvom susretu kaže: »Bio sam zatečen pred (predsednikovom) jednostavnošću, umesto da mi dozvoli da održim govor uobičajem u takvim prilikama, gospodin Ruzvelt mi je uz osmeh rekao da već zna moj govor kao što i ja znam njegove napomene, te predlaže da to ostavimo po strani i razgovaramo kao ljudi.«⁴⁹

Božidar Stojanović, koji je kao savetnik od odlaska Leonida Pitanića vršio dužnost otpravnika poslova u Kraljevskom poslanstvu do dolaska K. Fotića, u pismu generalnom konzulu u Njujorku R. Jankoviću ocenio je da je K. Fotić jedan od najboljih jugoslovenskih poslanika: »Diplomata od karijere, vredan i visoko kulturni čovek. Vašington zato dobija čoveka koji će biti na dostoјnoj visini svog položaja. U njemu mi, kao i celo naše iseljeništvo, imamo iskrenog prijatelja.«⁵⁰

Pored Stojanovića koji je u poslanstvu ostao do novog rešenja MIP o premeštanju, prema statističkom pregledu rada za 1935. godinu od 22. januara 1936. personal Kraljevskog poslanstva činili su, osim K. Fotića, poslanika, dr Ivan Frangeš, sekretar, Nikola Perazić, sekretar, Dušan Sekulić, zvaničnik, dr Berislav Andelinović, dopisnik za štampu, Gordon Gordon Smit, dopisnik za štampu.⁵¹

Iz ovog pregleda vidi se da jugoslovenska diplomatska misija u Vašingtonu nije bila brojna. U tom smislu lako je pretpostavili da je personal Kraljevskog poslanstva morao da ima po nekoliko delatnosti za praćenje. Na primer, poslanstvo nije imalo svog vojnog izaslanika. Zato je dopisnik za štampu, Smit imao zadatak da u nedostatku vojnog izaslanika spremi izveštaje vojne prirode, održava kontakt sa američkim Ministarstvom vojske i stranim vojnim izaslanicima.⁵²

U nedostatku vojnog izaslanika, koji bi kao stručno lice prisustvovao manevrima američke vojske i pratilo delatnosti vezane za nove vojne pronalaske, K. Fotić je čak predlagao francuskog vojnog izaslanika pukovnika Lombarda.⁵³

Izbijanje Drugog svetskog rata, septembra 1939, pregovori o vojnim nabavkama u SAD, primorali su Ministarstvo inostranih poslova i Kraljevsko poslanstvo da reše pitanje vojnog izaslanika. Pukovnik Mirko Burja je 1939. godine po-

⁴⁷ AJ, 371 poslanstvo KJ u Vašingtonu, (u daljem tekstu PV) pov. akta, 1935, f. 150 (S-Č), dosije Č-30.

⁴⁸ AJ, 38, CPB Jugoslovenski diplomati na strani f. 892.

⁴⁹ K. Fotić, *Rat koji smo izgubili: Tragedija Jugoslavije i pogreška Zapada*, Beograd 1995; AJ, 371 PV, str. pov. akta fasc. 155, (A-O) dosije I-Z.

⁵⁰ AJ, 371 PV, službena akta 1935, f. 150 (S-Č); dosije Č-1-30 (pismo B. Stojanovića generalnom konzulu Jankoviću od 7. 9. 1935, pov. br. 959).

⁵¹ Isto, str. pov. i pov. akta, 1936, f. 155, (A-O) dosije I-Z.

⁵² Isto, pov. akta 1940 (N-Š), dosije Č-1-16.

⁵³ Isto, str. pov. i pov. akta 1936, f. 155, (A-O), dosije (1-39).

stavljen u tom svojstvu u Kraljevsko poslanstvo. Sredinom 1941. godine zamenio ga je novi vojni, pomorski i vazduhoplovni izaslanik u Vašingtonu generalštabski potpukovnik Radojičić, ali je i dalje ostao u službi u Vašingtonu kao njegov pomoćnik.⁵⁴

Tokom perioda 1935–1941, personal u diplomatskoj misiji u Vašingtonu pretrpeo je promene. Njihov broj se nije samo povećavao, već su jedni dolazili, drugi odlazili. Evidentno je da je usled znatnih promena političke situacije, došlo do povećanog obima delatnosti Kraljevskog poslanstva i shodno tome do povećanja personala.

Sekretar Ivan Frangeš je oktobra 1936. razrešen dužnosti i napustio je poslanstvo, dok je sekretar, Nikola Perazić, ukazom od septembra 1937. bio unapređen i premešten u Ministarstvo inostranih poslova. Dr Vladimir Ribarž, kao savetnik, dobio je nameštenje u Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu i na dužnost je stupio u decembru 1937. godine.⁵⁵

U poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu, 1940. godine bio je postavljen i određen za dnevničara Srđan Krizman. Krizman je decembra 1938. godine dodeljen, od strane Ministarstva trgovine, kao saradnik oko priprema izložbenog prostora za Svetsku izložbu u Njujorku (održana 1939.). On je maja 1939. upućen u Informativnu službu u Njujork, a potom u Kraljevsko poslanstvo u Vašington kao dopisnik za štampu. Dolaskom Bogdana Radice u julu 1940. kao novog atašea za štampu, Krizman je kao njegov pomoćnik, ostao u službi dopisnika za štampu, ali je imao i drugih dužnosti.⁵⁶

U ovom poslanstvu kao diplomata nalazio se i poznati književnik Rastko Petrović. Petrović je vršio dužnost vicekonzula VI položajne grupe Kraljevskog generalnog konzulata u Čikagu. Kao žerant, Petrović je u dva navrata zamenjivao K. Fotića, kada je poslanik odlazio na zakonski odmor. Prvi put, 1936. godine od početka jula do 13. oktobra, posle čega je zadržan na radu u Kraljevskom poslanstvu u Vašingtonu. Godine 1937. ponovo je u nekom vremenskom periodu bio šef diplomatskog tela u SAD.⁵⁷

K. Fotića je 1938. i 1939. godine, u vreme korišćenja zakonskog odmora, menjao savetnik Vladimir Ribarž. Petrović je, odlukom K. Fotića, tada menjao generalnog konzula u Čikagu Petra Cabrića.⁵⁸

Osim ličnosti koje pripadaju diplomatskom i konzularnom osoblju Kraljevsko poslanstvo je imalo i druge službenike: zvaničnike-dnevničare i služitelje. Krediti predviđeni za njihove plate bili su mali, pa su mogućnosti da se zaposli još osoba u sličnom svojstvu bile skromne. Zato je K. Fotić to pitanje rešavao unajmljivanjem još nekoliko ljudi koje je sam plaćao. U izveštaju februara 1937. godine navodi da se u Kraljevskom poslanstvu, pored daktilografkinje, služitelja i poslužitelja, nalaze još četiri osobe koje on, poslanik, лично plaća.⁵⁹

Čitav period od trenutka kada je došao za poslanika 1935. godine propraćen je i velikim materijalnim nedaćama poslanstva.

⁵⁴ Isto, pov. akta, 1941, (M-O), dosije n. 40.

⁵⁵ Isto, pov. akta 1937, f. 163, (M-Š) dosije Č-1; pov. akta 1936, f. 156, (P-Č), dosije Č-1-2. Ribarž je unapređen u savetnika IV grupe I stepena, istog poslanstva, iz IV grupe, II stepena, 1940.

⁵⁶ Isto, pov. akta, 1940, (N-Š), dosije Č-1-16. Radica je bio šef publicističkog odseka IV položajne grupe I stepena u Centralnom presbirou.

⁵⁷ AJ, PV, 371, pov. akta, 1937, f. 163, (M-Š), dosije Č-1.

⁵⁸ Isto, 1938, f. 172, (P-Š), dosije Č-1.

⁵⁹ Isto, 1937, f. 163, (M-Š), dosije Č-1.

Kraljevsko poslanstvo nije dobijalo dovoljno novca za sve izdatke. Po tom pitanju dolazile su žalbe MIP i od Kraljevskog poslanstva i od područnih konzulata.

Devalvacija franka 1936. godine odrazila se na plate i izdatke Kraljevskog poslanstva. U šifrovanim telegramu, 1. novembra 1936, upućenom Ministarstvu inostranih poslova, K. Fotić pita: »Da li je već rešeno povodom naših plata, pošto su činovnici Poslanstva i konzulata u teškom položaju«. U nešto ranije poslatom telegramu kaže da su »... i pre toga plate naših činovnika, ovde, bile taman toliko da su oni mogli da žive na približnom standardu kojim žive kolege iz drugih stranih predstavništava. Plate ovih poslednjih su, međutim, već i ranije mnogo veće od plata naših činovnika, kad se uzme da naši činovnici neće biti u stanju da zadowolje ni najnužnije životne potrebe (stan, hranu).«⁶⁰

Devalvacija je omela i normalno funkcionisanje Kraljevskog poslanstva. Kancelarijski krediti su već ranije bili smanjeni, a devalvacija ih je umanjila za trećinu njihove realne dolarske vrednosti. Njima se nisu mogli pokriti ni izdaci oko ogreva, a o snabdevanju kancelarijskim materijalom da se ne govori.⁶¹

Promena političke situacije u drugoj polovini 1939. godine dovela je Kraljevsko poslanstvo pred nemogućnost da opšti bilo kojim sredstvom osim telegramima. Izdaci za njih znatno su se povećali, jer se povećao i broj telegrama. S druge strane, upotreba drugog sredstva informisanja je bila onemogućena zbog prekida normalnog saobraćaja, i neefikasna, jer informacije je trebalo što pre poslati pošto su zastarevale zbog brzih promena političke situacije. Istovremeno, javila se potreba za obimnijim i bržim obaveštavanjem o domobranskoj aktivnosti. Vojne nabavke takođe su tražile brže i obimnije informacije. K. Fotić je smatrao da, u promjenjenim političkim prilikama, »razvoj dogadaja u svetu opravdava živje izveštavanje Ministarstva o gledištima i saznanjima ovdašnje vlade o međunarodnim prilikama.«⁶²

Neredovno slanje kredita za izdatke Kraljevskog poslanstva u Vašingtonu onemogućavalo je normalno odvijanje njegovih delatnosti. U pojedinim trenucima Kraljevsko poslanstvo nije imalo sredstava da podmiri izdatke za »eparhiju, Teslu, našu ovdašnju štampu i poverenike koji neprestano urgiraju.«⁶³

Usled povećanih troškova, K. Fotić je 1941. godine predložio da se plate personala privremeno smanje. Šefu misije, tj. poslaniku i generalnim konzulima plate bi se smanjile 20%, savetnicima za 15% i sl. Prema K. Fotićevim proračunima, ostvarila bi se ušteda između 1800 i 2000 dolara. Takođe, bile bi smanjene i prinadležnosti ljudi u eparhiji.⁶⁴

Sa sličnim problemima borili su se i konzulati koji su se nalazili pod jurisdikcijom Kraljevskog poslanstva u Vašingtonu.

Pod jurisdikcijom vašingtonskog poslanstva nalazila su se tri generalna konzulata: u Njujorku (generalni konzuli: Radoje Janković do 1937, Božidar Stojanović do 1938, od tada Dragiša Stanojević), Cikagu (Vladimir Vukmirović do 1938, Petar Cabrić od 1938.) i u Montrealu.

⁶⁰ Isto, 1936, f. 156, (P-Č), dosije Č-1-2; Fotićev telegram, pov. br. 715, od 1. 11. 1936; raniji telegram pov. br. 684, od 17. 10. 1936.

⁶¹ Isto, 1937, f. 163, (M-Š), dosije R-2.

⁶² Isto, 1940, (N-Š) (Prekoračenje izdataka za telegrame u periodu 1. 4. – 1. 11. 1939. iznosilo je skoro 1000 dolara; telegram od 29. 12. 1939. pov. br. 929).

⁶³ Isto, 1940, (N-Š), dosije P-14, Fotićev šifrovani telegram pov. br. 426, od 15. 7. 1940.

⁶⁴ Isto, 1941, (A-D), Dos, B-4, telegram od 6. 5. 1941. upućen kraljevskom generalnom konzulu u Jerusalim.

Prema traženju konzularno-privrednog odeljenja MIP-a, od 25. februara 1936. na spisku počasnih konzulata, sa imenima počasnih konzula, nalazili su se: Klivlend, Ohajo (počasni konzul Mišel Kerezin) i Pittsburgh (počasni konzul Kosto Unković), oba u SAD; u Meksiku: Meksiko Siti (počasni konzul Agustin Logoreta) i Hermošiliju (počasni konzul Luka Pavlović), u Gvatemali (počasni konzul Aleksandar Šerović) i u Osaki, u Japanu.⁶⁵

K. Fotić je predlagao MIP-u da se otvorи konzulat u Kaliforniji, koji je ukinut 1933. godine, sa sedištem u San Francisku. U potrebu obnove konzulata uveđio se prilikom puta po Kaliforniji.⁶⁶ Počasni konzulat u Nju Orleansu otvoren je inicijativom poslanika K. Fotića. On je u molbi MIP izrazio mišljenje »da bi bilo potpuno dovoljno da naš predstavnik bude počasni konzul (u Nju Orleansu), izabran među najuglednijim članovima toga naselja.« Ministarstvo inostranih poslova je prihvatiло predlog i avgusta 1937. otvoren je počasni konzulat u Nju Orleansu, a za počasnog konzula, opet na predlog K. Fotića, izabran je Vasa-Basil Rusović.⁶⁷ Konzulat u Astoriji, sa počasnim konzulom Frenkom Franciskovićem otvoren je avgusta 1938. godine.⁶⁸

Budući da je bio na čelu jugoslovenskog diplomatskog tela u SAD, poslanik K. Fotić je morao stalno da kontaktira i razgovara sa tamošnjim MIP, te sa stranim akreditovanim diplomatama u Vašingtonu. Nastojao je da o svakom važnijem pitanju dobije informacije od Stejt departmenta i da ostvari kontakt sa što više uticajnih ljudi. Čini se da je sa više njih iz vrha američke administracije bio u prisnijem kontaktu.

Održavaо je veze sa brojnim organizacijama jugoslovenskih iseljenika i obilazio njihove kolonije. Brinuo je o njihovim potrebama, pružao pomoć, podsticao i jačao nacionalni duh i ideju jugoslovenstva. Uticao je na suzbijanje aktivnosti antidržavno nastrojenih organizacija. Nastojao je da onemogući pisanje one emigrantske štampe koja je bila otvoreno uperena protiv Kraljevine Jugoslavije. Težio je stvaranju mreže poverenika koji bi pratili i obaveštavali o antijugoslovenskim organizacijama (domobrani, makedonstrujujući itd.). Brojni Fotićevi izveštaji MIP-u, puni su sugestija i predloga kako da se najbolje odbrane državni interesi, zainteresuje vlasta države kod koje je akreditovan za kraljevskog poslanika, poboljšaju uslovi života iseljenika i reše njihovi problemi, pojača njihova veza sa domovinom.

Izveštaji Konstantina Fotića 1935–1941. godine

Prostor kojim raspolažemo je nedovoljan da obuhvati sve detalje izveštaja K. Fotića, koje je on redovno slao Ministarstvu inostranih poslova u Beograd. Zadržaćemo se samo na njegovim najzanimljivijim ocenama događaja vezanih za situaciju u svetu i Jugoslaviji, što je samo manji deo obilnih informacija i stavova koje u njima možemo naći. Konstantin Fotić je stao na čelo poslanstva u Vašingtonu u vreme kada su već započele značajne promene postojećeg stanja u

⁶⁵ AJ, 371 PV, pov. akta, 1936, f. 155, (A-O) dosije K-59. Traženi spisak K. Fotić je dostavio 16. 3. 1936, pov. br. 230.

⁶⁶ Isto, dosije K-87.

⁶⁷ Isto, 1937, f. 162, (A-K), dosije R-2; K. Fotićev izveštaj pov. br. 344 od 2. 11. 1937.

⁶⁸ Isto, pov. akta, 1940, (M-Š), dosije -21; spisak počasnih konzula KJ donosi Foreign Consular Offices in the United States od 1. 1. 1940.

evropskim odnosima, ali i u vreme kada spoljna politika SAD ispoljava sve veću težnju da se ogradi od evropskih zbivanja. Dobar deo diplomatskih aktivnosti K. Fotića bio je vezan za potrebu da se uoče i proprate promene u spoljnoj politici SAD, ali i njenom odnosu prema pitanjima evropske i jugoslovenske politike. U tom smislu bilo je važno stalno kontaktirati Stejd department kao i strane diplome u Vašingtonu. Preko američke štampe saznavao je puls američkog javnog mnjenja. Izveštaji K. Fotića ne sadrže samo informacije koje je saznao iz ovih izvora, već i njegove sopstvene procene i stavove. Inače, njegova obaveštenja su sveobuhvatna i precizna, što pokazuje njegovo dobro poznavanje američkih i međunarodnih prilika. Jer on nije izveštavao samo o Americi, već je pravio i analizu opšte političke situacije u Evropi i svetu, naravno iz perspektive svoga položaja.

U unutrašnjoj politici SAD, od dolaska K. Fotića do novembra 1936, dominirala je izborna kampanja za predsedničke izbore. Na njima je, kao i 1932. godine, pobedu odneo predsednik Ruzvelt. K. Fotić daje svoje mišljenje o stavu koji će Ruzvelt zauzeti po međunarodnim pitanjima smatrajući »da će američka spoljna politika biti dalje rukovođena principima nemešanja u sporove«, ali s obzirom na ambicije predsednika Ruzvelta da doprinese učvršćenju mira u svetu, kao i ogromnom autoritetu koji uživa, K. Fotić procenjuje da »nije isključeno da će on i na međunarodnom polju učiniti izvesne korake.«⁶⁹

Spoljna politika SAD bila je odredena Zakonima o neutralnosti kojima je Amerika jasno pokazala težnju da se ogradi od evropskih zbivanja. Donošenje Zakona o neutralnosti 1935. bilo je direktno podstaknuto italijansko-etiopskim sporom, ali je i njegova dopuna 1937. godine bila ponovo inicirana jednim evropskim problemom – građanskim ratom u Španiji. Zakoni su istovremeno bili vrhunac težnji SAD da se ogradi od eventualnih sukoba u Evropi i svetu, ali i njenog sve aktivnijeg učešća u evropskoj politici. To je posebno važilo za izmenu Zakona o neutralnosti u novembru 1939. godine.⁷⁰ Poslanik K. Fotić je u američkom stavu o neutralnosti uočio pokušaj da se istovremeno sa akcijom u Društvu naroda (plan Laval-Hoarea o rešavanju italijansko-etiopskog spora)⁷¹ izvrši izmena Zakona o neutralnosti u smislu zabrane izvoza u zaraćene zemlje ne samo oružja nego i drugih predmeta potrebnih za vođenje rata. Pokušaj se završio neuspehom. Nasuprot zaključku K. Fotića, zvanični američki krugovi su poricali da vode paralelnu akciju sa Društvom naroda.⁷²

Konstantin Fotić je odmah bio svestan posledica Anti-kominterna pakta Nemačke i Japana kome se kasnije pridružila Italija, ne samo za Daleki istok nego i za Ameriku. Uočavajući nepovoljan utisak koji je ovaj pakt izazvao u Americi, K. Fotić je naglašavao »da je naročito neprijatna strana tog sporazuma u odnosu na južnu Ameriku pošto Japan i Nemačka istupaju kao branioci jedne politike filozofije-autoritarnog režima, koji ima mnogo pristalica u južnoj i centralnoj Americi.« Drugi uzrok američkog nezadovoljstva ovim ugovorom bio je

⁶⁹ Isto, 1936, fasc. 155 (A-O) dosije I-3č Fotićev izveštaj pov. br. 734, od 11. 11. 1936.

⁷⁰ Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1976.

⁷¹ J. Hoptner, *n. d.* str. 79 Musolinijevoj akciji u Africi prethodio je sporazum sa Francuskom januara 1935. Njime je Italija dobila zeleno svetlo za akciju u Etiopiji, a Francuzima je trebalo da osiguraju položaj u Sredozemlju i na južnoj granici. U Velikoj Britaniji smenjen je ministar inostranih poslova Hoare, a na njegovo mesto postavljen Entoni Idn.

⁷² AJ, 371 PV, pov. akta, 1936. f. 155 (A-O) dosije A-75; Fotićev izveštaj MIP, pov. br. 192 od 24. 3. 1936.

strah da »jedna od posledica nemačko-japanskog ugovora ne bude širenje uticaja Japana među južnoameričke republike.«⁷³

Pre izbijanja rata 1939. godine, jugoslovensko poslanstvo u Vašingtonu se najviše bavilo specifičnim pitanjima vezanim za odnose SAD i Jugoslavije. Pitanje jugoslovenskog iseljeništva u Americi bilo je jedno od najvažnijih polja delatnosti poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Americi, a i diplomatske aktivnosti K. Fotića. Sredinom tridesetih godina 20. veka jugoslovensko iseljeništvo je bilo u znatnoj meri prisutno u SAD. Prema podacima kojima je raspolagao kraljevski poslanik u Vašingtonu, u to vreme se u Americi nalazilo skoro milion Jugoslovena.⁷⁴ Dolaskom u novu domovinu oni su preneli sve svoje podele (etničke, političke, kulturne, konfesionalne). U etničkom pogledu jugoslovenski iseljenici su i dalje bili podeljeni na Srbe, Hrvate i Slovence. Prema podacima poslanika Fotića, u Americi je živelo blizu 400.000 Hrvata, 250.000 do 300.000 Slovenaca i oko 60.000 do 70.000 Srba. Hrvati su bili najbrojniji među jugoslovenskim iseljenicima i dospeli su se najvećim delom iz primorskih krajeva, naročito Dalmacije, a dosta ih je bilo i iz Like. Najveći broj Srba u SAD bio je poreklom od Vojvodine, Like, Banije i iz Gorskog kotara. Na zapadu Amerike nastanili su se Boke-ljci i Hercegovci. Od ovog broja Jugoslovena, jednu polovinu činili su pravi iseljenici, a drugu polovinu njihovi potomci. Već u drugoj generaciji jugoslovenski iseljenici smatraju Ameriku svojom zemljom. Usled toga, primetiće Fotić, tek 60% druge generacije može da se zainteresuje za domovinu roditelja. Kod prve generacije »samo je 10% potpuno otuđeno, dok u trećoj generaciji čak ni toliki procenat nije osećajno vezan za domovinu.« Glavni razlog naglog odnarodavanja Fotić je video u slabo organizovanim vezama sa domovinom, u težnji »svih američkih naroda da se što pre utepe u amerikansko anglo-saksonstvo« i u tadašnjim dospeljeničkim ograničenjima čime je prekinuta »ona obnova koja je vršena neprestalnim prilivom novih emigranata.«⁷⁵

Usled svega toga na iseljeništvu se jasno reflektovala politička situacija iz stare domovine. To je bilo posebno vidljivo na primeru hrvatskih iseljenika koji su bili kao i u Jugoslaviji podeljeni na domobrane-ustaše i pristalice HSS. Deo emigracije koji je bio otvoreno neprijateljski, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije i poslanik Fotić nastojali su da koliko-toliko suzbiju, preduzimajući konkretnе korake. U tom smislu, Fotić se obraćao i Stejt departmentu, ali sve je ostajalo bez praktičnog rezultata s obzirom na to da su nadležnim američkim vlastima ruke bile vezane zakonima o apsolutnoj slobodi štampe i govora.⁷⁶ Kraljevsko poslanstvo u Vašingtonu je najčešće nastojalo da na pisanje iseljeničke štampe deluje preko Jugoslaviji lojalnih organizacija, posebno potpornih, istaknutih pojedinača, urednika pojedinih listova i sl.⁷⁷ Antidržavnu propagandu ustaša-domobrana Kraljevsko poslanstvo je pokušavalo da paralizuje organizovanjem nacionalnih radio-emisija. Taj pokušaj učinjen je krajem 1938. godine, kada je i u Americi počelo emitovanje radio-emisije agencije »Avala«.⁷⁸

⁷³ Isto, pov. akta, 1936, fasc. 155 (A-O), dosije I-3, Fotićev izveštaj pov. br. 763, 5. 12. 1936.

⁷⁴ Isto, f. 155, (A-O), dosije I-3, Fotićev izveštaj pov. br. br. 549, od 14. 7. 1936.

⁷⁵ Isto, pov. akta 1936, fasc. 155 (A-O), dosije A-3; Fotićev izveštaj pov. br. 549 od 14. 7. 1936.

⁷⁶ Isto, 1937, fasc. 163 (N-Š), dosije H-46; Fotićev izveštaj pov. br. 314 od 13. 7. 1937.

⁷⁷ Isto, pov. akta 1936, fasc. 155 (A-O), dosije I-3; Fotićev izveštaj od 25. 6. 1936.

⁷⁸ Isto, pov. akta 1938, fasc. 171 (M-N), dosije N-44; o organizovanju nacionalnih časova tokom 1938. postoji niz izveštaja; isto, pov. akta 1939, fasc.a 180 (A-Z), dosije A-41; Fotićev izveštaj pov. br. 403 od 14. 9. 1939; Emisije agencije »Avala« nisu se s vremenom na vreme čule zbog klimatskih prilika, ali i zbog međunarodnih događaja kada su bile pokrivene jačim stanicama. Njihov značaj ogledao se u stavljanju jugoslovenskih iseljenika u neposredni kontakt sa domovinom omogućavajući bolju obaveštenost.

Srbe je K. Fotić video kao najviše jugoslovenski orijentisane, ali je smatrao da i kod njih postoji izvesno »pomanjkanje spremnosti« da sarađuju sa ostalim iseljenicima, Hrvatima i Slovencima.⁷⁹

Pitanje srpskih iseljenika bilo je vezano prevashodno za pitanje Srpske pravoslavne crkve u Americi, odnosno za Američko-kanadsku eparhiju. Sa svojim predstavnicima, episkopima Mardarijem, Damaskinom, Dionisijem, Srpska pravoslavna crkva u Americi imala je važnu ulogu u verskom, nacionalnom i prosvetnom uzdizanju srpskih iseljenika.

Za Slovence, Fotić je u svojim izveštajima stalno ponavljao da se drže po strani i »žive mnogo više za sebe« i da se interesuju za događanja iz stare domovine samo ukoliko su se neposredno ili posredno ticala Slovenije. Kao i u domovini, Slovenci u SAD bili su podelejeni na dve struje: liberalnu i klerikansku, uostalom kao i kod potpornih jednота. Bili su najčešće potčinjeni klerikalnom uticaju.⁸⁰

Interesovanje zvanične i nezvanične Amerike za spoljnopolitičku i unutrašnju situaciju u Jugoslaviji bilo je prema diplomatskim spisima Konstantina Fotića sporadično, vezano tek za poneki događaj. Doduše, to interesovanje odnosilo se na najvažnije događaje u spoljnoj politici, sporazume Jugoslavije sa Italijom i Bugarskom, sastanke Male antante i Balkanskog sporazuma koji su razmatrani u skladu sa međunarodnom političkom situacijom.

Usled veoma složenih međunarodnih odnosa u Evropi 1937. godine jugoslovensko-italijanski sporazum je bio različito tumačen i njegov prijem kod evropskih država išao je od odobravanja do potpunog odbijanja.⁸¹

Na potpisivanje jugoslovensko-italijanskog sporazuma reagovali su i američki politički krugovi i američka javnost.

Poslanik Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu Konstantin Fotić je telegramom od 7. aprila 1937. preneo MIP KJ ne samo zvanično američko mišljenje, već i francusku reakciju. Naime, američki ambasador u Parizu obavestio je Stejt department da je prvi utisak francuskih političkih krugova o jugoslovensko-italijanskom sporazumu bio nepovoljan, ali da se vremenom na njega počelo »gledati mirnije«. Sto se tiče američkih političkih krugova, poslanik Fotić je primetio da vlada mišljenje da je Jugoslavija iskoristila povoljnu situaciju i regulisala odnose sa Italijom, ali da bi Jugoslavija bila na strani Francuske već »po samoj prirodi dogadaja«.⁸²

Sporazum je svojim komentarima propratila i američka štampa. Vodeći američki listovi koji su se bavili evropskim događajima kao *Njujork Tajms*, *Njujork Herold Tribun* i drugi videli su u sporazumu, kako prenosi Fotić, trenutno slabljenje Male antante, ali i jačanje međunarodnog položaja Jugoslavije.⁸³

Sporazum Jugoslavije i Bugarske pozitivno je prokomentarisana u američkim zvaničnim krugovima. Prema informacijama poslanika Fotića, Stejt department ga je smatrao »prvom svetlom tačkom na političkom horizontu Evrope za duže vremena.« Pritom je izraženo uverenje da će sporazum doprineti utvrđivanju mira u Istočnoj Evropi i ojačati odnose Jugoslavije i Bugarske.⁸⁴

⁷⁹ Isto, 1936, fasc. 155 (A-O), dosije A-43; Fotićev izveštaj pov. br. 413 od 30. 5. 1936;

⁸⁰ Isto, pov. akta 1936, fasc. 155 (A-O), dosije A-43; Fotićev izveštaj pov. br. 413 od 30. 5. 1936.

⁸¹ E. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Beograd 1987, str. 140.

⁸² AJ, 371 PV, pov. akta, 1937. godine f. 162 –A-K), dosije I-6 Fotićev telegram pov. br. 155 od 7. 4. 1937.

⁸³ Isto, 1937, f. 162, (A-K), dosije I-6; Fotićev izveštaj. pov. br. 156, 07. 04. 1937.

⁸⁴ Isto, dosije J-41; Fotićev telegram pov. br. 51 od 26. 1. 1937.

Unutrašnja situacija u Jugoslaviji privukla je veću pažnju američke javnosti negoli političkih krugova. U tom smislu najviše prostora u američkoj štampi dobili su odnosi Srba i Hrvata, koji su i bili najvažniji jugoslovenski problem od osnivanja Kraljevine SHS/Jugoslavije. U vezi sa tim odnosom bili su i istupi Mačeka, vode HSS-a u američkoj javnosti, što je bilo u skladu sa njegovom težnjom da se hrvatsko pitanje internacionalizuje, kao i tok razgovora Beograda i Zagreba u rešavanju toga pitanja.

Od velikog broja izveštaja vezanih za američko viđenje srpsko-hrvatskih odnosa izdvajamo pisanje *Njujork Tajmsa* iz 1937. godine. Zapravo, pomenuti list prenosi sadržinu telegrama dopisnika Harisona o njegovom razgovoru sa Mačekom. Tom prilikom, Maček je poredio prilike u Jugoslaviji sa prilikama u bivšoj Austrougarskoj i zavrišio je izjavom da knez-namesnik mora izabrati ili da zadrži današnju vladu, što bi značilo raspad zemlje, ili da preda vladu Udruženoj opoziciji koja bi od Jugoslavije stvorila novu i uređenu zemlju. Članci Harisona su bili povod za intervenciju poslanika Fotića kod direktora *Njujork Tajmsa*, kojom je skrenuo pažnju na njegove dopise u kojima se na neprijateljski način predstavljaju prilike u Jugoslaviji. K. Fotić je na Harisona skrenuo pažnju i Stejt departmentu.⁸⁵

Direktniji kontakt Jugoslavije i Amerike ostvaren je po pitanju otplate ratnih dugova Kraljevine SHS/Jugoslavije i zajmova koje je ona zaključila u Americi. Ta dva pitanja bila su predmet posebne aktivnosti poslanika Konstantina Fotića. U okviru svoje diplomatske aktivnosti on se bavio i organizovanjem Jugoslovenske postavke na Svetskoj izložbi u Njujorku 1939. godine.

Sa početkom evropskog rata SAD postaju zainteresovanije za evropska zbijanja. Razlog se nalazio u sve prisutnjem shvatajući američkih političkih krugova i američke javnosti da rat dotiče i interes SAD. Iako su novembra 1939. prema ratu zauzele stav neutralnosti, koji je bio više formalnog karaktera, SAD su izmenom u Zakonu o neutralnosti unele odredbu »plati pa nosi«. Time su faktički odredile svoju naklonost za Veliku Britaniju i Francusku i donesenom odredbom počele materijalno da ih pomažu. Izveštavajući o izmeni ovog zakona Fotić je zabeležio stavove i reagovanja američke javnosti.

U vreme rasprave o izmenama Zakona o neutralnosti, 1939. godine K. Fotiću nisu promakli rezultati ankete Galupovog instituta za ispitivanje javnog mnenja. Po njima, ogromna većina stanovnika SAD se izjasnila za pobedu saveznika, ali je isto tako znatna većina ispitanika bila protiv ulaska SAD u rat. Tri petine stanovništva (oko 60%) smatralo je da treba izmeniti Zakon o neutralnosti kako bi se oružje prodavalo Velikoj Britaniji i Francuskoj, što je bilo u skladu sa željom da se doprinese njihovoј pobedi.⁸⁶

Nemačko zauzimanje Skandinavije i zemalja Beneluksa izazvalo je zabrinutost Amerike, dok je eliminacija Francuske dovela do prave uzbune zvanične i nezvanične Amerike. Posle nje se u Americi više niko nije protivno ubrzanim naoružavanju.

S druge strane Amerika je nastojala da izvesnim diplomatskim potezima utiče na protivničke strane u ratu (Velsova misija početkom 1940. godine, govori najvažnijih ljudi američke administracije), što je ostalo bez uspeha. Bezuspešni

⁸⁵ Isto, 1938. fascikla 171 (M-N), dosije N-37; Fotićev telegram od 19. 12. 1937; (AJ, 371 PV, pov. akt. 1938. fascikla 171 (M-N), dosije H-37). Crnjanski u svojim sećanjima donosi podatke o Harisonu, pošto je i sam imao nepriliku sa njim. Za njega kaže: ... znam samo da je bio u Beogradu umešan u intrige, oko udovica kralja Aleksandra i kneza Pavla, i da je umoljen od strane Presbiroa da se gubi iz Beograd» (M. Crnjanski, *Embahade I-III*, Beograd 1984, str. 309).

⁸⁶ AJ, 371 PV, pov. akta. 1939, f. 180, (A-Z), dosije A-O; Fotićev izveštaj pov. br. 863 od 21. X 1939.

su bili i pokušaji da se podstaknu na otpor balkanske zemlje (Bugarska, Jugoslavija), što je pokušano misijom pukovnika Donovana, govorima Ruzvelta i dr.

Istovremeno, i Nemci kreću u diplomatsku ofanzivu na Balkanu. Fotić je smatrao da SAD nisu dobro procenile značaj i političke implikacije diplomatske ofanzive Osovine, te su na svako novo nemačko osvajanje reagovali »zamrzavanjem njenih (osvojene zemlje) sredstava u SAD«, dok su »diplomatski odnosi ostajali nepromjenjeni – čak su i novoimenovani poslanici zemalja-satelita primači uz uobičajene protokolarne počasti.⁸⁷

SAD su početkom marta 1941. godine usvajanjem Zakona o zajmu i najmu pojačale svoju pomoć evropskim saveznicima, ali su njime istovremeno postajale uključenje u evropski rat. Ovaj program pomoći je, navodi Fotić, bio bez preseđanja u američkoj političkoj istoriji »jer njegova ovlašćenja prelaze čak i ono koje je imao Vilson u prošlom ratu.« Američki politički krugovi i štampa su povoljno reagovali na zakon, ali su pojedini listovi, primećuje Fotić, sa žaljenjem isticali da će njegovim usvajanjem »mnoga prava Kongresa biti štovana, ali da se i to mora primiti da bi se postigao cilj koji ogromna većina američkog naroda odobrava i želi.« U razgovorima sa istaknutim političarima u Stejt departmentu, K. Fotić je stekao utisak da oni očekuju da će Kongres prihvati Zakon bez većih izmena.⁸⁸ SAD su se direktno uključile u rat 7. decembra 1941. kada ih je Japan napao. Zapravo, njihovim ulaskom u rat evropski rat je prerastao u svetski.

U Jugoslaviji je početkom 1939. godine došlo do promene vlade Milana Stojadinovića. Novu vladu formirao je Dragiša Cvetković. Promena vlade je bila uslovljena spletom unutrašnjih i spoljnopolitičkih težnji da se reši problem srpsko-hrvatskih odnosa kako bi se zemlja ojačala iznutra. Upravo to je videla i zvanična Amerika u sporazumu Cvetković-Maček iz avgusta 1939. Međutim, postignuti Sporazum je u američkoj javnosti bio slabo objašnjen, što je uz njegovo namerno ostavljanje nejasnim od strane voda nacionalnih grupa (domobrana, separatista) vodilo znatnim zabunama u jugoslovenskom iseljeništvu. Sve ono što je opterećivalo srpsko-hrvatske odnose u zemlji odražavalo se i na jugoslovensko iseljeništvo u Americi.

Prema Fotićevim informacijama sporazum Srba i Hrvata zbog celokupne međunarodne situacije nije naišao u hrvatskim iseljeničkim masama na dobar prijem i razumevanje. Razlog tome K. Fotić je video u nedovoljnoj obaveštenosti od strane američke javnosti, kao i u težnji voda nacionalističkih grupa hrvatskog iseljeništva da održavaju nerazumevanje, što je odgovaralo njihovim separatističkim i domobranskim ciljevima. Oni hrvatski iseljenici koji nemaju veze sa njima, prema prilikama u staroj domovini zauzeli su »stav iščekivanja«, verovatno misleći, ističe Fotić, da prvo vide »kako će se u praksi izvesti primenjivanje sporazuma.« Kao predstavnik jugoslovenskih državnih interesa poslanik Fotić je nastojao da lično i preko istaknutih ljudi jugoslovenskog porekla i jugoslovenskih listova objasni značaj Sporazuma i njegove aspekte. Radi boljeg razumevanja Sporazuma, poslanik Fotić je predlagao da njegovo tumačenje daju oni koji su ga sklopili. D. Cvetković kao predsednik vlade i dr Maček, kao potpredsednik i voda HSS. Najbolji način za ostvarenje ovog cilja Fotić je video u održavanju predavanja preko radija, smatrajući da bi živa reč bila najsnažnije sredstvo u objašnjavanju. Istovremeno je savetovao da bi bilo bolje da se ne šalju ličnosti usled američkog stava neutralnosti.⁸⁹

⁸⁷ K. Fotić, *isto*, str. 29.

⁸⁸ *Isto*, 1941. (A-D), dosije D-48; Fotićev šifrovani telegram, pov. br. 10 od 11. 1. 1941.

⁸⁹ *Isto*, pov. akta 1939 fasc. 181 (I-J), dosije I-43; Fotićev pismo ministru inostranih poslova Cincar-Markoviću od 10. 10. 1939.

Kraljevina Jugoslavija nastojala je i pre početka evropskog sukoba da intenzi-vira kontakte sa Amerikom. Jugoslovensko nastojanje najbolje se ogledalo u njenim pokušajima da u Americi nabavi naoružanje kako bi pojačala odbrambenu sposobnost zemlje. Pregovori o nabavi naoružanja išli su preko poslanstva Kraljevine Jugoslavije i bili su u isključivoj nadležnosti poslanika Fotića, kao zvaničnog predstavnika jugoslovenskih interesa u Americi. Neposredno pred početak Drugog svetskog rata, jugoslovenska vlada se opet obratila SAD u težnji da nabavi oružje i time ojača svoju odbranu.⁹⁰ O tom pitanju, jugoslovenski poslanik u Americi Konstantin Fotić je, najpre, razgovarao 10. avgusta 1939. sa načelnikom jugoslovenskog Generalštaba, generalom Milutinom Nedićem. Tom prilikom, iznosi K. Fotić u memoarima, general Nedić je istakao uverenje da Jugoslavija može sačuvati neutralnost »samo ukoliko vojska bude dovoljno jaka da se nacistima učini kako će preskupo platiti napad na Jugoslaviju.« Tada je Fotić dobio nalog da izdejstvuje nabavku oružja od američke vlade. Nalogu je bio pridodat i spisak najpotrebnijeg oružja u kome se kao najhitnije traži 96 protivavionskih baterija, 144 lovačka aviona, te podjednak broj bombardera i ostalih aviona.⁹¹ Prvih dana septembra 1939. Fotić je o tome razgovarao sa podsekretarom Velsom i pomoćnikom ministra vojske Džonsonom, koji su istakli da će učiniti sve što je moguće da se oružje nabavi što povoljnije. Čak su nagovestili mogućnost da Jugoslaviji omoguće nabavku najnovijih protivavionskih topova. Naoružanje se nije moglo obezbediti preko nadležnih vojnih faktora, već jedino uz pomoć privatnih firmi.⁹²

Poslanik Fotić bio je zadužen i za pitanje prebacivanja jugoslovenskih zlatnih rezervi iz Londona u Njujork.

Istovremeno, pojačalo se američko interesovanje za Jugoslaviju, što je imalo konkretizaciju u misiji pukovnika Donovana, koji je početkom 1941. posetio Jugoslaviju, i u govorima predsednika Ruzvelta. Kao lično izaslanik predsednika Ruzvelta, Donovan je trebalo da Jugoslovenima pokaže da je Amerika uz njih i da će svim zemljama koje se odupru Hitleru pružiti svaku pomoć izuzev ulaska u rat.⁹³ Posle misije pukovnika Donovana, predsednik Ruzvelt i državni podsekretar Kordel Hal poslali su, 8. februara 1941, poruku balkanskim državama da zemlje koje nisu spremne da se odupru agresiji i ne zasluzuju da budu nezavisne, te da ne mogu računati na američku podršku kada se po završetku rata bude menjala geografska i politička karta.⁹⁴ Pojačano američko interesovanje bilo je

⁹⁰ Interesantno je napomenuti da je Jugoslavija još 1936. nastojala da u SAD popuni i usavriši svoje naoružanje. Januara 1936. Ministarski savet je odobrio nabavku 425 areoplanskih motora za potrebe naoružanja Vazduhoplovstva vojske. Deo bi se nabavio od Francuske, a deo (155 motora) od američke firme »Kurtis Rajt« iz Patersona. Prema ugovoru bilo je predviđeno i slanje stručne komisije koja bi kontrolisala izradu i izvršila prijem. To je bila i prilika da se jugoslovenski vazduhoplovni stručnjaci upoznaju sa tehničkim novinama i organizacijom američkog vazduhoplovstva »koje sada stoji gotovo na prvom mestu u svetu«. Komisija na čelu sa inženjer-majorom Dušanom Lučićem boravila je u Americi od maja do novembra 1936. i bila pod opštim nadzorom KP u Vašingtonu (AJ, 371 PV, str. pov. akta 1936. f. 155 (A-O), dosije 1-39; Rešenje Ministarskog saveta MC br. 141 od 28. 1. 1936. upućeno KP u Vašingtonu. Težnja da se nabavi oružje iz Amerike postojala je i u krajem 1937. i početkom 1938. Kupovina je trebalo da ide preko firme »Brener Džon« iz Njujorka, ali prema obaveštenjima KP u Vašingtonu i Generalnog konzulata u Njujorku ta firma nije bila ozbiljna za sklapanje takvog posla (AJ, 371 PV, pov. akta 1938. f. 172 (P-Š) dosije R-2; Fotićev telegram Stojadinoviću pov. br. 108, od 22. 2. 1938).

⁹¹ K. Fotić, *n. d.*, str. 21–22.

⁹² AJ, 371 PV, pov. akta 1939, fasc. 180 (A-Z), dosije V; Fotićev telegram, str. pov. br. 714, od 19. 9. 1939.

⁹³ K. Fotić, *n. d.*, str. 35–37; Bugarska je potpisala Pakt 1. 3. 1941 (J. Hoptner, *n. d.*, str. 219.)

⁹⁴ K. Fotić, *n. d.*, str. 38; Vojislav Pavlović, *Od monarhije do republike*. SD i Jugoslavija 1943–1946, Beograd 1997, str. 7.

rezultat njene težnje da Jugoslaviju ohrabri i podstakne u otporu prema Nemačkoj. Takve težnje Amerike su doživele neuspeh jugoslovenskim potpisivanjem Trojnog pakta, što je predstavljalo veliko razočarenje. Međutim, njegovo odbacivanje 27. marta 1941. izazvalo je u američkim političkim krugovima i američkoj javnosti pravo »uhićenje«. Američka štampa je na prvom mestu, ističe Fotić, »donela vesti o demonstracijama celokupnog srpskog naroda, njegovom jednodušnom protivljenju potpisivanju pakta sa Nemačkom i rešenost da brani nezavisnost zemlje.«⁹⁵ K. Fotić je već istog dana posetio Samnera Velsa i zamolio ga da se povuče odluka o zamrzavanju jugoslovenskih kredita. Međutim, odluka je trebalo da bude povučena tek kada američka vlada dobije zvaničnu izjavu o politici nove vlade i uverenje da će ona voditi politiku potpune nezavisnosti.⁹⁶ Nekoliko godina kasnije, sećajući se odjeka 27. marta 1941. u Americi, Fotić kaže da je vest u SAD dočekana kao »bljesak munje koji osvetljava mračan predeo.« Zapravo, bila je to izjava *Njujork Tajmsu* od 28. marta 1941. K. Fotić je posebno istakao da su »svi komentari u štampi i na radiju hvalili duh Srbije, koji je u Prvom svetskom ratu izazvao divljenje celog sveta, a Srbe kao narod koji je pružio primer kako valja braniti nezavisnost zemlje.«⁹⁷

NATAŠA MILIĆEVIC

KONSTANTIN FOTIĆ, CAREER DIPLOMAT

Summary

Konstantin Fotić, one of the most notable Yugoslav diplomats in between the two world wars represented his country in the League of Nations and in Washington from 1935 until 1941. America's effect on Yugoslav foreign policy grew in direct proportion to its increasing importance in international relations. The first part of the work deals with the entire career of K. Fotić up to the year 1941. In the second part a description is given of the way in which the Yugoslav diplomatic service was organized in the US and in the third, the reports sent back by Fotić during his term in office are analyzed. The reports show his assessment of American home and foreign policy, the life of Yugoslav immigrants in the US and their attitude towards their homeland, the approach of the US to Yugoslavia's internal problems, with particular emphasis on the Serbo-Croat issue and the preparations for war.

⁹⁵ AJ, 371 PV, pov. akta 1941. (E-K), dosije J-22; Fotićev telegram pov. br. 149 od 27. 3. 1941.

⁹⁶ Isto, 1941. (A-D), dosije D-48; Fotićev telegram pov. br. 152 od 27. 3. 1941. Uz informacije o reakcijama američke vlade i javnosti Fotić je lično pozdravio dogadaje od 27. marta i uputio pozdravne telegrame Slobodanu Jovanoviću, Momčilu Niniću uveravajući ih u »svolu lojalnu saradnju« (AJ, 371 ov. akta 1941. (E-K), dosije J-22; Fotićev telegram Jovanoviću i Niniću od 27. 3. 1941).

⁹⁷ K. Fotić, n. d., str. 63–64.

ISTORIOGRAFIJA

LATINKA PEROVIĆ

Naučni savetnik, Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Kneza Miloša 101

DVA ZNAČAJNA ISTORIOGRAFSKA DELA

Povodom drugog izdanja knjige Branka Petranovića, **ISTORIČAR I SAVREMENA EPOHA** i dvotomnog dela Đorda Stankovića i Ljubodraga Dimića **ISTORIOGRAFIJA POD NADZOROM***

Dva značajna istoriografska dela koja imam zadovoljstvo da vam danas predstavim dvostruko su povezana: personalno i sadržinski. Personalno, jer je reč o drugom izdanju knjige *Istoričar i savremena epoha*, pok. prof. dr Branka Petranovića (Beograd, 1997) i dvotomnoj knjizi *Istoriografija pod nadzorom. Prilozi za istoriju istoriografije*, koju su napisali prof. dr Đorđe Stanković i docent dr Ljubodrag Dimić (Beograd, 1996). Sadržinski, oba dela pripadaju istoriji istoriografije, u čije središte stavljuju ličnost istoričara.

Kao jedan od recenzenata *Istoriografije pod nadzorom*, očekivala sam, zajedno sa njenim autorima, da će ona privući veću pažnju stručnjaka. Ova očekivanja zasnivala sam, pre svega, na činjenici da *Istoriografija pod nadzorom* pripada onim retkim knjigama u kojima istoričari nastoje da sagledaju razvoj istoriografije u prošlosti svesni da se bez toga ne mogu razumeti ni problemi savremene istoriografije. Takve knjige su *Historijska znanost i Suvremena historiografija. Korjeni, postignuća, traganja* Mirjane Gros u Hrvata, a u nas radovi Sime Cirkovića i Andreja Mitrovića, naročito dve knjige ovog drugog: *Raspravljanje sa Klio, o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji* i *Propitivanje Klio*.

Slabašan odjek *Istoriografije pod nadzorom* kao, uostalom, i drugih istoriografskih dela, govori o našem naučnom životu, čija je jedna od karakteristika da se više piše nego što se čita. U nas se profilisala i vrsta istoričara koji je više knjiga napisao nego što je pročitao. Razumljivo je onda što se zaboravlja da poznavanje istorije istoriografije, teorijska znanja, erudicija i kultura izraza nisu suprotni zanatu istoričara, već su tom zanatu imanentni.

Ideju za naslov vlastitog dela Stanković i Dimić su i našli čitajući druge. Konkretno, knjigu francuskog istoričara Marka Feroa *L'histoire sous surveillance. Science et conscience de l'histoire*, koja je objavljena u Francuskoj 1985. godine. Ali, za razliku od Feroa, koji govori o istoriji pod nadzorom, oni su se, kako Stanković u predgovoru kaže, »opredelili za konkretnu istoriografiju (evropsku i istoriografiju o Jugoslaviji) nalazeći prostor za delimično spajanje opštег i posebnog«.

Istorijska pod nadzorom i *Istoriografija pod nadzorom* nisu nikakva igra reči, nego izraz uslovljenosti istoriografije istorijom. Na tom saznanju su Stanković i Dimić izgradili pristup koji se u njihovom delu pokazao veoma produktivnim. Pristup je odredio i strukturu dela, koju karakteriše izuzetna unutrašnja povezanost. Prva knjiga *Istoriografije pod nadzorom* ima dva dela: *Od mitologije do nauke* i *Od ideologije do nauke (Radjanje istoriografije o Jugoslaviji 1945–1965)*. Druga knjiga je *Hrestomatija*, koju čine tri tematske celine: *Istorijska društva i časopisi*,

* Uvodno izlaganje L. Petrović i izlaganje Đ. Borozana na Naučnoj tribini Instituta za savremenu istoriju pod naslovom *Savremena istoriografija danas*, održanoj 25. marta 1998.

Vrednovanje baštine i Određivanje smernica. Sve to, naravno, daje sliku i o tri generacije istoričara jugoslovenske države: počev od Stanoja Stanojevića, Viktora Novaka, Vase Cubrilovića i Dragoslava Stranjakovića, preko Dragoslava Jankovića i Boga Grafenauera, do Jovana Marjanovića, Bogumila Hrabaka i Branka Petranovića.

Ovde neću ponavljati ono što sam napisala u recenziji i za šta sam našla potvrdu i kod drugog, mnogo pozvanijeg, recenzenta, dr Milana Ristovića. Među brojnim pitanjima koja postavlja višeslojna *Istoriografija pod nadzorom*, tri pitanja zaslužuju naročitu pažnju i vredna su naučnog raspravljanja: odnos opštег i posebnog u istoriji istoriografije, istoriografija Jugoslavije u istoriji naše istoriografije, istoričar.

Mark Fero ukazuje na činjenicu da se gotovo ne može pronaći epoha ljudske istorije koja nije bila pod nadzorom (ili nadgledanjem): crkve, države, nacije, vode. Savremenik 20. veka mogao bi ovaj niz produžiti još i navođenjem ideologije i partije. U stvari, istorijska nauka je, uz ekonomiju, najviše politička nauka. Uz filozofiju i umetničko stvaralaštvo, ona je jedan od najosetljivijih barometara duhovne atmosfere društva, koja se ne dešava ni samo ni prvenstveno na planu ideja. Sposobnost društva da svoju nedeljivu prošlost objektivizira sazревa samo u onoj meri u kojoj društvo tu svoju prošlost prestaje da živi u kojoj sa razumevanjem prošlosti gubi potrebu da je ponavlja. To opšte mesto u istoriji istoriografije dobro osvetljava Đorde Stanković prateći njen razvoj od mita do nauke.

Ustanovljenje nadzora kao konstante istorije istoriografije može da relativizira iskustvo istoriografije u svakom razdoblju, pa i u onom koje analizira Ljubodrag Dimić. Međutim, ta relativizacija ne oslobada istoričara obaveze da identificuje i izučava posebnosti istoriografije u raznim razdobljima. Dakle, i u onom čiji je okvir Dimić predmetno, sadržinski i horonološki veoma precizno postavio: istoriografija Jugoslavije, od ideologije do nauke, između 1945. i 1965. godine.

Razvitak naučne istoriografije u nas nije nezadrživo išao uzlaznom linijom. Treba pročitati Viktora Novaka u drugoj knjizi *Istoriografija pod nadzorom* da bi se uverilo da su i starije generacije istoričara uočavale diskontinuitete. Prateći razvoj istoriografije od mita do nauke, od nauke do ideologije, od ideologije do nauke – *Istoriografija pod nadzorom* i sama to potvrđuje, ali i prirodno nameće pitanje gde je istoriografija danas.

Od Ilariona Ruvarca i Stojana Novakovića do danas ne postoji čista razdoblja, već snažne tendencije u svakom razdoblju da se ono, što se istoriografije tiče, učini čistim. Istoriografija Jugoslavije od 1945. do 1965. godine je, van svake sumnje, u znaku jedne takve tendencije, oličene u komunističkoj ideologiji. Nарavno, na istoriografiju Jugoslavije u ovom periodu, osim komunističke ideologije, utiču i različito shvatanje jugoslovenske države, ideologije jugoslovenstva i nacionalne ideologije, koje svoj izraz dobijaju u nacionalnim istoriografijama. Osim toga, ideoleska osjetljivost postoji prema istoriografiji uopšte, ali je najveća prema istoriografiji novije istorije. Iz više razloga, nadzor je nad njom i najdirektniji. Revolucionarni subjekt, osim toga što želi da se učvrsti na vlasti, ima pretenziju da promeni svest. Sa pozicije vlastite istorijske misije, revolucionarni subjekt postavlja zahtev, koji ima nivo dogme, za prevrednovanjem prošlosti i raskidom sa istoriografijom, koju označava kao idealističku, gradansku i konzervativnu. Parallelno sa ovim tokom, naša istoriografija, na primer, stiče svetski glas. *Istorijski Vizantije* Georgija Ostrogorskog prevedena je na nemački, francuski, engleski, poljski i slovenački jezik. Zato bi dalja istraživanja tek trebalo da pokažu kakve su posledice komunističke ideologije po našu istoriografiju uopšte, a kakve po istoriografiju novije istorije.

Ideologija, bez obzira na svoj predznak, klasni ili nacionalni, po definiciji je nespojiva sa naučnom istoriografijom. Sa ideologijom, kako kaže francuski analista Alen Bezanson, prestaje traženje, postoji samo jedna istina, koja se nameće. A istoričar nije »onaj koji zna nego koji traži«. Otuda on u društvima sa jednom istinom pribegava mimikriji. Ali, pošto se mimikrijom ne služi samo on nego i nosioci moći, mimikrija postaje istina. Racionalno spoznatu prošlost istoričar saopštava u fragmentima, između redova, ezopovskim jezikom i skrivenim porukama, čije dešifrovanje predaje budućnosti. Kao jedan od vidova te mimikrije upotrebljavaju je i marksizam.

Ni nosioci moći u ime marksizma, ni mnogi istoričari koji su se deklarisali kao marksisti, podjednako nisu poznavali Marksovo delo. Pred nekadašnjim zahtevom za marksiziranjem istoriografije teško je ne setiti se marksiste Isaka Dojčera koji je, pišući o počecima tog marksiziranja u Sovjetskom Savezu dvadesetih godina, jaukuo: kad bi to bio marksizam! U današnjem, pak, ignorisanju Marks-a, naravno ovde, koje takođe dolazi iz ideoološke matrice, podjednako totalitarne, valja pomisliti na nemarksistu Tojnbiha, koji je Marksovou teoriju smatrao važnim katalizatorom zapadnoevropskog kapitalizma 19. veka i u tom smislu delom velike misaone i duhovne tradicije zapadnoevropske civilizacije. Pominjem sve ovo samo zato da bih rekla da istoričar i danas mora, kao što je to uvek morao, pre svega znati.

Latinska izreka kaže *Nee Deus possit virginem reparare!* Ni Bog ne može promeniti istoriju. Ali, ono što ne može Bog, pokušavaju istoričari. Ne samo da različiti istoričari različito pristupaju istom istorijskom razdoblju, i čak ispuštaju određene događaje i aktere, već jedni isti istoričari u toku samo jedne decenije daju dijametalno suprotne interpretacije jednog istog razdoblja, pojave, događaja i ličnosti. I to na istim izvorima. Naravno, u društvima u kojima postoje političke slobode i u kojima je razvijen naučni život, manje su mogućnosti da se stručnjak za svoje promašaje izgovara vannaučnim razlozima. Ali, u svim vremenima i okolnostima, istoriografija zavisi od istoričara: on je njen ključni činilac. Njegovo shvatanje istorije, razumevanje vlastite epohe, njegova profesionalna etika, opredeljuju njegov izbor. A da nikad ne postoji jedan izvor, dobar je primer pokojni profesor Branko Petranović.

Još za života, Petranović je nazvan institucijom. Pri tom se mislilo, u prvom redu, na njegovu nepojamnu radnu energiju. Ali tek posle Petranovićeve smrti, kada je izведен bilans njegovog rada u jugoslovenskoj i srpskoj istoriografiji, pokazalo se da pojam institucija nije adekvatan. Jer, mnogo je za instituciju, i to ne samo u nas – 32 knjige u 38 tomova, 16 brošura, 314 naučnih rasprava u raznim zbornicima i naučnim časopisima, 261 rad u novinama, 259 prikaza u naučnim časopisima i novinama, uređivanje 23 posebna izdanja i 36 recenzija objavljenih knjiga. Za bibliografiju i biobibliografiju Branka Petranovića, koju su sačinili Dragomir Lončar i Ljubodrag Dimić, bila je potrebna knjiga od 264 stranice.

Smrt, međutim, nije podvukla crtu u Petranovićevoj bibliografiji. Posthumno, on je aktivniji od velike većine živih istoričara. Od 1994. do ove, 1998, nema nijedne godine bez njegove knjige ili bez njegovih knjiga: *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje (Iskustvo »narodne demokratije« kao partijske države)*, Podgorica 1994; *Izvori za istoriju Jugoslavije. Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1945–1948. Zapisnici sa sednica Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945. – 7. jul 1948)*, Beograd 1995; *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR) 1941–1945. Dokumenti i materijali*, Beograd 1996; *Istoriografija i kritika*, Podgorica 1997; *Istoričar i savremena epoha* (drugo izdanje), Beograd 1997.

Sasvim je izvesno – ni 1998. godina neće proći bez Petranovićeve knjige. U »Službenom listu SRJ« već se nalazi rukopis njegove knjige *Istoriografske kontroverze*, koja ima 700 stranica. Koliko znam, ni to nije kraj...

Ali pojmu institucija ne izmiče Petranovićevo delo samo svojim kolosalnim obimom. Njegova knjiga *Istoričar i savremena epoha*, poslednja koja je objavljena za njegova života, dešifrovala je pojam pod koji se može podvesti delo ovog jedinstvenog čoveka, za koga je naučno bavljenje prošlošću postalo način življenja. Petranović je fenomen u srpskoj istoriografiji, pa tako i u srpskoj kulturi. On podseća na one podvižnike u srpskoj kulturi i nauci druge polovine 19. veka, koji su, vrativši se sa školovanja na strani, svaki za sebe, obavili u Srbiji poslove za čitave institucije.

Zašto pravo odredenje Branka Petranovića dugujemo baš njegovoj knjizi *Istoričar i savremena epoha*? Da bismo na ovo pitanje odgovorili, moramo se zapitati: može li svaki istoričar napisati knjigu sa tako bilansnim značenjem? Može samo onaj istoričar koji stvori tako individualno delo sa čije visine može da baci pogled na epohu, koja, i to je osnovno, nije samo predmet njegovog proučavanja nego i njegovog vlastitog življenja. A življenje nije isto što i proživljavanje ili uživljavanje.

Kako kaže Ljubodrag Dimić, Petranović je »distancu smatrao delom bića istorijske nauke«, a utemeljio je proučavanje savremene istorije: istorije prve i druge Jugoslavije. I to, da se opet pozovem na Dimića, u epohi koja »nije bila naklonjena istoričaru, posebno ne onome koji je težio da dosegne do racionalnih znanja o istoriji jugoslovenske države i društva«. On se, kako je sam rekao, bavio istorijom *in vivo*. Bio je svestan profesionalnih teškoća da se ovlada procesima koji još nisu kristalisani. Ali, i političkih i ideoloških ograničenja, koja nisu bila samo nešto spoljno. Istoričar ih je nosio u sebi već po onoj francuskoj izreci: *Le temps te marque*. Duh vremena u kome Petranović stvara je monolitan, ali i tradicionalan: »Sme li se, pitao se Petranović, zaboraviti da je u pitanju svet navikao na vannaučni, često epski doživljaj svoje istorije, koji često i naknadno odmerava vlastito angažovanje u prošlosti. To uporedno trajanje svesti koju stvara istorijska nauka i svesti 'odozdo' neminovno je i većito«. U potvrdu Petranovićevih gledanja, dodala bih da i neke istorijske istine o našem 19. veku, uprkos svoje istraživačke utemeljenosti, još uvek deluju kao uvrede.

Treba očekivati da će se istoriografija tek baviti i prvom i drugom Jugoslavijom. Ali, Petranovićev opus će ostati nezaobilazan sa stanovišta iskušenja kroz koja je istoričar obeju Jugoslaviju prolazio u dator epohi. U tom smislu, usuđujem se da tvrdim: za buduće istoričare, Petranovićevo delo će biti važno i kao svedočanstvo o samoj epohi. Utoliko važnije što je reč o istoričaru po vokaciji, sa zaraznom strašću za spoznajom nedovršene prošlosti. Spoznajom, na osnovu koje se, kako je osnovano mislio Petranović, mogla naslutiti budućnost. »Usamljeni pojedinci među istoričarima, a daleko više naučnici van njihovog kruga, znali su uočiti i identifikovati tendencije koje su vodile današnjim neizvesnostima« – pisao je Petranović pre no što će naslućivana neizvesnost postati tražićna izvesnost.

Za Petranovića je, ne u rdavoj nameri, rečeno da će ostati među apoletima. On sam je o apoletima pisao: »Uvek je bilo istoričara apoleta uplašenih da pređu dozvoljenu granicu usećenu u njihovoј svesti«, i dodavao da oni zaboravljaju da »preispitivanje istorije predstavlja svojstvo istorije kao nauke«. Ali, bez obzira na njegovo eksplicitno stanovište, ne treba odbaciti ni ocenu o njemu kao apoleti. Ona može biti produktivna ako otvara pitanje ko mu se javlja kao alternativa: protagonista kritičke istoriografije, apoleta sa novim predznakom ili

puki ignorant? Istorijografija Jugoslavije će se, po definiciji, razvijati i kroz otkrivanje novih činjenica i kroz nove interpretacije starih. Naučni dignitet će imati samo onaj istoričar koji pređe istraživačku putanju koju je prešao Branko Petranović. Samo sa kraja te putanje biće mogući i potvrda i osporavanje njegovih nalaza.

Petranović je bio istoričar sa strategijom, ali ne kao nekim apriorno zadatim ciljem. Svoju strategiju on je oblikovao kroz rad, ali i s obzirom na vreme u kome je stvarao. Imao je mudrosti, ali i lukavstva. Otkrivao je beline, otvarao pitanja i ukazivao na mnoštvo dimenzija savremene istorije. U svemu tome on je polazio od izvora. Pred mnogom svojom lucidnom hipotezom zaustavljao se napomenom – »ali mi za to nemamo pokriće u izvorima«. Objavio je impresivne korpuze izvora i kroz napomene uz njih ispisao čitave studije.

U interpretaciji izvora, Petranović se rukovodio shvatanjem istorije, čije karakteristike nije teško ustanoviti. On ih je sam formulisao. Ukazuju samo na dve od tih karakteristika, koje su bitne za istoričara savremene istorije. Prva: »Biće istorijske nauke, kao dihotomno, iziskuje da se rekonstrukcija izvede iz onovremenih odnosa snaga«. Druga: »Kontroverze su oduvek bile pratilje razvitka istoriografskih ispitivanja velikih i malih istorijskih pojava«.

Rukovodeći se ovim načelima, Petranović je razlagao monumentalnu istoriju svoga vremena i za njene mramorne i bronzone fasade otkrivaо razne subjekte. U interakciji tih subjekata sadržana je ljudska drama, čija spoznaja i daje smisao istoriji. Načelno je govorio: »Da bi se ocenila iskustva jednog složenog i protivrečnog perioda, on se mora uzeti u celini a ne samo jedna njegova strana«. Praktično, najvišu meru tom načelu dao je u svom delu *Revolucija i kontrarevolucija*, koje i čini središte njegovog istoriografskog masiva.

Petranović nije apsolutizovao polje svojih istraživanja. I prvu i drugu Jugoslaviju on je situirao u međunarobni kontekst. Bio je daleko od onih uprošćavanja koja su ne samo gubila iz vida odnos snaga na svetskoj političkoj sceni na kraju Prvog i Drugog svetskog rata, a pogotovo od provinicijalnog ignorisanja rezultata svetske istoriografije o ovim ratovima i o ruskim revolucijama. Zajedno sa istoričarima Prvog svetskog rata, Petranović je našu istoriografiju doveo na nivo svetske istoriografije, kako je nedavno rekao profesor Sima Ćirković govoreći o našoj istoriografiji do ovog rata uopšte. Nije sporno da su neke teme bile zabranjene i potisnute, a ocene ideologizovane i politički pristrasne. Pitanje je da li se te teme uvode i te ocene prevrednuju sredstvima i na način koji istoriografiju unapređuju, ili je spuštaju duboko ispod nivoa koji je već bio dosegnut. Ne može se izbeći ni pitanje istoričara. Da li je to i ovde bilo tako opasno zanimanje kao, na primer, tridesetih godina u Sovjetskom Savezu? U svakom slučaju, još uvek ne čitamo ništa, kao što je to slučaj u savremenoj Rusiji, što je, iz strasne odanosti pozivu, odnosno istorijskoj istini, pisano samo za fijoku.

U značajna obeležja Petranovićeve strategije spadaju, svakako, širenje tematskog kruga istoriografije i prve i druge Jugoslavije (selo, vojska, crkva, kulturna politika, političke stranke, privreda u ratu, privreda posle rata) i počeci interdisciplinarnih proučavanja društva (ekonomija, sociologija, psihologija, antropologija). I jedno i drugo uticalo je na profil istoričara. Zahtevalo je veću opštu i naročito teorijsku kulturu, koja je, kako je, ne bez ironije, pisao mnogo više od pukog komentiranja arhivske građe.

Ipak, temeljnu odrednicu Petranovićeve strategije, upravo s obzirom na epohu, čini razvijanje kritičke istoriografije. »Kako u svetlosti postojećeg stanja«, pitao se Petranović, »prići trouglu: istoričar – istorijska nauka – društvo? Naš odgovor je više nego rezolutan, lišen svakog diplomatskog balansiranja: daljim raz-

vitkom kritičke istorije». Ova, pak, po njemu nije zamisliva bez stručnog dijaloga. Povodom knjiga drugih istoričara (Pleterski, Bilandžić, Đuretić) napisao je čitave rasprave. Osim toga, retko da je koja knjiga iz istorije Jugoslavije prošla bez njegovog osvrta. Bio je spreman da se koriguje pod uticajem rezultata do kojih su dolazili drugi istoričari ili on sam neprestanim radom na izvorima. Postoji jasna crta koja ga deli od ideologizovanog istoričara. Ovaj poslednji unapred zna odgovor i u izvorima samo traži argumente koji ga potvrduju. Petranović ne zna odgovor, već ga kroz izvore traži. »Istoriografija, po njemu, osporava neprikosnovenost svake izrečene ocene u nekadašnjoj političkoj borbi. U suprotnom, istorijska nauka ne bi imala razloga ni da postoji«.

Petranović se probijao kroz šumu izvora, krčio polje, otvaraо probleme, vršio upoređivanja: »Strani osvrti na našu prošlost odudaraju od naših predstava«. Ali, što se izraza tiče, on nije bio cizelator. Njegova leksika i stil nose pečat njegovog buldožerskog rada. Ali, njegov jezik je i ogledalo epohe o kojoj je pisao i u kojoj je istovremeno, živeo.

Deo strategije bilo je i stvaranje vlastite škole. To je urodilo plodom. Petranovićevi učenici već daju ozbiljne naučne rezultate. Oni su prepoznatljivi i stručno i etički. Ako je tačno da se učitelji poznavaju po svojim učenicima, Branko Petranović, onako mediteranski nesebičan, imao bi danas razloga da bude zadovoljan. A ja bih, kao mnogo strožija, kakvom me, bar neki od njegovih daka znaju, rekla da bi imao osnova za nadu. Jer, bavljenje istorijom, iz razloga koje su, pored drugih, opisali i Đorđe Stanković i Ljubodrag Dimić u svojoj, za istoričara izuzetno poučnoj knjizi, uvek je prepuno iskušenja i nikad nije sigurno ko će do kraja izdržati.

ĐORĐE BOROZAN
Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ISTORIČAR PRED IZAZOVIMA SAVREMENE EPOHE

Knjige prof. dr Branka Petranovića *Istoričar i savremena epoha* i prof. dr Đorda Stankovića i doc. dr Ljubodraga Dimića *Istoriografija pod nadzorom* sadrže niz dragocjenih uputstava i analitičkih naučnih procjena koje bude promišljenja o uvijek nedokučivim putevima i stramputicama kojima ide istoričar, suočen sa izazovima struke kojom se bavi. Ovaj metodološki značajan domet profesora Katedre za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu, dragocjen stručnjacima za istraživanje istoriografskih tema iz ove oblasti i neophodan studentima istorije, zahtijeva podrobnije analiziranje i šire javno predstavljanje. Upravo stoga, ovaj razgovor ima za cilj da u okviru ovogodišnje tribine Instituta za savremenu istoriju pod nazivom »Savremena istoriografija danas,« pokrene razmišljanja o ovim značajnim knjigama.

U prilogu koji podnosim ukratko se osvrćem na sledeća pitanja: istoričar pred izazovima istoriografskih procjena o prvoj i drugoj Jugoslaviji, politizacija istorije, istoriografske paralele o prvoj i drugoj Jugoslaviji i o udžbeničkoj literaturi.

Istoričar pred izazovima istoriografskih procjena o prvoj i drugoj Jugoslaviji

Na primjeru prve i druge Jugoslavije nastala je istoriografska baština koja se u vezi sa ovom temom može svesti na pitanja ideologizacije i osporavanja. Sa nekoliko primjera podsetićemo na neke otvorene istoriografske probleme.

Istoriografsku baštinu o opravdanosti stvaranja Kraljevine SHS iz istorijskih, etničkih, političkih, ekonomskih, kulturnih i drugih razloga potiskuje savremena istoriografija koja, polazeći od razlika i saznanja sa kojima se suočavala vlast u novonastaloj državi, nastoji da dokaže kako je prva jugoslovenska država od samog početka bila mrvorodenče, vještačka tvorevina, država »skrpljena s brda s dola,« velikosrpski monstrum ili hrvatsko-komunistička »ujdurma« za obračun sa srpskim narodom.

Postoji obilje istoriografskih radova o opravdanosti svih modela vlasti koje su isprobale političke elite monarhističke i republikanske Jugoslavije. Danas je, međutim, na snazi teza, bar u široj javnosti, da su u unutrašnjem uređenju Jugoslavije iscrpljeni svi politički modeli i da nijedan nije dao rezultat. Ova je teza manjkava već samom činjenicom da model demokratske federacije nije primijenjen ni u jednoj Jugoslaviji.

Nasuprot istoriografiji o razrješenju srpskog nacionalnog pitanja posle 1918. danas smo svjedoci da se ono poslednjim događajima u vezi sa razbijanjem Jugoslavije otvorilo u svim pravcima ranijih i savremenih razmišljanja o njemu.

Nasuprot istoriografiji koja je polazeći od teze da su prva i druga Jugoslavija bile države nacionalnog pomirenja, te se stoga čutke prelazilo preko bratoubi-

lačkog rata u Prvom i ideološkom ekskluzivizmu u Drugom svjetskom ratu, danas smo svjedoci žestokog forsiranja svega što utiče na njihovu duhovnu, vjersku i nacionalnu dezintegraciju.

Od apologetskog stava prema državnopravnom ustrojstvu prve, a zatim druge Jugoslavije, koji se u osnovi svodi na pitanje centralizma ili federalizma, došlo se do nihilističkog obezvrijedenja svih u praksi isprobanih modela i varijant u okviru njih.

Savremena jugoslovenska istoriografija, pored nesumnjivo značajne naučne baštine, i dalje traži odgovore na pitanja: nasilne nacionalne integracije sa ideološkom osnovom u vidu integralnog jugoslovenstva; primjene različitih pravnih sistema u periodu pravnog provizorijuma do donošenja Vidovdanskog ustava; odnosa manjina i etničkih grupa prema novoj državi; uloge administracije i tazličitih kulturnih i vjerskih uticaja; shvatanja nacionalnih interesa i smisla banovinskog ustrojstva poslije 1929. godine, kao i pitanja: de facto i de iure početka republikanske Jugoslavije; smisla nacionalizacije; svršishodnosti kolonizacije; opravdanosti administrativnih prinuda; kolektivizacije; suštine sukoba sa SSSR-om; primene modela samoupravljanja; pitanja decentralizacije; politike laviranja između NATO i Varšavskog pakta; ustavnih reformi 1963. i 1974; neuspjelih pokušaja privrednih reformi; politike nesvrstanosti i demontaže jugoslovenske federacije poslije 1974. godine.

Svi navedeni primjeri pokazuju da se nataložila vrlo protivrečna istoriografska argumentacija u kojoj za sada dominiraju apologetski tonovi na jednoj i nihilistički na drugoj strani. Predstoji nam, dakle, racionalan naučni istorijski pristup u traganju za istinom, uz vrlo pažljivu trijažu postojeće istoriografske baštine.

Politicacija istorije

Razmatranje istorije u kategorijama opravdavanja i osude značilo bi isključivanje bilo kakve mogućnosti njenog razumijevanja. Znamo, međutim, i moramo biti svjesni da su istoriografijom, kao dijelom društvene svesti, moguće razne manipulacije. Najčešća i najstarija je, svakako, monopol i kontrola nad istorijskim izvorima a time i nad saznanjem. U našim uslovima svjedoci smo zloupotrebe istorije u ime lažnih istorijskih i etničkih argumentacija nacionalnog mitomanstva i svakodnevnih ideološko-političkih potreba.

Medutim, stalna i uporna politizacija istorije može se i mora sprečavati poštovanjem metodološko-heurističkih pravila rada istoričara i, razume se, ličnim moralnim dignitetom profesije, upozoravaju u svojim knjigama Branko Petranović, Đorđe Stanković i Ljubodrag Dimić.

Svjedoci smo dezintegracije saznanja o ratu i revoluciji u Jugoslaviji 1941–1945, pa i o sveukupnom poslijeratnom razvoju. To je rezultat naglog rastakanja revolucionarnog monolitizma, nacionalističkog zanosa, socijalno-ekonomskih promašaja i političkih plutanja poslije kojih je došlo do ratne kataklizme s početka 90-tih godina. Ovo je, takođe, plod nemoći »čuvara« koji su u posjedu »potrebnih istina« bili nemoćni da sputaju i zabrane bavljenje temama koje su mogle dovesti u pitanje dopuštena istorijska saznanja istoriografije pod nadzorom.

Kada su se razbile breše propisanih saznanja, a to nam se upravo desilo, nastalo je vreme nekritičke istoriografije u kojoj je feljtonistička istorija odnela prevagu nad naučnom. Izjednačavanjem feljtonističke sa naučnom istorijom, potpomognuto snagom savremenih medija, zamaglili su se vidici spoznaja i narod, ne bez razloga, sve češće kaže: »Ubi nas istorija.«

Izjednačavanje znanja istorijske nauke sa saznanjima koja nude TV storije, štampa, političke stranke, vjerske zajednice itd. pojačava ideološku upotrebu, pa i zloupotrebu istorije. Prošlost se ne da potisnuti, ukinuti, zabraniti, niti se mogu vjećito skrivati tabu teme, nedogledno odlažući da se njihov smisao prigodno tumači, analizira i uopštava.

Racionalna istorijska svijest neophodna je za oblikovanje saznanja naroda o sebi i o drugima u prošlosti i savremenosti. U Srbiji i Crnoj Gori, kao i kod drugih »istorijskih država« istorijska svijest je i prednost i mana. Naime, istorijska opterećenja često znaju da budu tragična za male narode. Savremeno iskušto je u svemu dovoljno upozorenje.

Sadašnjost ne opravdava prošlost, ali ni prošlost nije obavezni i jedini krivac za sadašnjost. Postoje istorijski uslovi u kojima je sve novo, eksperiment i otkrivće. To je vreme kada se prognozira budućnost i strašno grieši ili pogada.

Poslednji rat se ne može objasniti samo urotom, ukletošću, sudbinom, »kućom na sred putu,« paklenom zavjerom mračnih sila domaćih i stranih, jer je to neistoričan pristup ili put ka novoj mitomaniji. Istoričar bi, iako često nemoćan zbog nedostupnosti relevantnih činjenica, trebalo da svjedoči o savremenicima, a ne da, plašeći se toga, krijući se iza istorijske distance, sudi o prošlosti. Potrebno je, čini se, više hrabrosti za odbranu prošlosti nego za njenu osudu. Ne retko biva da grandiozna i tragična epoha opustoši dušu naroda stvarajući ličnosti značajne sa svoje lične opustošenosti – kaže Aleksandar Zinovjev.

Istoriografske paralele o prvoj i drugoj Jugoslaviji

Nije nepoznato da građansko-monarhistička i komunističko-republikanska, Aleksandrova i Brozova Jugoslavija, nisu dobile izošten istoriografski kritički sud o sebi i racionalnu predstavu o sopstvenom mjestu, ulozi i značaju u istorijskim menama 20. vijeka. Zapravo, one to nisu postale ni u videnjima savremenika, ni u istoriografiji, pa ni u zvaničnim političko-istorijskim projekcijama.

U obije Jugoslavije, glorifikovane od strane glavnih političkih aktera, forsan je kult vladaoca, insistiralo se na vječnosti sistema, isticala neminovnost integralnog jugoslovenstva u prvoj i »partizanskog« u drugoj, uz naglašavanje bratstva i jedinstva, a pri tom se »čutalo« o stalnim međunarodnim i vjerskim nesporazumima. Politički moćnici su, kao retko gdje u svijetu, u obe Jugoslavije, tražili da muza istorije Klio čuti dok traje njihova vlast. Samo apologetska istorija i njeni akteri, počesto istoričari, imala je šansu, a za većinu takvih istoričara Prokopije iz Cezareje bio je uzor. Zapravo takvi istoričari su postajali vješti mimi-kričari sa Arjjadnim koncem u rukama, s tim što mnogima nije pošlo za rukom niti da napišu stvarnu istoriju, niti da se iz Minotaurovog lavirinta izvuku.

Racionalna svijest o istorijskim zbivanjima gradi se na saznanju o stvarnosti istorije. Negacija stvarnosti i njeno mistifikovanje, unošenje misterioznih pojednostvari u službi ideološke i političke propagande, stvara, kaže prof. Andrej Mitrović, »paraistoriografiju.«

Razvijajući do maksimuma nacionalnu propagandu istoričari su, pod vodom brige za narod u obije Jugoslavije, ne retko dali podsticaja mržnji i nasilju na etničkom, nacionalnom i vjerskom planu. Isto tako, u obije Jugoslavije istoričari su, ne rijetko, bili ideološki bojovnici koji pod »maskom istoričara« šire sumnje i izazivaju sukobe gore i od samih političkih propagandista. Cesto su bili i vodeće ličnosti u štabovima političke i nacionalne propagande. Međutim, isto tako nalazimo ih i kao žrtve duhovnih trauma nezaliječenih mržnji, političkih mo-

nopola, propagandnih stereotipa i kao zarobljenike kultnih predstava o sebi i narodu kome pripadaju.

Istoričari u obije Jugoslavije nijesu, u mjeri struke kojom se bave, razvili samopoštovanje sebe i esnafa kome pripadaju ni na saznajnom ni na obrazovnom planu. Naraslo interesovanje za istoriju posljednih godina, pored obilja interpretacija i zagonetnog nagadanja o idejama glavnih aktera, podstaklo je takozvana »detektivska istraživanja.« Time je narasla želja za novim saznanjima o bivšim režimima i glavnim akterima koji su »misterije dvora«, sjednica vlada, tajne sastanke stranaka i sistem odlučivanja pretvorili u konspirativno ponašanje teško dostižno istoričarima. Takve ličnosti često važnije i od samih institucija upravo su zbog takvog ponašanja presudno doprinele da se o pojedinim tabu temama i jedne i druge Jugoslavije ni danas ne može pisati na osnovu arhivske baštine institucija, bez čega i nema prave i potpune istorije.

Odnosi državnog i partijskog vrha u prvoj, odnosno partijskog i državnog u drugoj Jugoslaviji uvijek su nejasni, tajni, gotovo misteriozni. Umesto da se kritički preispituje stil vladavine glavnih aktera monarhističke Jugoslavije, revolucionarni poslijeratni režim je sve sveo na nihilističko omaložavanje kapitalističke Jugoslavije, a potom je i sama socijalistička Jugoslavija doživjela i doživljava sličnu sudbinu.

Površna komercijalna feljtonistika u oba slučaja je trijumfovala, bar nakratko, nad naučnom istinom i istoričari su, bar zakratko, obije bitke izgubili. Za utjehu im je to da nijesu bili u »trendu«, ukoliko su zaista pravi poslenici svoje profesije, a za sramotu što su zbog bilo kojih razloga čutali i više nego što su morali. Međutim, i u ovom slučaju samo je negativna selekcija kadrova u našim redovima nastavila da participira političko-policajskoj nomenklaturi, držeći u zaptu archive, institucije i škole.

U obije Jugoslavije sistem vladavine ostao je autoritaran; skupštine su bile bez stvarnih ovlašćenja, a svemoć predsedničke vlasti pratio je nedodirljivi policijski nadzor u političkoj sferi. Aktuelne političke garniture baveći se sobom, potičavajući rad i delo prethodnih, niti su znale niti su htjele da ujedine napore u osmišljavanju uloge škole, vojske i crkve, plašeći se znanja, struke i duhovnosti.

Do kulta istorijske istine nije se moglo doći bez upornog odbacivanja ideoloških naplava i brojnih mistifikacija istorije na ideološkoj osnovi. Čini se da ideološke naplave i manifestacije čekaju da budu procijedene kroz kritičko rešeto istoričara koji zaista duboko poimaju smisao sentence »Sine ira et studio.«

Predstoji nam da, pored niza značajnih djela, mnogo toga nanovo istražujemo, razjašnjavamo, rekonstruišemo i naučno revalorizujemo. Čini se da istoričari još nemaju relevantni sud o brojnim procesima, zbivanjima, akterima i naročito institucijama prve i druge Jugoslavije. Politička istorija, preforsirana u udžbenicima istorije, na račun socijalne, kulturne, ekonomske, vjerske i etnološke spoznaje prošlosti, hrani dolazeće generacije ideološkim stereotipima i mistifikacijama.

Udžbenička literatura

Udžbenička literatura iz koje se poslije 1918. i 1945. učila istorija bila je, u dobrom dijelu, propagandna istorija u kojoj je dominirala politička i vojna istorija i značaj vladajućih ličnosti, nasuprot ulozi naroda i njegovoj duhovnoj, političkoj i socijalnoj katarzi u stvaranju i prve i druge Jugoslavije. Polazeći od uvjerenja da je osnovno upravo ono što se dogadalo masama, a toga ponajmanje ima u udžbeničkoj literaturi, vjerujemo da još nije obrađen na pravi način dubinski

tok istorije Jugoslavije. Istorijski poslenici, ma koliko bili značajni kao pokretači, često »čeprkaju« po istoriji, a ona ih, odnosno narod, stvara po svojoj slici i prilici.

U čast pobjednika, kao po pravilu, uzdizana je sadašnjost, a omalovažavana prošlost. Vladajuću »dnevnu istoriju« sankcionisala je aktuelna vlast i kontrolisala preko zavoda, uprava, komisija i organa bezbednosti.

Tek prestankom »ideološke uniformnosti« u prvom i drugom slučaju, došlo je do dezideologizacije u čemu su prednjačili oni koji osvetnički, amaterski, iz komercijalnih razloga, ili zbog poslovne opštete politizacije, uprošćenim tumačenjem istorijskih pojava, procesa i zbivanja, na brzinu stvarali uslove za nove kvaziistorijske spoznaje. Na taj način, u ime demistifikacije, nastajale su i nastaju nove zloupotrebe istorije.

Izlaz iz ovih kvaziistoriografskih okolnosti valja tražiti odbranom struke, stalnim stručnim usavršavanjem profesora istorije koji bi morali biti autonomne ličnosti i pravi poslenici duhovnosti u nastavnom procesu. Valja se nadati da udžbenici kojima se obraduju teme iz savremene istorije 20. veka, uvaže i apsorbuju nova metodološka i istoriografska tumačenja, a oni za ranije epohe, pored novih saznanja, da pojačaju saznajnu pročišćenost i jasnost u porukama. Pisci udžbenika i autori istorijskih monografija, studija, članaka i knjiga, praćeni naučnom kritikom, morali bi uvijek biti svesni osnovnih metodoloških pravila, potrebe za istinom i moralnim dostojanstvom struke.

Profesore istorije ne bi smjele da zbijaju, plaše i čine neodlučnim česte kontroverze, sporovi i razilaženja među istoričarima oko pojedinih istoriografskih pitanja. U prirodi njihovog poziva jeste da kritički prohvataju, preispituju i velorizuju svu dostupnu istoriografsku baštinu i mnogo je bolje ako se stvaralački sumnja nego demagoški prohvata i prenosi ono što suzbija stvaralačke impulse u dačkoj svesti. Nijedan udžbenik, ma kako dobro napisan, nije potpun, precizan i inspirativan ako mu predmetni profesor ne dà deo svoje duše predavačkim umećem. Profesor istorije »osuden« je da izade iz korica i najboljeg udžbenika i da se, bar na trenutak, uputi ka nedoglednim tamnim vilajetima političke, kulturne, ekonomске, socijalne i vjerske istorije drugih i naroda kojem pripada. Samo pažljivo izabranim primjerima, i vješto upotrijebljenim asocijacijama, svjestan procesa dugog i kratkog trajanja, profesor istorije može i morao bi, u svakom trenutku, biti svjestan moći da od njegove lične inventivnosti zavisi razjašnjavanje puteva duhovne i svjetovne vertikale u ljudskoj istoriji, olicene u moći naroda koji je »pozajmljuje« prvosvešteniku i vodi. Od razumijevanja ove vertikale u mnogome zavisi osnovna istorijska spoznaja dolazećih generacija.

Savremena istoriografska baština o istoriji druge polovine 20. vijeka, u svijetu bogata, a kod nas vrlo skromna, gotovo oskudna, unosi nespokoj koji istraživači – istoričari, kao i profesori istorije, moraju shvatiti kao izazov kojem – zbog struke i društvene potrebe – moraju poći u susret.

OSVRTI

MIRA RADOJEVIĆ
Asistent, Filozofski fakultet
Beograd, Čika Ljubina 18–20

U SUSRET SA »TOTALNOM ISTORIJOM«

Povodom tretomne knjige Ljubodraga Dimića KULTURNA POLITIKA
KRALJEVINE JUGOSLAVIJE 1918–1941, Beograd 1996–1997.

Poslednjih godina, u mnogim tekstovima usmerenim na predstavljanje i kritičko vrednovanje istoriografskih radova, kao i na brojnim promocijama knjiga, naglašavani su krupni pomaci istorijske nauke – kako u otvaranju novih tema, do nedavno »zaboravljenih« ili potiskivanih, tako u jednom celovitijem, kvalitativno drugačijem pristupu i istorijskim izvorima i njihovom tumačenju. Primetno je, takođe, da su novim knjigama posebno obogaćena naša znanja iz istorije Jugoslavije, što, pored ostalog, možemo smatrati i posledicom pojačanog interesovanja za probleme »prve« i »druge« jugoslovenske države u čijem su ne mnogo srećnom trajanju traženi korenji jugoslovenskog opštег kraha početkom devedesetih godina. Pojava čak desetina knjiga pružila je odgovore na brojne nedoumice, šireći istovremeno krug pitanja na čijem istraživanju tek treba raditi. Vrednim spominjanja čini nam se i utisak da deo zasluga za pokrivanje »belih mrlja« u istoriografiji pripada mladoj, pa i najmladoj generaciji istoričara, čije knjige, ponekad i prve, odaju naučničku zrelost i formiranost, pokazujući da su njeni pripadnici u potpunosti primili putku profesora Đorda Stankovića, po čijem mišljenju upravo ta generacija, suočena sa otvorenim arhivima, oslobođena ideoloških stega i naoružana solidnim znanjima, »nema pravo na grešku«. Od nje se očekuju *prave knjige* i pisanje *totalne istorije*, čiji su imperativi poznavanje metodologije, vladanje empirijom, širina obrazovanja, ideološka i politička neopterećenost, celovit i sveobuhvatan pristup svakom proučavanom problemu, poštovanje načela naučnosti i stručnosti kao jedinog kriterijuma u istraživanju i pisanju. U toj mladoj i najmladoj generaciji poslenika istorijske struke prepoznatljiv je jedan krug istraživača, koji bismo mogli nazvati učenicima profesora Branka Petranovića. Mada neki od njih nisu imali sreću da, pored drugih profesora, budu i njegovi daci, primetan je uticaj koji su na njih vršili oni koje je u prvim naučnim koracima usmeravao profesor Petranović. Sa nadom da će nam biti oprošten sentimentalni odnos prema preminulom profesoru i svemu onom dobrom u ljudskom i naučnom smislu, čime je svoje »studije« (kako je govorio) nesebično darovao, mislimo da smemo reći kako se pomenuti krug prepoznaće po ozbiljnim, često veoma temeljitim istoriografskim radovima, nastalim posle višegodišnjeg strpljivog rada u tišinama arhiva. Nasleđem profesora Petranovića otuda ne smatramo samo mnogobrojne naslove iza kojih je sakriveno višedecenijsko njegovo traganje za što potpunijom slikom istorije Jugoslavije, već i taj duboki trag koji je ostavio u svojim učеницима. Na ovom su tragu, obogaćujući ga i nadgradujući ličnim doprinosom nauci kojoj su posvećeni, i profesorovi naslednici.

O knjizi jednog od njih pokušali bismo da govorimo ovom prilikom. Svesno kažemo »pokušali bismo«, jer zadatak nije nimalo lak. Takođe ga čine bogatstvo i značaj knjige, kao i ogroman napor koji je u njeno nastajanje autor uložio.

Objavljivanje knjige Ljubodraga Dimića »Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941«, I–III, Beograd 1996–1997, s razlogom je dočekano kao naučni i kulturni dogadjaj. O njenoj retkosti naslućivano je već na osnovu doktorske disertacije »Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1929–1941«, odbranjenoj na Filozofском fakultetu u Beogradu 1993. godine, koja je poslužila kao oslonac za tretomnu monografiju pred nama. Prikazi knjige objavljeni su u većini istorijskih naučnih časopisa i brojnim sredstvima javnog informisanja, održano je više promocija – u Beogradu i unutrašnjosti, autor je dao mnoge intervjuje. Napokon, treba reći i to, knjiga je nagradena nagradom »Svetozar Miletić« za publicistiku (?) i nagradom »Inicijal«, kao najbolja knjiga iz oblasti nauke na saj-

mu knjiga u Nišu. U našoj naučnoj i kulturnoj javnosti malo je knjiga koje su izazvale takvo opšte i stručno interesovanje i prihvatanje. Prema jednoj izjavi, njena je pojava predstavljala »praznik istorijske nauke«, a prema naslovu jednog od prikaza pokazala »nadmoć istorije« nad nekim drugim, manje ili više srodnim naukama.

U pokušaju da odgovorimo na pitanje šta je to što je upravo ovu knjigu izdvojilo iz nekolicine drugih objavljenih u isto vreme, pošli bismo od onoga od čega je krenuo u njen potpisnik – od izvora. Šesnaest stranica popisa arhivskih izvora, objavljene arhivske i memoarske grade, periodike i literature ne kazuju mnogo onima koji nisu sami uranjali u obilje arhivskih fondova, neiscrpnost međuratne štampe i periodike, bezbrojne naslove neophodne literature. Povod za razmišljanje daje već podatak da fond Ministarstva prosvete, jedan od najvažnijih za istraživanu temu, sadrži 3.579 fascikli. Pored ovog, korišćeno je i više drugih fondova i zbirki pohranjenih u Arhivu Jugoslavije, Arhivu Srbije, Arhivu SANU i Arhivu Vojno-istorijskog instituta. Uočljiva činjenica da se navedeni arhivi nalaze u Beogradu, a da je temom iz naslova obuhvaćen ceo prostor međuratne Jugoslavije, ne dovodi, međutim, u sumnju celovitost istraženosti problema. Jer, samo Arhiv Jugoslavije, na primer, čuva gradu svih centralnih, saveznih institucija koje su učestvovalle u kreiranju kulturne politike. Bogat naučni aparat, kao pomoći pratilec teksta, upozorava nas i na nekolicinu izvora koji su, koliko nam je poznato, u punoj meri iskorišćeni tek u ovoj knjizi. Reč je o statističkim godišnjacima, popisima stanovništva, budžetima državnih prihoda i rashoda, stenografskim beleškama Narodne skupštine i Senata. Mada objavljeni, ovi su izvori retko upotrebljavani. Ljubodrag Dimić je u njima otkrio pravi rudnik dragocenih saznanja, puštajući povremeno da svedoče sami za sebe, ne opterećujući ih suvišnom analizom, ali ih veštinom iskusnog istraživača poredeći i stavljajući jedne naspram drugih. U njegovoj knjizi postoji otuda mnogo tabela i obilje brojčanih pokazatelja, koji su do nedavno uopštenu priču o ekonomskoj i kulturnoj zaostalosti i neravnomernosti razvoja jugoslovenskih pokrajina učinili bolno stvarnom i dokumentovanom.

Iskustvo i istraživački sluh autora »Kulturne politike Kraljevine Jugoslavije 1918–1941«, kada je već o izvorima reč, pokazuje i njegov osećaj da iz zaborava izvuče mnoštvo brošura i »sitnih« članaka, »pokopanih« u međuratnoj štampi i periodici, kojima je, dodajući im druge izvore, često statističke, dao istorijsku potvrdu i vrednost. Samo je na taj način, tom sposobnošću preplitanja potpuno različitih, naizgled teško spojivih izvora i literature, mogla, čini nam se, biti oživljena istorijska priča o čoveku međuratne Jugoslavije, njegovim verovanjima, običajima, ishrani, odevanju, stanovanju.

Rezultate istraživanja, čiji je samo jedan deo zbog njegove fizički teške savladljivosti nazvao »istraživačkom avanturom«, Ljubodrag Dimić je podelio u sedam poglavlja sa više desetina manjih celina: Socijalno-ekonomska osnova jugoslovenskog društva i kulturna politika, Država i kulturna politika, Prosvetna politika kao deo kulturne politike, Kulturni boj rimokatoličke crkve i države, Manjinsko pitanje i kulturna politika, Strani kulturni uticaji i prožimanja, Kulturna politika i stvaralaštvo. Svako od navedenih poglavlja moglo je biti predmet samostalnog, odnosno posebnog istraživanja. Štaviše, neka od njih, ako ne i sva, moguće je tako i čitati – kao zasebne celine. Tek sva zajedno, međutim, daju potpunu sliku, čineći u svom redosledu neku vrstu piramidalne strukture, čija je baza stvarnost jugoslovenskog društva – rečju i brojem pokazana u svojoj ekonomskoj i kulturnoj oskudnosti i neujednačenosti, a vrh – visoki dometi kulturnih i umetničkih stvaralača, uključenih u evropske i svetske umetničke pokrete i pravce, kao dokaz da Jugoslavija nije bila »provincija duha«. Na tom putu od »dna« ili tla do vrhunskog stvaralaštva, čitalac prati priču koju je Ljubodrag Dimić naučnički tkao, pretvarajući je od istraživačke u saznavnu avanturu.

Osobiti saznavni doživljaj naslućuje se već iz nadahnutih uvodnih napomena, sa bogatstvom postavljenih pitanja, koje su autora pokazale spokojnim i sigurnim u onom što je istraživačkim naporom i analizom pregledane grade sagledao, pouzdanim u zaključcima, zapitanim nad onim što je povremenim siromaštvom izvora ostalo skriveno, otvorenim za sve dopune koje bi mogle uslediti. Taj početak knjige, nabijen istraživačkim nemirom i stvaralačkom energijom, nagovestio je da se iza nepretencioznog i jednostavnog naslova nalazi mnogo više od onoga što bi neupućeni čitalac očekivao od pojma »kulturna politika«.

Baveći se značenjem tog pojma u teorijama kulturologa, sociologa i antropologa, Ljubodrag Dimić je problem gledao »očima istoričara«, zaključujući da »razlaz sa teorijom mišlju o kulturnoj politici postaje neminovan od trenutka kada istoričar, suočen sa izvorima, sagleda motive želenog, osobenosti proklamovanog, nedostatke ostvarenog u konkretnoj istorijskoj situaciji«. S pravom smatrajući da je iskustvo Jugoslavije »sasvim specifično«, analizu njene kulturne politike gradio je na bogatoj empiriji, u okviru društvenih, političkih, ideoloških, kulturnih i socijalno-ekonomskih dogadanja u Kraljevini. Ne izdvajajući i ne mogući da »zadatu temu« mehanički izdvoji iz celine zbivanja, shvatio ju je kao »oblast u kojoj se mogu sagledati društvene, političke i ideološke suprotnosti; identifikovati osnovni ciljevi društvenog razvoja i uzroci političkih borbi, uočiti odnos slobode stvaralaštva i vlasti, razumeti položaj čoveka i svakodnevni život«. U tom smislu, ova je knjiga umnogome studija ne samo o kulturnoj politici, već i o jugoslovenskom društvu između dva svetska rata.

Proučavajući socijalno-ekonomsku osnovu jugoslovenskog društva, Ljubodrag Dimić je analizirao njegove različitosti na koje su istoričari davno ukazivali, ali ih ne i detaljno dokumentovali. Smatrajući neravnomernost osnovnom karakteristikom jugoslovenske države, neujednačenost njenog društva posmatrao je kao posledicu različitog istorijskog razvoja, običaja, tradicije, mentaliteta, jezika, pisma, veroispovesti, nejednakne ekonomske razvijenosti. U tom društvu, koje je toliko toga delilo, promišljena kulturna politika trebalo je da čini sve što može ne samo na prevazilaženju kulturne zaostalosti i modernizaciji uopšte, već i na integraciji naroda koji su se prvi put našli okupljeni u jednoj državi. Za takvo njenо definisanje, smatrao je autor, »neophodno je bilo znati kakvo se društvo želi ostvariti i kojim sredstvima. A baš na ta pitanja vlast u Kraljevini SHS (Jugoslaviji) duže od jedne decenije nije imala odgovora. Smisao i sadržina kulturne politike bili su uslovjeni prirodom društvenog sistema, načinom uređenja i stepenom funkcionalisanja vlasti, ekonomskim mogućnostima društva, kulturnim tradicijama, istorijskim nasledjem. Ta brojna ograničenja presudno su uticala na to da se u čitavom periodu između Prvog i Drugog svetskog rata kulturna politika iskazuje kao skup želja i projekata koji nisu imali mnogo zajedničkog sa realnim stanjem, što je od subjekata vlasti ona doživljavana isključivo kao politička delatnost, pogodna forma za plasiranje ideoloških sadržaja, oblast u kojoj se projektuju i parcijalno iskazuju politički pogledi, ideološki interesi, ekonomske mogućnosti, kulturne potrebe, kolektivna svest i zrelost društva«.

Mišljenja po kojima je kultura svodena na »servis politike« i »poligon ideologije« potvrđuju činjenica da i u proučavanju kulturne politike postavljene hronološke granice odgovaraju onima koje su omedili gotovo čisto politički dogadjaji, učinivši priznatim prelomnicama 1918., 1929., 1935. i 1939. i 1941. godinu. Navedene granice Ljubodrag Dimić je prekoračivao svaki put kada je neku od posmatranih pojava trebalo dublje sagledavati, tražeći joj korene i objašnjenje u bližoj ili daljoj prošlosti. Takvim uspešnim iskorakom, pored više drugih, smatramo i stranicu o pokušajima unifikacije pisma i jezika početkom XX veka, u vreme težnji za postizanje jugoslovenskog književnog jedinstva. Drugu vrstu »prekoračenja«, nastalih nezadovoljavanjem jednostavnim odgovorima na složena pitanja, čini obogaćenje postojećih znanja i razmišljanja o ekonomskim, političkim i nacionalnim odnosima u Kraljevini Jugoslaviji, srpskom i hrvatskom pitanju, Rimokatoličkoj crkvi, sokolskom pokretu, Narodnoj odbrani, Srpskom kulturnom klubu, problemima nacionalnih manjina, ruskoj emigraciji. I pored postojanja nekolicine knjiga koje hronološki pokrivaju period šestojanuarske diktature i godina koje su joj sledile, do pojave knjige o kojoj govorimo, ideologija integralnog jugoslovenstva i njeno nestajanje bili su, na primer, znatna nepoznanica. Upravo ovo pitanje smatramo, međutim, osobito važnim s obzirom na utisak da »Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941« pruža više, do sada retko ili nikako isticanih razloga za krah jugoslovenske nacionalne i državne misli.

Uticak poraza mogli bi nametnuti i rezultati kulturne politike, budući da nije uspešla u svojim suštinskim ciljevima. Ljubodrag Dimić je, ipak, zaključio da je »u zemlji u kojoj su se susretale različite kulture i civilizacije, konfesije, kulturna i istorijska nasledja, mentaliteti, običaji, navike, životna iskustva, kulturna politika, koja je nastojala da gotovo nespojive stvari integriše primenom neprimenjivih metoda, dala... rezultat koji se ne može ignorisati. Postignuto je manje od želenog, ali rezultat ipak nije bio mali. Inercija

istorije uzmicala je pred izazovima modernog vremena, kome je, uz ostalo, utirala puteve i kulturna politika«.

U pokušaju da govorimo o knjizi »Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941« nastojali smo da izbegnemo detaljnije iznošenje njenog sadržaja, iz čijih je više od 1.600 stranica teško izdvojiti ono što bi je predstavilo na najbolji način, ne čineći pri tome »nepravdu« drugim, ne manje bogatim ili važnim delovima. Želeli smo da se ograničimo na postavljanje problema, onako kako ga je autor video, ukazujući, na drugoj strani, na osoben istraživački metod Ljubodraga Dimića, u čijem se pristupu struci najbolje odlike tradicionalne istoriografske škole prirodno nadgraduju savremenim pogledima i zahtevima istorijske nauke na pragu XXI veka. Takvim pristupom on se iskazao kao dostojan učenik profesora Petranovića, ali po mnogo čemu svoj, prepoznatljiv po ozbiljnosti istraživanja, širini pogleda, shvatanju istorije u totalitetu, solidnoj erudiciji, lepoj pisanoj reči, sigurnom kretanju među šumom problema iz istorije Jugoslavije, nezadovoljavaju uprošćenim rešenjima. Sve ove osobine vidljive su i u »Kulturnoj politici Kraljevine Jugoslavije 1918–1941«, o kojoj će se svakako još mnogo govoriti. Jer, to je jedno od onih retkih dela koja u nauci postavljaju nova merila vrednosti, teško dostizana, ali uvek željena.

VENCESLAV GLIŠIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Miloš Mišović, TAMNA STRANA BRIONSKE ISTINE,
»Službeni list SRJ«, Beograd 1997, str. 247.

Tajno pripreman u uskim partijskim krugovima, Četvrti plenum CK SKJ održan 1. jula 1966. na Brionima delovao je u svoje vreme šokantno na šиру javnost, naročito u Srbiji, zbog odstranjivanja Aleksandra Rankovića i njegovih najbližih saradnika sa vlasti.

Brionski plenum je održan u vreme kada se Jugoslavija suočavala sa ozbiljnim protivrečnostima. Dok je njen ugled u međunarodnim odnosima posebno u pokretu ne-svrstanih sve više rastao, na unutrašnjem planu gomilali su se problemi koji su dovodili u pitanje njen do tada mnogo hvaljen samoupravni sistem i konцепцију federativnog uredenja višenacionalne zajednice. U vezi sa Brionskom sednicom CK, postavljao se veliki broj pitanja – o kakvom je sukobu reč u vrhu SKJ i zašto se Josip Broz tako lako odre-kao svog najbližeg saradnika koji je bio odan Partiji i u brojnim okršajima dokazivao svoju vernost na izuzetno teškim zadacima, pri čijem su se izvršavanju morale »prljati« ruke. Teško je bilo poverovati u sve ono što je sa plenuma zvanično saopšteno u javnost, pa se dugo tragalo za istinom, i ona se postepeno otkrivala. Udaljavanje Rankovića sa vlasti do sada je najpotpunije objasnio novinar i publicista Miloš Mišović u svojoj najnovijoj knjizi »Tamna strana brionske istine«. Sa nekoliko ranije objavljenih knjiga *Srbija 60-tih, Srpska crkva i konkordatska kriza, Ko je tražio Republiku Kosovo 1945–1985, i Zatamnjena istorija*, Mišović se dokazaо kao vrstan publicista, koji ume da odabere osetljive i nedovoljno obradene probleme pretežno iz savremene srpske istorije i da ih uspešno obradi.

U najnovijoj knjizi, Mišović je uspeo da prikupi i citira sva dostupna arhivska dokumenta, koja se nisu mogla koristiti do pre dve godine, i ono što je objavljeno od sećanja o Brionskom plenumu. Istorici su još nisu obradili ovo pitanje, pa je Mišović bio prvi koji je uspeo celovito da rekonstruiše pripreme, tok i posledice Brionskog plenuma. Tekst je tako komponovan da se čita sa radoznašću kao i svaka zaverenička priča. Autor je pustio da govore dokumenta obilno ih citirajući, ali to ne bi bilo dovoljno da nije posle davao svoje pronicljive komentare, koji potpunije osvetljavaju ovaj događaj.

U predgovoru autor napominje da je istraživanje Brionskog plenuma bilo motivisano željom i profesionalnom obavezom hroničara i savremenika tih zbivanja da otkrije »drugu istinu o Brionskom plenumu od zvanične«, i da je ono što objavljuje u knjizi plod višegodišnjeg traganja za autentičnim dokumentima, koji mogu da bace »pravo svetlo na događaje i ljudе iz tog vremena«.

Tekst knjige podeljen je na 15 celina, provokativno formulisanih naslova: Iznenadni sastanak političkog vrha, Psihološke sondaže, Provera sprske odanosti, Političko oblikovanje optužbe, Šta se dogadalo pre Briona, Kriza sistema i poverenja, Život u političkom trouglu, Kompleksi Brozovog straha, Godine neprijatnih istina, Uloga braće Mišković, Otkucavanje političkog časovnika, Kasno ali ne prekasno, Moralne i druge projekcije, Postbrionske akcije i reakcije i Posmrtna politička bitka.

Svoj rad, Mišović je započeo iznenadnim sazivanjem Izvršnog komiteta CK SKJ 16. juna 1966. na kome je Josip Broz otkrio svoju duže pripremanu zaveru protiv Rankovića, sa obrazloženjem da ga je Služba bezbednosti prisluškivala sa znanjem Rankovića, da je ta Služba »prejašila« Partiju i da u njoj postoje razne deformacije. Na tom sastanku formirana je komisija Izvršnog komiteta, sa Krstom Crvenkovskim na čelu, koja je trebalo da ispita rad Službe bezbednosti i podnese Izveštaj Centralnom komitetu.

Posle sastanka Izvršnog komiteta Josip Broz je ubrzano radio na političkim sondažama, pokušavajući da uveri istaknute saradnike iz vrha SKJ da je sve tačno što je izneo

o Službi bezbednosti i da ih pridobije, insistirajući da se slučaju Ranković priče politički i partijski, odnosno da se donese politička ocena o celokupnom slučaju. Tokom priprema Plenuma CK najviše je radio na proveri odanosti srpskih rukovodilaca koje je grupno, sa pojedincima iz drugih republika, pozvao u svoju rezidenciju 20. juna 1966. saopštavajući im da se više od dve godine kolebao da preduzme mere protiv Rankovića da se to ne bi protumačilo kao napad na Srbe. Prisutni srpski rukovodioci, koji su sebe smatrali demokratskim krilom u okviru SK i kojima je uzor bio Kardelj, bezrezervno su ga podržali, izuzev Dragog Stamenovića, koji je tražio da se izvedu dokazi. Već na tom skupu je ocenjeno da je Ranković »bio oslonac srpskom šovinizmu, da je vodio liniju ka uzimanju vlasti i svojim radom bio smetnja razvitku SK i društva«.

Kad je obezbedena sigurna podrška, bilo je potrebno politički oblikovati optužbu, pa je ponovo sazvan sastanak Izvršnog komiteta 22. juna 1966, na kome je komisija podnela preliminarni izveštaj sa nedovoljno podataka, ogradijući se da su »mnoge stvari jako zamršene i mistifikovane« i da vlada »zatvorenost, tvrdoća i neiskrenost«, naročito kod Svetislava Stefanovića, dok sa Rankovićem razgovor nikad nije ni obavljen, jer je Broz preuzeo na sebe da to uradi. Već na tom sastanku, Boris Krajger je zahtevao da se Ranković udalji iz rukovodstva, na što je Ranković uzvratio da je podneo zahtev da se razreši svih funkcija. Uveravao je Izvršni komitet da je nedužan i da nije imao veze sa prisluškovanjem, odbijajući da je zaverenik i ističući da je visokomoralna ličnost, koja to sebi ne bi dozvolila. Iako je Ranković iz iskustva znao ishod i sa tim se pomirio, Josip Broz je od njega zahtevao saradnju da bi se ceo slučaj što bezbolnije završio. »Samo to treba tako raditi, da ne bude štetno za našu Partiju, za naše narode i za našu zemlju i za njen prestiž van«. Već na tom sastanku Izvršnog komiteta prisluškivanje je potisnuto u drugi plan i pretežno se govorilo o deformacijama u Službi bezbednosti, a Josip Broz je dodao da treba ići i na reorganizaciju partijskog rukovodenja. Još se nije bila iskristalisala odluka o tome kako kazniti Rankovića, pa su neki rukovodioci, kao Crvenkovski, predlagali da ostane član CK. Plenum CK je zakazan za 1. jul 1966. sa dnevnim redom koji je predložio Kardelj: određivanje mesta Službi bezbednosti u sistemu i osnova za reorganizaciju Partije koju treba da usvoji Plenum.

Pošto je opisao pripreme za održavanje Plenuma CK, Mišović se vratio na početak 60-tih godina i na prve oštре sukobe u vrhu SKJ, kad se Jugoslavija suočavala sa ozbiljnim političkim i ekonomskim problemima. Posebnu pažnju je obratio na zatvorenu sednicu Izvršnog komiteta CK SKJ od 14. do 16. marta 1962., na kojoj je Broz ocenio da se ne radi samo o ekonomskoj, nego i političkoj krizi u Jugoslaviji, postavljajući dramatično pitanje: »Je li ta zemlja kadra da se još drži, da se ne raspade?« Ranković se tom prilikom zalagao za bolje organizovanje i doslednije sprovodenje partijske linije, »koju, čini mi se, po mnogim pitanjima imamo izgradenu«. Kritikujući kampanjski rad Partije od 1958., zaključio je da se situacija neće popraviti dok se ne shvati da su izvršni komiteti republika odgovorni za sprovodenje linije i zaključaka CK SKJ. Pri tom je naveo primere nejedinstva u Izvršnom komitetu Crne Gore, odnos Pokrajinskog komiteta SK Vojvodine prema CK SK Srbije, probleme sa izdavanjem latiničnog izdanja »Borbe« u Zagrebu i diskusiju između Pirjaveca i Čosića. Na Plenumu je oštro kritikovan partikularizam republika i nacionalizam, a u manjinu su ostali Edvard Kardelj i Vladimir Bakarić. Kardelj se u diskusiji zalagao da treba čuvati »zastavu naše nacionalne politike, nacionalne ravnopravnosti i pravo naroda na samoopredeljenje, da bismo sačuvali jedinstvo zemlje«. Prvi put se od njega čula oštra kritika najviših rukovodilaca SKJ neposredno posle neuspela mini reforme 1961., »samim tim što nismo uspeli da sredimo stanje i odnose u proizvodnji i raspodeli, mi smo se pokazali kao diletanti, kao amateri u rešavanju privrednih pitanja«. Vladimir Bakarić je predlagao da se celo rukovodstvo SKJ raspusti i da SKJ dâ mandat Josipu Brozu da postavi novo rukovodstvo. Već na tom Plenumu, bilo je jasno da Josip Broz nije više čvrsto držao vlast u svojim rukama i da je morao da paktira između nejasno izdiferenciranih frakcija između Kardeljevog »samoupravnog nacionalizma« i Rankovićevog »jugoslovenskog centralizma«. Josip Broz je već tada uviđao pritisak školovanih i stručnih mladih ljudi koji su tražili prostor za akciju u SKJ i osećao da po svojim kvalifikacijama ne odgovara tadašnjoj fazi razvoja zemlje. Na njemu svojstven pritvoran način iskušavao je saradnike kada je za sebe rekao: »Ostario, ima zastarele concepcije, u ratu dobar, posle nekako treba tražiti nove ljude«, da bi odjednom napravio nagli zaokret »Neću da bacim

koplje u trnje, nego sam riješio da se borim«. Na osnovu izveštaja sa ovog Plenuma koji je »procureo« u London, ocenjeno je da su lošije prošli zagovornici liberalnih tendencija i da je ovom sednicom »još više učvršćena linija jačanja federalne države«.

Do ove oštре rasprave nije slučajno došlo. Sličan razgovor je vođen u vreme pri-vredne recesije 1960. godine, a početkom 1962, pre navedenog Plenuma, na Ustavnoj komisiji, koju je vodio Kardelj, prvi put je u otvorenoj formi iskazano da republike i pokrajine treba da dobiju veću samostalnost. Sa Ustavom donetim 1963. kriza u Jugoslaviji nije rešena, pošto je između suprotnih tendencija postignut privremeni kompromis. Na Osmom kongresu SKJ krajem 1964, prvi put posle rata, pokrenuto je pitanje međunacionalnih odnosa u Brozovom uvodnom referatu. Kongres je zaključio da su »pogrešna mišljenja da su nacije preživele i da treba stvarati jedinstvenu jugoslovensku naciju, što je izraz birokratskog centralizma i unitarizma«. Konačno, Kardeljeva konцепција jačanja republika i pokrajina usvojena je na Osmom kongresu i uvrštena u kongresna dokumenta.

Sledeće pitanje, koje je Mišović pokušao da objasni, bio je odnos u političkom trouglu Broz – Kardelj – Ranković. Da bi se taj odnos objasnio, neophodno je poznavati ne samo njihov način života, mentalni sklop ličnosti nego, pre svega, politička shvatanja. Ranković je po svojim političkim shvatanjima bio bliži Brozu nego Kardelju, koji je bio veštiji politički igrač i sa manje moralnih skrupula. Josip Broz nije nikom verovao, pa i najbližim saradnicima; sve ih je držao na distanci, kao i svoju porodicu. Kardelj je dugo važio kao ličnost broj dva u jugoslovenskom partiskom vrhu. Njegova politička shvatanja su bila čudna mešavina lenjinizma i socijalne demokratije. Posle pada Đilasa, Tito je nameravao da i »čopavog socijaldemokrata« skine sa vlasti, a potom i 1962. godine zbog zalaganja za veću samostalnost republika i pokrajina, ali je naišao na snažan otpor slovenačkih rukovodilaca. Za slabosti socijalističkog sistema Tito je uvek pronalazio dežurnog krvca, a ceremonijal odstranjivanja sa vlasti izведен je po istoj šemi na sednicama CK, gde je on dobijao potpunu podršku, mada niko od nabedenih krivaca nije kovao zaveru protiv njega, nego su u pitanju bili zahtevi za minimalnom korekcijom autokratske vladavine. Kardelj i Ranković ne samo da su poticali iz različitih sredina, nego su išli i različitim putevima, obavljajući različite dužnosti. Dok je Kardelj slovio kao teoretičar Partije i kreator ideja samoupravnog socijalizma, odnosno nacionalizma, Ranković je bio praktičar, koji je sprovodio dogovorenou politiku, brinući se o organizacionim pitanjima Partije i države. Spona im je bio Tito, koji je arbitrirao, ne samo među njima, nego i između republičkih rukovodstava. U laviranju između njih dvojice, u prvoj polovini 60-tih godina, konačno se opredelio za Kardelja i njegovu konцепцијu »samoupravnog nacionalizma«, delimično i zbog bezrazložnog straha od Srba i njihovih rukovodilaca. Kako je bio nepoverljiv, čak i bezazleni komentar o nasledstvu predstavlja je za njega veliki problem. Strahovao je od premoći Srba u vladanju zemljom i Partijom, a najviše je zazirao od Rankovića, oštro kritikujući srpski nacionalizam i beogradsku čaršiju. Povoda je bilo sve više, a naročito posle neuspeha privredne reforme iz 1965. godine, kada je trebalo pronaći krvca za permanentnu križu u kojoj se nalazila Jugoslavija.

Na sednici Izvršnog komiteta, novembra 1965, Josip Broz je ponovo dramatizovao situaciju. Reagujući na nezadovoljstvo građana zbog zastoja u sprovođenju privredne reforme, najavljuvao je i moguću ostavku, kao što je to činio u teškim situacijama tokom NOB-a i za vreme IB, da bi testirao, po ko zna koji put, stavove svojih saradnika. »Nismo više kadri ni našta da utičemo. Ako nismo sposobni, pa da se maknemo sa ovih mesta, pa neka dodu novi ljudi, ako nismo sposobni da sprovodimo sopstvene odluke«, rekao je tada Broz. Međutim, iako je posle odluke o rotaciji kadrova 1962. godine povremeno govorio o smeni generacija, do smrti se držao svojih starih kadrova.

Pripreme za smenu Rankovića već su bile u toku 1965. godine odmakle, kada je počelo povlačenje srpskih kadrova iz federacije, i dovodenje kadrova iz drugih republika, pre svih Hrvata, od kojih su najznačajniju ulogu u pripremi za uklanjanje Rankovića odigrala braća Ivan i Milan Mišović, predvodeni Brozovim zakulisnim saradnikom Ivanom Krajačićem. Oni su rukovodili Tehničkom komisijom, koja je trebalo da dokaže da je postojalo prisluškivanje, za koje nije bilo dokaza. Možda je najslabije u knjizi objašnjena uloga braće Mišović u pripremi Brionskog plenuma, jer o njihovoj aktivnosti nema mnogo tragova u sačuvanim papirima.

Pošto je postojala opasnost da informacije o slučaju Ranković procure u javnost, bilo je odlučeno da se obaveste partijska rukovodstva po republikama. U Srbiji je to urađeno na sastancima po grupama. Jedan broj srpskih rukovodilaca pružao je otpor na stajanju da se Ranković bez dokaza o antiparitijskoj aktivnosti obori sa vlasti; među njima su bili Dobrica Čosić i Antonije Isaković i 12 članova CK SKJ. Čosić je uputio i protestno pismo Brozu, upozoravajući ga da je to »udar na Srbiju«.

Na kraju, uoči Plenuma, Tito je režirao sastanak sa Rankovićem u prisustvu Ivana Gošnjaka, ubedujući ga da zaostaje za promenama koje se događaju u zemlji, da nikad nije dobro razumeo samoupravljanje i da je njegov odlazak sa vlasti nužan, i da to shvati kao neminovnost, jer se zato opredelila većina kadrova, uključujući i one iz Srbije, ostavljajući mu tračak nade da će sa njim »još saradivati«.

Za dve nedelje sve je bilo spremno i predstava je počela, kako je dogovorenog, 1. jula 1966. Posle uvodne Titove reči i izveštaja komisije, Ranković je pokušao da principijelno i odlučno odbrani svoj moralni integritet, poričući da je bilo koga samoinicijativno prisluškivao. U odbrani je naročito bio energičan Svetislav Stefanović odbijajući sve optužbe, tražeći da se sve ispita i dokaže. Režija Plenuma je funkcionala besprekorno, jer je svaki diskutanat dobio zadatak da što oštije napadne optužene. Bila je to gromoglasna paljba iz redova drugog političkog ešalona, jer oni koji su pripremali Plenum nisu učestvovali u diskusiji izuzev Tita. Plenum je protekao u znaku obračuna Srba sa Srbima. Protiv dvojice optuženih nastupalo je po pet Srba iz Srbije i Bosne i Hercegovine, jedan iz Hrvatske, pet Crnogoraca, tri Hrvata i po dva Slovenca i Makedonaca. Srbi su od Broza dobili zadatak da budu nosioci sprovodenja odluka Plenuma i da suzbijaju pokušaje da se »naše odluke prebace na nacionalističke tračnice«. Sve je brzo okončano za jedan dan. Ranković je razrešen svih funkcija, a Stefanović isključen iz Partije, s tim da državna komisija nastavi dalje ispitivanje i krivično gonjenje optuženih.

Mišović nije završio knjigu sa Plenumom, nego je nastavio da prati slučaj Rankovića do njegove smrti. Iako ne smatra da je moral relevantan u politici, ipak nije odustao da skicira moralne likove onih koji su zamislili i izveli scenario o uklanjanju Rankovića, pre svih Josipa Broza i pojedinih srpskih rukovodilaca. Sa moralne strane, Mišović je Brionski plenum ocenio kao Brozovu »neprijatnu i mršavu pobedu, i težak moralni poraz srpske političke elite«. Među mnogim Brozovim političkim varkama bilo je i obećanje da će se sa uklanjanjem Rankovića otvoriti put za demokratizaciju partije i društva. Mnogi vodeći ljudi u SKJ su u to poverovali, ali su ubrzano uvideli da su izmanipulisani.

U poglavlju »Postbrionske akcije i reakcije« Mišović je opisao nastavak političke borbe protiv Rankovića u javnosti i na srpskom Plenumu SK. Ovaj Plenum u knjizi je prikazan uopšteno i u naznakama, i trebalo ga je opširnije prikazati, jer je na njemu posebno došla do izražaja agresivnost albanskih predstavnika, koji su u akciji protiv Rankovića i Službe bezbednosti videli svoju istorijsku šansu da izbore što veću samostalnost za pokrajinu Kosovo i Metohiju, tražeći još tada republiku. Nimalo nije slučajno da samo godinu dana posle Plenuma, pokrajine u Srbiji Vojvodina i Kosovo i Metohija postaju konstitutivni elemenat federacije. To nigde nije izričito navedeno, ni u ustavnim amandmanima ni u Ustavu od 1974. godine, ali je izvedeno i time su stvoreni ogromni problemi Republiци Srbiji kao složenoj federalnoj jedinici. Takav odnos naveo je jednog od vođećih srpskih komunista da kaže da su za Srbiju pokrajine »odšrafljena bomba«. Ne bi bilo nimalo začudujuće da će albanski predstavnici prilikom budućih pregovora o statusu Kosova tražiti najmanje da budu »konstitutivni element federacije«.

Državna komisija je nastavila da ispituje slučaj Državne bezbednosti, kvalifikujući ga »kao organizovanu aktivnost protiv našeg ustavnog poretku«. Međutim, krajem 1966. došlo je do naglog zaokreta. Navodno, na molbu Saveznog izvršnog veća, predsednik Republike Josip Broz se složio sa abolicijom, pod uslovom da Izveštaj SIV-a prihvati Savezno veće Savezne skupštine, tj. da se optuženi najpre proglose krivim, pa da ih tek onda šef države oslobodi krivice.

Pod naslovom »Posmrtna politička bitka« Mišović je opisao šta se dogodilo posle smrti Broza i Rankovića, opisujući sahranu Rankovića i njene odjeke u javnosti. Knjigu je završio »Pogledom sa istorijske distance«. Očekivalo se da će autor izneti svoj sud o događaju koji je opisivao. Umesto toga, navodio je mišljenja Stana Kavčića, Gaje Petrovića i Slavka Miloslavlevskog, koji su više pisali o Brozu, a manje su se odredivali prema Brion-

skom plenumu, ostavljajući čitaocu da sam izvede zaključke. Na kraju je citirao londonskog profesora Džordža Sipflua koji je, između ostalog, izjavio da je za Jugoslaviju i Jugoslovene tragično bilo to što je Tito predugo živeo, na šta je Mišović dodao »da je mnogo veća tragedija što je Josip Broz predugo vladao«.

U svojoj knjizi Mišović se ograničio da obradi razmirice i sukobe u vrhu SKJ 60-tih godina, ne ulazeći dovoljno u njihove uzroke. Bilo bi previše od publiciste zahtevati da ovaj problem obradi svestrano, kao što to čine istoričari. Činjenica je da se radilo o jednoj istrošenoj generaciji u politici, koja je došla na vlast putem oružane revolucije, uništavajući hrišćansku civilizaciju i gradansko društvo, i istovremeno, bezuspešno pokušavajući da izgradi novo društvo. Dok su se kretali utabanim stazama ruskog modela manje je bilo sporenja, ali kada je trebalo pronaći sopstveni put u socijalizam nastupile su ne samo teškoće, nego i sukobi oko pravaca razvoja višenacionalne zajednice. Iako ju je vreme bilo pregazilo ova generacija, koristeći kredite stečene u revoluciji i u sukobu sa IB, nije bila spremna da napusti vlast mirnim putem, da bi obezbedila prirodnu smenu generacija i normalniji razvoj Jugoslavije. U njihovoj senci trunule su mnoge ideje i vrednosti, a Jugoslavija je zapadala u sve veću političku i ekonomsku krizu, koja se završila konačnim raspadom države. Na istoričarima ostaje obaveza da celovitije obrade političke i ekonomske uzroke krize u kojoj se našla Jugoslavija 60-tih godina i da pokažu kako ni pobednik ni poraženi na Brionskom plenumu nisu bili perspektiva Jugoslavije.

BOJAN DIMITRIJEVIĆ

Istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

TRI SRPSKA POGLEDA NA RAT 1991–1995.

Dr Vaso Predojević, **U PROCJEPU, DNEVNIČKE ZABILJEŠKE O RAZBIJANJU PARTIJE, ARMII I DRŽAVE, »Dan Graf«, Beograd 1997, str. 152; Dragan Kolarević, I TO JE RAT, »Narodna knjiga«, Beograd – bez godine izdanja, str. 143; Branko Suzić, UDARNE PESNICE PRVE OKLOPNE BRIGADE, »Glas srpski«, Banja Luka 1995, str. 135.**

Istorijska distanca od najnovijeg jugoslovenskog rata narasta svakim danom. Iako su zapadna publicistika, ali i istoriografija gotovo zatrpale svetsko tržište mnoštvom dela o ovoj temi, u našoj javnosti i naučnim krugovima vlada skoro nepodeljeno mišljenje o tome da je proučavanje poslednjeg rata još uvek preuranjeno i rizično. Ovaj prikaz ima namjeru da započne sa serijom kritičkih osvrta u kojima ćemo naučnoj javnosti ukazati na dela koja se bave ratom 1991–1995. Zbog zaostatka u proučavanju opredelili smo se za tri srpska ratnika i njihove ratne beleške. Jedan je iz najviših vojnih krugova, drugi je iz trupe, a treći je rezervista. Svako od njih ima svoj pogled na rat i videnje dogadaja. Hronološki i dogadajno se ne preklapaju, ali svojim opservacijama pružaju mnogo relevantnog materijala za buduće radove o raspadu socijalističke Jugoslavije i ratu u kome je ona, ali i njena narodna armija nestala.

Prva, moderno opremljena, knjiga pukovnika (»na formacijskom položaju general potpukovnika«) dr Vase Predojevića *U procjepu*, hronološki obraduje najraniji period raspada socijalističke Jugoslavije (septembar 1989–avgust 1991). Autor je u ovo vreme bio na dužnosti u Komandi 5. vojišta u Zagrebu, prvo kao predsednik komiteta organizacije SKJ. Dobar deo knjige posvećen je predratnim previranjima u Savezu komunista: naranjanju tenzije između republičkih partijskih rukovodstava, 14. kongresu i raspadu SKJ, stvaranju Saveza komunista – Pokreta za Jugoslaviju i radu partijske organizacije u JNA. Ključni deo je onaj koji je posvećen izbijanju rata u Sloveniji, njegovom toku, završetku i autorovom svojevoljnom napuštanju armije. Beleške Vase Predojevića su ekskluzivno kazivanje jednog od viših oficira koje »pokriva« komandu vojišta, partijsku organizaciju i veze sa vrhovnim komandovanjem. To je njihova prvorazredna vrednost, jer nam dočaravaju atmosferu partijskog i vojnog vrha. Dokumentarnost ovog spisa posebno je značajna u situaciji kada je grada nedostupna, zbog vremenske distance od dogadaja. Autor je tekstu priključio i neke originalne dokumente, i time svoju knjigu učinio nezaobilaznom za proučavanje perioda raspada socijalističke Jugoslavije i rata u Sloveniji.

Pisac predgovora, general u penziji Svetozar Oro, dobro je primetio da će Predojevićeve ocene biti za jedne prihvatljive, a za druge ne, ali da će obe strane morati da uvažavaju ovaj tekst kao sadržajno i vredno polazište za dalja istraživanja. Prvi deo, »Priprema za borbu«, teče od 27. septembra 1989. do 22. aprila 1991, govori o raspadu SKJ kroz presek aktivnosti partijskih komiteta u 5. vojištu i na nivou JNA. Drugi deo, »Javni linč, mržnja i haos«, kreće od 18. aprila 1990. i završava se 1. avgustom 1991. Takva dvo-delnost koja se hronološki preklapa ostavlja nas u zabuni o piščevoj nameri i umnogome ometa čitanje i praćenje toka dogadaja. Ovo je naša najveća zamerka Predojeviću, jer pažljivi čitalac mora da se vraća i uporeduje zabeleške iz jednog i iz drugog dela knjige, ne bi li tako stekao opšti uvid.

Pred nama se nižu akteri jugoslovenskog raspada, mahom dobro znani, ali sada sa ljudskim likom, sa svojim komentarima, sa izgleđom koji se razlikuje od šturih saopštenja i pojave na televiziji. Zakulisne unutarpartijske i medustarešinske borbe govore o dvojčnosti najviših krugova koji su odlučivali o sudbini svojih vojnika i gradana. Najatraktivniji su opisi dogadaja od 25. juna 1991, pa nadalje. U tom periodu autorov dnevnik voden je iz časa u čas, tako da obuhvata dve petine od ukupnog dnevnika. Zaprepašćuje sveđočenje autora, ali i komandanta 5. vojišta generala Kolšeka, da nije postojao nikakav poseban plan o upotrebi snaga. Ispada da se u rat krenulo na bazi jednog usmenog na-

ređenja generala Blagoja Adžića o pokretu jedinica JNA u akciju na preuzimanje graničnih prelaza u Sloveniji po njenom proglašenju samostalnosti. Aktivnost komandi, gloženje i kolebljivost visokih oficira, dokumentovane procene situacija, stanje u jedinica, borbe, moral, medijski rat... defiluju pred očima čitaoca. Pregršti (novih) detalja koje nam prezentira Predojević obogačuju sliku rata pojedinosti, kakve istoričar može samo da poželi. Posebno je dokumentovan proces odluka da se JNA povuče iz Slovenije, sredinom jula, da bi konačna odluka bila doneta u noći između 18 i 19. jula 1991. Starešine oko Predojevića su u neverici, traže objašnjenje, neki viču da je to izdaja, »dosta ih plače...« Predojević ovaj detalj smatra prelomnim za JNA: »Nema je više kao jugoslovenske i narodne«. Po dobijanju naredbe da se aktivni sastav JNA izjasni da li ostaje u Sloveniji ili ide na jug, Predojević odlučuje da napusti armijske redove. Istovremeno i njegov sin – koji se u knjizi služi samo slovenačkim jezikom, kao vojnik završava svoj vojni rok, i pod geslom »porodica iznad svega« Predojevići okončavaju svoj ratni put, ostajući u novoj Sloveniji.

Nesposobnost i neenergičnost jedinica i komandi 5. vojišta, koje je pokrivalo dobar deo Hrvatske i Sloveniju, da odgovori izazovu rata na teritoriji na kojoj se prostiralo, u mnogome postaju jasnije kada pročitamo Predojevićeve redove. Komanda 5. vojišta nije dobila odgovarajući zadatak, niti je izvršena priprema – ni moralna, ni organizaciona, ni oružana. Dvojstvo komandovanja, preskakanje organa 5. vojišta, direktno komandovanje operativnim sastavima, nedefinisano ciljeva, nerazumevanje nacionalnog zova i spremnost na otpor jedinicama JNA koje su tretirane kao agresori i dugogodišnji okupatori – bili su uzorci poraza. Mnogi od aktivnih vojnih lica – Srba, pa i sam autor, stvorili su porodice u Sloveniji i Hrvatskoj, ozemljivši se Slovenkama ili Hrvaticama. Ovo je mnoge od njih stavilo pred višestruka iskušenja: odanost naciji kojoj pripada, odanost pozivu i datoj zakletvi kod mnogih se prelomila u porodicu. Takav žrtvani mnogi nisu izdržali i napustili su redove JNA posle prvih sukoba. Vaso Predojević takođe. Podgrmečki sin postao je građanin Slovenije, bez da su mu rešeni socijalni i penzijski status.

Autor je vaspitan na »najboljim tradicijama NOR-a, privržen Jugoslaviji i partiji, i njegova kritika i nerazumevanje nacionalnih voda su razumljivi. Ali zapanjujuće je da jedan visoki oficir, sa prilično uspešnom profesionalnom karijerom, pokaže takav desetizam i nespremnost za rat. Visoki oficir, Krajišnik, Srbin, umesto da istupi kao vitez, pokajnički piše: »U svemu tome nisam učestvovao, a učinio sam sve što sam mogao da preovladaju razum i opcije mira, da se JNA i njeni kadrovi ne uvuku u političke procese«. To, dakle, piše oficir koji je završio Visoku vojnopolitičku školu, decenijama sprovodio i prenosio liniju partije u jedinicama JNA u Sloveniji. Doktor politike čuvaо je vojsku da se ne uvuče u političke procese. Školovani vojnik, ali odrođen od trupe, nije hteo da vojuje. Šta bi na ovo rekli vojnici i mlađi oficiri (Srbi, ali i drugi) koji su u ovo vreme bili izloženi pogibelji za potpuno nejasne ciljeve, daleko od svog rodnog kraja, stupajući pred ostrashene Slovence ispred svojih visokih oficira i generala, da im je tada neko čitao ovakve dnevničke zapise? Ono što se desilo od kraja juna 1991. pa nadalje nije za čuđenje, kada se pročitaju Predojevićeve iskazi. Nedoraslost iskušenjima, ideoološki konzervativizam, nerealnost, sporost, komformizam vojnog vrha JNA izbijaju sa svake strane ove knjige.

U svojoj knjizi *I to je rat*, Dragan Kolarević, novinar televizije Beograd, piše o svom učešću u najnovijem ratu. Njegove ratne beleške počinju 25. novembra 1991. i obuhvataju period od sledećih mesec dana. Kao novinar, sa literarnim sklonostima, Kolarević nudi pitko sećanje o onome što je kao rezervista (u haubičkom divizionu brigade Komande odbrane grada Beograda – kako smo indirektno identifikovali njegov ratni raspored), video u istočnoj Slavoniji zime 1991/92. godine. Pisani pogled jednog srpskog rezerviste JNA otkriva nam pregršt lucidnih opservacija o ponašanju savremenog srpskog vojnika i oficira, samom ratu, naroda u ratu i ogromnom razaranju koje je rat doneo.

Tekst nas vodi od jednog do drugog sremskog ili slavonskog sela, jer divizion ne prestano menja položaje sa kojih dejstvuje. Dominira autorova zapanjenost koju izazivaju razrušena i opustošena sela. Neprijatelj (Hrvati) se ne vidi, niti autor sa njima dolazi u kontakt, osim kada u nekoliko situacija doleću granate sa njihove strane, ili kada prati njihovu propagandu. Ipak, nevidljivost neprijatelja ne čini da pucnjava, sa svih strana, jenjava (»Ko puca? na koga puca?«). Neizvesnost, strah, noć, hladnoća, smeštaj po podrumima i vozilima, nedostatak kondicije, tromost, briga za porodicu – to su muke koje su razdirale najnovije srpske ratnike (sa teritorije nekadašnje Dunavske divizijske oblasti).

Posebno one »urbane«. Seljaci iz avalskih sela prednjače u odnosu na trome novovarašane. »Oni najbolje rade«, zaključuje autor gledajući ih kako dejstvuju iz svojih haubica.

Polazak beogradskih rezervista na front praćen je stalnim pitanjima: Šta sad ovo znači? Kuda idemo? Kolarević piše: »Ne verujemo nikom. U ovaj rat smo krenuli čuvši toliko priča o izdaji, o naivnim pogibijama, o nesposobnosti oficira... Pa nikom zaista ne verujemo. Sumnjamo jedan u drugog«. Nepoverenje po dolasku na front ne jenjava. »Sumnjivo nam je i to što nas prebrojavaju za kafu. Sve je vojna tajna...«, ovakvog stava se Kolarević držao i pišući svoj tekst. Njegov pogled i percepcija dosežu do nivoa haubičkog diviziona. Oficiri nose samo lična imena, možda fiktivna. On ne navodi u kojoj je jedinici borac, i izgleda da to saznanje nikome od rezervista posebno ne znači. Medusobno prepoznavanje, čak i na nivou iste brigade ne postoji! Pitanje »iz koje si brigade«, ne postoji. Saborac se pita: odakle ste, koji si rod, itd... Osećanje pripadnosti jedinici, kakav je postojao u prethodnim ratovima – ili kakav se razvio u Republici Srpskoj kasnije, ne postoji. Stiče se utisak da su svi tu nevoljno i privremeno. U takvim uslovima i sa takvim osećanjima najlakše zavlada panika, iako su u pitanju samo komordžijske vesti. Na njih se čitave čete i divizioni osipaju, pakuju i kreću u pozadinu sa položaja.

Vidješi stanje na frontu, autor se zapitao: »Da li je moguće da je mit o Srbima kao najhrabrijim ratnicima samo obična laž?« Niz autorovih opservacija govore nam direktno i indirektno o tom mitu. Ciljevi akcije (»dokle se ide?«) nisu definisani. »Svi pričaju, mudruju, svako je najpametniji. Nisam očekivao ovoliko samoupravljanja u ratu«. Oznake na kapama, ali i kape su različite. Neke nose petokrake, neki kokarde, neki su bez ikakvih oznaka. Samo jedna grupa ratnika je striktna – aktivni oficiri JNA: »Oficiri su svi do jednoga, i redovni i rezervni, nosili crvene petokrake«. Kolarević se pita: »Pa zar je ovo rat u kome komunisti komanduju etnicima!« Podeljenost i nepoverenje prema aktivnim oficirima postoji i to znatno opterećuje medusobne odnose: »mi« iz baterije, »vi« iz komande. Nepovernje u kontaktima sa lokalnim teritorijalcima Kolarevićevi saborci razbijaju na sledeći način: »Braćo, mi smo svi rezervisti. Nema među nama nijednog profesionalnog oficira... Mi smo civilni kao i vi (!)«.

Kolarević je posebno jedak i tmuran kada registruje da se ratuje samo na frontu. Srbija nije u ratu. Koluge iz televizije koje defiluju frontom, zapostavljenost ratnih dejstava u izveštajima u dnevnicima (»Uključite njihov Dnevnik da nam Hrvati jave što smo danas uradili«), normalan život koji teče stotinak kilometara od grmljavine artiljerije sve to autora čini nespokojnim. I njegov bes i ogorčenje su neskriveni. U bolnici, dok obilaze ranjenog saborca, narod ih gleda »kao grupu huligana kao da smo okupatori a ne vojska koja ratuje za državu kojoj i ova bolnica pripada«. Autor jetko zaključuje. »Kao da branimo neki drugi narod a ne njih i njihovu zemlju? Možda ovi ljudi ne mogu da shvate da smo mi prava vojska, pravi ratnici, a ne oni koje su posmatrali na mnogim paradama?« I to je jedno od vrlo upečatljivih svedočenja koje nam Dragan Kolarević prezentira: »Tito-va ideoološka vojska i ova, koja sada ratuje, imaju vrlo malo zajedničkog«.

Knjiga *Udarne pesnice Prve oklopne brigade* majora Branka Suzića sadržajem može da spada i u ratna sećanja i u monografije jedinica, ali čak i u vojne priručnike. Aktivni oficir 33. klase Vojne akademije, tenkista, rodom iz Bosne, sa dugom službom na Kosovu, daje nam iscrpan pregled aktivnosti jedinica u kojima je komandovao u poslednjem ratu: 1. i 2. bataljona 329. okopne brigade JNA, kasnije 1. oklopne brigade Vojske Republike Srpske iz Banja Luke. Svoje kazivanje počinje dogadjajima krajem 1990., a završava krajem 1994. godine. Po vremenskom obimu je najobuhvatniji u odnosu na prethodna dva autora, i to je velika korist ovog spisa. Ovaj pogled trupnog oficira, čini nam se, na sredini je pogleda prethodnih autora. Sadrži pomalo i od jednog i drugog viđenja.

Suzić svedoči da su se pripadnici JNA (čitati: aktivna vojna lica) nadali »mirnom raspletu dogadaja« do skoro pred sam sukob (kao što svedoči i knjiga Vase Predojevića). Ilustrativni su njegovi opisi početka 1991. godine kada sa svojim kolegama, u punoj opremini, stižu u Zagreb. Tenkiste iz Banja Luke dočekuju starešine iz komande 5. vojne oblasti koji »su se šetkali u cipelama u svečanoj uniformi« da bi oko 15 časova »otišli kući kao da se ništa ne dešava...«

Detaljno, do nivoa tenkovske posade, opisana je aktivnost Suzićeve jedinice u smutnom proleću 1991. godine na Plitvicama i ličkom ratištu. U početku on se nalazi

pred izazovom razdvajanja srpske i hrvatske milicije, zatim štite lokalno stanovništvo, a onda se punim zamahom uključuju u borbu. Snage JNA, na Suzićevom sektoru, nastoje da zadrže neutralnost, čak i u avgustu 1991. kada je neprijateljstvo hrvatskih snaga više nego očigledno. Slede ratna poglavljia: deblokada skladišta Špišnik, pokušaj deblokiranja kasarne u Gospicu, aktivna dejstva u širem rejonu Plitvica, odbrana Ličkog Osika – Terslingrada, dejstva prema Saborskom i oslobođenje Slunja, a zatim se autorova priča seli na drugo ratište, gde njegova brigada kreće septembra 1991, u zapadnu Slavoniju. Dejstva ove jedinice su iscrpljeno opisana kroz poglavljia: Oslobođanje okupiranih mesta u zapadnoj Slavoniji, Varljivo primirje i pregovor uz prisustvo EZ i UNPROFOR-a, Sadejstvo bataljona i »Vukova sa Vujaka«, Aktivna odbrana na frontu prema Novoj Gradišći, Dolazak UNPROFOR-a i odlazak JNA i Premeštanje jedinica iz zapadne Slavonije. Pored dokumentarnosti i razložnog tumačenja borbenih dejstava, Suzić ukazuje na period dolaska mirovnih snaga u prostor između zaraćenih snaga. Posebno su interesantne njegove observacije o insistiranju viših komandi JNA na striktnom poštovanju primirja. »Išlo se do te mere da je komanda pečatila cevi, pa i oduzimala minobacače na prednjem kraju, kako bi bili sigurni da naše snage nisu dejstvovale«. Konačno, da pomenemo da Suzić ne podnosi različite doborovljačke i paravojne formacije, koje je na svom ratnom putu sretao.

Posebno je ilustrativan period maja 1992. kada je JNA završavala svoje postojanje i kada su se njene jedinice, zapadno od Drine, transformisale ili u Vojsku Republike Srpske ili prevodile u mirnodopski sastav na područjima na koja su dolazili svetski »mirovnjaci«. Suzić svedoči da se vršilo anketiranje aktivnog kadra »u vezi sa odlaskom za Jugoslaviju«. Kao aktivnom oficiru, u koga je ugrađen određeni kodeks, Suziću samouki danje vojske i države kojoj je položio zakletvu teško pada. I mada je »JNA otišla i dalje sam se smatrao njenim pripadnikom«. On svedoči o svom stavu, ali i drugih svojih kolega, koji se uklapa u neka pitanja što ih prethodni autor – Kolarević, postavlja u svom videnju oficira i njihovog striktnog držanja starih oznaka u istočnoj Slavoniji: »Bilo je potrebno menjati i obeležja koja sam nosio punih dvadeset godina, što takođe nije bilo lako i jednostavno... Smatrali smo da odlazak JNA nije definitivan, pogotovo što je Jugoslavija garant i potpisnik Vensovog plana«.

Odlazak iz zapadne Slavonije, za Suzića i njegove tenkiste, značio je prelazak u novu akciju, novi front i nove borbe. Kao borci VRŠ, kreću u operaciju »Koridor« i proterivanje hrvatskih regularnih snaga koje su zauzele deo bosanske Posavine i tako odvojile srpske etničke prostore. Sledi poglavlja koja su iscrpljni presek borbi za Derventu, Brod, Modriču, Odžak i druga mesta do konačnog izbjegavanja na Savu. Suzić nastavlja sa opisima dejstva u 1993/94, na frontovima prema Gradačcu, Orašju, Doboju, Tesliću. Nije zaobidena ni likvidacija ubaćene hrvatske diverzantske grupe, ni sprečavanje afere šverca sa neprijateljskim snagama. Njegovo dokumentarno kazivanje staje onog momenta kada je teško ranjen. Položivši svoje oči na odar Otadžbine i oficirskog poziva, Suzić napušta stroj.

Posebna vrednost ove knjige su autorove stručne opservacije, koje čine ovu knjigu nezaobilaznom i za vojne istoričare, ali i za planere budućih dejstava. Major Suzić na više mesta daje svoje ocene iz borbenih iskustava. Posebno kritikuje nerazumevanje upotrebe tenkova od strane pešadinaca i njihovu težnju da tenkove upotrebljavaju »maltenе na svaku čuki«. To svedoči i ratni put njegove brigade koja je razbacana do nivoa: tenkovski vod – poseban tenk na čitavom lancu položaja. U posebnom poglavljiju na kraju knjige, on daje i svoje predloge za unapređenje veštine tenkovskog ratovanja. Ukazao je na potrebu integracije tenkova i pešadije, potrebu manevarskih snaga, potrebe sanitetskih oklopnih transporterata itd. Ukazao je na potrebu pravilnog odmora ljudstva, kao i na korišćenje ljudi i tehnike van realnih resursa i mimo tehničkih normi. Neki od ovih zaključaka imaju specifičnu težinu, ako se uzme u obzir opasnost od novog rata u kome bi mogla da se ogleda VRS.

Autor je trupni oficir i njegovi zapisi su više prenesena naredjenja. Ne vidimo ni izgled njegovih saboraca, ni tegobe koje osećaju, ni strah... ali precizno se registruju pokreti, dejstva, ishodi sukoba. To je izuzetan materijal za istoričara koji se nalazi pred izazovom da tumači najnoviji rat, a da pred sobom nema izvore. Suzićeva dokumentarnost je najveća vrednost, koja čini da njegovu knjigu neće moći da zaobiđu svi budući istraživači vojske i rata 1991–1995.

PRIKAZI

Norman Kon, **POZIV NA GENOCID, MIT O SVETSKOJ ZAVERI JEVREJA I PROTOKOLI SIONSKIH MUDRACA**, Matica srpska, Novi Sad 1996, prevod s engleskog jezika Branislav Kovačević, str. 326

Norman Kon je prvi put objavio ovu knjigu 1967. godine. Delo je prevedeno na pet jezika, a u SAD je dobilo Anisfeld-Volfovu nagradu za doprinos proučavanju odnosa među rasama. Autor je objasnio korene nastanka antisemitizma i mržnje prema Jevrejima kroz vekove, čiji je krajnji tragični rezultat bio holokaust koji su tokom Drugog svetskog rata izvršili nemački nacionalocijalisti. Tačan broj ubijenih Jevreja nije moguće precizno utvrditi, ali se pouzdano može tvrditi da je stradalno između 5 i 6 miliona žrtava, ne računajući one koji su nastradali u getima usled gladi i bolesti. Autor je neposredno po završetku Drugog svetskog rata došao u lični kontakt sa osobljem SS-propagandnih odeljenja u srednjoj Evropi, kao i sa značajnim brojem spisa nacističkih ideologa i propagandista, što je predstavljalo povod da napiše ovo delo. Zaključio je da su Rusi, Poljaci i Jugosloveni, pre svih, bili uništavani u ime rasističkih teorija starih manje od jednog veka, dok je mržnja prema Jevrejima poticala iz srednjovekovnog sujeverja. Ova naučna studija, na osnovu pouzdanih istorijskih izvora, argumentovano pobjila izmišljotinu zvanu *Protokoli sionskih mudraca*, spisa koji je bio glavni razlog tvrdnji antisemita o svetskoj zaveri Jevreja. Taj mit je stvoren najpre kod desničarski orijentisanih Rusa, a na najsuroviji način zloupotrebili su ga ideolozi nazizma u Nemačkoj između 1933. i 1945. godine.

Knjiga se sastoji od sledećih poglavlja: *Koreni mita, Protiv Satane i Alliance Israelite Universelle, Protokoli i Dialogue aux Enfers, Tajna policija I okulisti, Protokoli u Rusiji, Protokoli stižu u Nemačku, Protokoli kruže svetom, Nemački rasi-zam, Hitler i Protokoli, Mit u nacističkoj propagandi, Propagatori falsifikata na sudu, Antisemitska internacionala i zaključka Studija jednog slučaja kolektivne psihopatologije*, kao i dodataka koji predstavljaju tekstove-falsifikate na kojima je utemeljen mit o svetskoj jevrejskoj zaveri: *Rabinov govor, Poređenje nekih odlomaka Protokola i Dialogue aux Enfers i Protokoli i dolazak Antihrsta*. Na kraju knjige nalaze se bibliografija izdanja Protokola do 1945 (bez arapskih i nekih južnoameričkih), detaljan register pojmova i ličnosti i spisak ilustracija.

Kon je pokazao da su *Protokoli sionskih mudraca* falsifikat, iako je na osnovu tog spisa nastao mit o jevrejskoj zaveri vladavine nad čitavim svetom. Protokoli, koji su dvadesetih i tridesetih godina ovog veka štampani u milionima primeraka, predstavljaju najčuveniji u nizu falsifikata koji su nastajali od Francuske revolucije. Osnovni spisi iz kojih su kasnije crpljeni fal-

sifikati Protokola bilo je delo *Morisa Žolija*, francuskog pravnika, koje je prvi put objavljeno u Briselu 1864. pod naslovom *Dijalog između Monteskijea i Makijavelija*. To je bio zamišljeni dijalog u kome je Monteskije iznosio argumente liberalizma, a Makijaveli despotizma. Spis je nastao da bi na specifičan način bio kritikovan režim Napoleona III. Dijalozi su, međutim, stičajem okolnosti doživeli transformaciju u falsifikat *Protokoli sionskih mudraca* koji su predstavljali glavni argument za antisemitizam i holokaust (genocid) nad Jevrejima.

U mnogim krajevima sveta Jevreji su tradicionalno smatrani misterioznim bićima obdarjenim strašnim moćima, iako su sami, svojom zavorenosću i posvećenošću svojoj rasi i narodu delimično doprineli takvom razmišljanju. Ti stavovi potiču još od 2. do 4. veka naše ere. Mnogi hrišćanski crkveni oci učili su da će Antihrist biti Jevrejin i da će Jevreji biti njegovi najodaniji sledbenici. Još od vremena prvih krstaša a i u kasnijim periodima Jevreji su smatrani majstora magije. Već se u srednjem veku govorilo o tajnoj jevrejskoj vlasti – savetu rabina. Mit o svetskoj zaveri Jevreja iz 19. i 20. veka predstavlja savremenu adaptaciju stare demonološke tradicije. Posle Francuske gradanske revolucije, Jevreji su u mnogim zemljama zapadne i srednje Evrope dobili gradska prava. Evropa je ušla u period izuzetno brzih i dalekosežnih promena. Tradicionalni društveni odnosi i nasledne privilegije nisu bili više nedodirljivi. Polako su nestajali pod pritiskom nadolazećeg novog doba, urbane civilizacije koja je sobom donosila nove vrednosti – demokratiju, liberalizam, sekularizam. Jevreji su na neki način postali simbol modernog sveta u nastajanju, kome su se prilagodili koristeći plodove napretka čovečanstva.

Kon je u svojoj studiji predstavio pojedince, organizacije i pokrete u Evropi, ali i na drugim kontinentima koji su svojom mišljom i delovanjem širili antisemitska osećanja. To delanje se ogledalo u različitim spisima, knjigama, pamfletima, fizičkom nasilju. Jevrejska zavera protiv hrišćanskih naroda i država je dokazivana u Rusiji, Francuskoj, Nemačkoj, Italiji, širom sveta. Naročito su veliku ulogu imali Katolička crkva, rimokatolički poglavari – papa, jezuiti. Jevreji su povezivani sa masonima, komunistima. Antisemiti su želeli da Jevreje isključe iz politike, bankarstva, trgovine, novinarstva, obrazovanja, medicine – oblasti preko kojih su, po njima, Jevreji upravljali svetom i ostvarivali svoje ciljeve. Posebno veliki prostor Kon je posvetio ruskom antisemitizmu, njihovim desničarskim organizacijama i pojedincima koji su najviše doprineli širenju mita o svetskoj jevrejskoj zaveri. U Rusiji antisemitizam je uvek imao veliku potporu države. Politička policija je bila zadužena za širenje antisemitskih ideja. Ruski građanski rat je predstavljao pogodno tlo za brojne legende i falsifikate o Jevrejima od strane belogardejaca. Iстикано је да су револуције као и Први svetski rat delo sionskih mudraca koji deluju preko spoljne

politike Velike Britanije i Francuske. Veliki deo knjige posvećen je nemačkoj ideologiji nacional-socijalizma, Adolfu Hitleru i načinima na koji je nacistička nemačka država koristila Protokole i druge spise protiv nemačkih Jevreja, a i kasnije radi ostvarenja rasističke ideologije, obezbedivanja novog životnog prostora za nemački narod, protiv Jevreja širom Evrope, posebno Poljske, gde je živeo najveći deo jevrejske populacije u svetu. Politička desnica u Nemačkoj je prva prihvatala antisemitske spise. Protokoli su bili pretežno preokupacija srednje klase, kao i stručnih krugova, Univerziteta, naučnih instituta. Nacisti su uništili milione Jevreja u koncentracionim logorima, putem gasnih komora i na druge načine. Nacistički ideozlo Rozenberg, Himler, Gebels su imali iluziju da će britanski i američki ratni moral biti potkopan propagandom o jevrejskoj svetskoj zaveri. Kad je Hitler došao na vlast u Nemačkoj mit o svetskoj zaveri Jevreja proširio se širom sveta: u Kanadi (plave košulje), u Južnoj Africi (smede košulje), SAD, Poljskoj, Španiji, Japanu, Italiji, zemljama Južne Amerike. U zaključku »Studija jednog slučaja kolektivne psihopatologije« Norman Kon objašnjava zašto pojedini narodi prihvataju tezu o jevrejskoj zaveri i ideje antisemitizma. Mržnju ne može opravdati izvesno odvajanje i ekskluzivitet jevrejske religije. Jevreji se uključuju u život društva i održavaju prisne veze sa nejеврима. Kao jedan od razloga antisemitizma Kon navodi ulogu koju su neki Jevreji imali u pojedinim državama, zbog svoje specifične istorije što je moglo da izazove osećanje inferiornosti kod drugih naroda. Taj antisemitizam dovodi do povremenih provala nasilja ali nikad do pokušaja genocida. Istrebljivački antisemitizam se pojavljuje tamo gde su Jevreji zamišljeni kao otelelotvorenje zla, zaverenici koji pokušavaju da zavladaju čovečanstvom. Posebno je interesantno da se ta vrsta antisemitizma javlja u onim državama u kojima Jevreji čine brojnu, kompaktnu manjinu, ali i tamo gde ih je malo. Mržnja se javljala prema bogatim i uticajnim Jevrejima, ali i prema siromašnim. Paradoksalno je da se antisemitizam javlja i kod ljudi koji nikad nisu videli Jevreje i u zemljama gde Jevreja vekovima nije bilo. Mit o svetskoj zaveri Jevreja ima malo veze sa stvarnim ljudima, situacijama i konfliktima u savremenom svetu. Kon kaže da mitovi ne isčezačuju uvek nestankom okolnosti u kojima su nastali. Ponekad stiže neku vrstu autonomije, vitalnosti, koja ih nosi preko kontinenata i kroz vekove. To ukazuje da je ovaj mit u vezi sa dubokim potrebama nesvesnog. Tu sudbinu doživelio je jevrejstvo i judaizam. Protokoli sionskih mudrača verno predstavljaju strukturu kasnijeg antisemitizma u najtežem vidu – fizičkom istrebljivanju ljudi. Antisemiti su u Jevrejima uvek videli tajanstvenost, podmuklost, natprirodnost kao u srednjem veku tako i u savremenom dobu. Istoriski značaj mita o svetskoj zaveri Jevreja je u činjenici da je poslužio kao pokriće za mnoge zločine koji su kulminirali

holokaustom u toku tridesetih i četrdesetih godina ovog veka. Zahvaljujući falsifikovanim Protokolima u Evropi 20. veka stvoren je iskrivljen pogled, zasnovan na viševekovnoj propagandi o vratđbinama, ritualnom ubistvu hrišćanskog deteta, tajnoj jevrejskoj vlasti. Stvorena je atmosfera sujevornih i mržnje, koja se izrazila u mučenjima i ubistvima Jevreja. Kon je zaključio da te reakcije predstavljaju slučaj kolektivne psihopatologije i da se posledice ne mogu samo povezivati sa antisemitizmom i sudbinom Jevreja.

Studio Normana Kona »Poziv na genocid« jedno je od najznačajnijih dela o istoriji holokausta, prvo takve vrste koje je prevedeno na srpski jezik. Ta činjenica ima poseban značaj za srpski narod koji je nažalost tokom istorije često doživljavao sudbinu jevrejskog.

Nenad Antonijević

Dr Toma Milenković. RUSKI INŽENJERI U JUGOSLAVIJI 1919–1941, »Savez inženjera i tehničara Srbije«, Beograd 1997, str. 217.

Toma Milenković je u poslednje vreme posvetio svoj rad proučavanju specifičnih društvenih grupa međuratne Jugoslavije poteklih iz redova ruske emigracije. Osim o ruskim inženjerima napisao je jednu knjigu o Kalmicima, koja će se uskoro pojaviti u štampi.

Ruska emigracija u Jugoslaviju, kao celina, imala je znatno viši obrazovni nivo od jugoslovenskog stanovništva, što je razlog zbog kojeg su razne grupe ruskih intelektualaca-emigranata imale važnu ulogu u životu svoje nove domovine (operski i baletski umetnici, crtači stripova i dr.) Istraživanja Tome Milenkovića pokazuju da su rусki inženjeri bili daleko najbrojnija i najbolje organizovana intelektualna grupa unutar ruske emigracije. (U to vreme su se u inženjere računali i arhitekti). Po saznanjima Tome Milenkovića, polovina svih inženjera koja je posle Oktobarske revolucije napustila Rusiju našla je utočište u Jugoslaviji. U Jugoslaviju je došlo oko 1 200 ruskih inženjera izbeglica, od kojih se nisu svi ovdje zadržali. Zanimljiv je podatak da je na fakultetima u Jugoslaviji između dva svetska rata diplomiralo još oko 800 inženjera, tako da se do 1941. godine ukupan broj ruskih inženjera popeo na 2 000, računajući sve one koji su kraće ili duže vreme boravili u našoj zemlji.

Već 1920. godine oni su osnovali Savez ruskih inženjera u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Savez je postao jedna od najuspešnijih organizacija ruskih emigranata u Jugoslaviji, i kao takav je zaslužio pomnu obradu svog delovanja u Milenkovićevoj knjizi. Posvećeno mu je čitavo poglavje knjige. Ruski inženjeri ne samo da su imali ovu središnju organizaciju, nego je i svaka stru-

ka imala svoj strukovni savez (šumari, agronomi). Jedno poglavlje knjige posvećeno je i delatnosti ruskih inženjera u jugoslovenskim inženjerskim organizacijama.

U knjizi ima podataka i o međusobnom odnosu ruskih i domaćih inženjera. Na primer, u arhitekturi je vladala izvesna netrpežljivost između ponešto konzervativnih Rusa i jugoslovenskih arhitekata koji su lako prihvatali svaki novi moderni pravac. Konzervativni ukus naručilaca projekata velikih državnih zdanja često je prednost davao Rusima, što je izazivalo nezadovoljstvo jugoslovenskih arhitekata.

Posebno poglavlje je posvećeno zapošljavanju inženjera. Milenković ističe da su inženjeri u Jugoslaviji, za razliku od drugih zemalja, imali prilike, da usled velikih potreba za njihovom stručnošću, dobijaju poslove u svojoj struci. Njihov položaj u Jugoslaviji bio je do izbijanja Drugog svetskog rata do te mere bolji nego u zapadnoj Evropi da su čak skupljali pomoći za gladne ruske emigrante u Francuskoj (1940). Njih je bilo posvuda: od tehničkih direkcija po srezovima i ministarstva, do univerziteta. Na Tehničkom fakultetu u Beogradu činili su, u pojedinih godinama, i do 30% profesorskog sastava.

Njihov doprinos novoj domovini bio je značajan. Mnogobrojni udžbenici predstavljali su doprinos u obrazovanju tehničke inteligencije. Ruski agronomi su stvarali ogledna poljoprivredna dobra. Najvidljiviji doprinos ruskih inženjera su mnoga neimarska dela, počev od puteva i mostova do reprezentativnih građevina. Na primer, rусki inženjeri su dali predlog za izgradnju pruge Beograd-Bokokotorski zaliv. Trag ruskih neimara u Beogradu je vrlo primetan. Citav niz reprezentativnih građevina u centru Beograda, od bloka zgrada u ulici Kneza Miloša, gde su i danas ministarstva i državne ustanove, do Arhiva Srbije i prvo bitne zgrade današnjeg Jugoslovenskog dramskog pozorišta, projektovao je Nikolaj Krasnov. Ruski dom je projektovao Vasilij Baumgarten, fasadu Glavne pošte Vasilij Androsov, a zgradu Medicinskog fakulteta i Dom garde u Topčideru Vinogradov. Vasiljev, iz druge generacije ruskih arhitekata školovanih u Jugoslaviji, projektovao je Vojni muzej u Beogradu i hotel »Esplanadu u Zagrebu.

Politički, najveći deo ruske emigracije bio je duboko antiboljševički nastrojen, a neki od emigranata su čak bili spremni da prihvate komandanje ruskih zemalja, samo da se boljševici zbace sa vlasti. Naravno, bilo je i onih koji su bili patriote, bez obzira na režim, pa čak i levičari. Takvi Rusi su za vreme rata osnovali Savez sovjetskih patriota, među kojima je bilo i više inženjera. Vladimir Smirnov, ruski inženjer, bio je partizanski general.

Na kraju knjige nalazi se spisak sa imenima više od 1 800 ruskih inženjera, što predstavlja još jednu korisnu stranu ovog rada.

Ova knjiga podstiče na razmišljanja o obradi tema iz društvene istorije uopšte. Metodološki, ona može da posluži kao uzor za pažljivu i peđantnu studiju o određenoj društvenoj grupi.

Pažljivost i preciznost su uostalom, osobine koje karakterišu naučni rad Tome Milenkovića. Međutim, u vezi sa njom se javlja jedan širi problem: selekcija tema. Umesto da ova knjiga bude deo mozaika u istraživanju različitih društvenih grupa, ona predstavlja usamljeni pokusaj. U tom smislu, njeni nedostaci nisu njena krvica, već proističu iz nerazvijenosti opštег istoriografskog miljea. Recimo, nema sintetičke studije o jugoslovenskim inženjerima, njihovom društvenom položaju, zapošljavanju, ukupnim dometima. Stoga ovu knjigu ne možemo da smestimo u širi kontekst, koji bi u razvijenoj istoriografiji bio nužan. Na primer, podaci o strukturi i broju ruskih inženjera i njihovom rasporedu po strukama i po različitim mestima, dobili bi potpuno značenje tek kada bi se uporedili sa strukturom i brojem jugoslovenskih inženjera odgovarajućih struka (doduše, postoje podaci o procentu i rasporedu ruskih inženjera na Beogradskom univerzitetu). Kada bi se i za ostale radne sredine napravila analiza o procentu i položaju ruskih inženjera u njihovom okviru, dobila bi se puna predstava o njihovom značaju. Ali, kao što smo rekli, problem je u gotovo potpunoj nerazvijenosti socijalne istorije u Jugoslaviji. Svoju knjigu čekaju i učitelji, profesori, službenici, a začudo, i pored mora knjiga o radničkom pokretu i radnici. Stotine ljudi je doktoriralo na raznim temama iz radničkog pokreta i partijske istorije, a da zapravo nisu stvorili sintezu o životu i radu radničke klase. Da absurd bude veći, nema ni sinteze istorije komunističke partije, a kamoli ostalih partija, pogotovo ne u smislu društvenog pristupa. Od društvenih grupa, dosta su dobro proučeni oficiri (M. Bjelajac) i seljaci (M. Išić) dok je Ljubodrag Dimić itražio društvenu ulogu pojedinih obrazovnih profesija (učitelji, profesori). Od političkih pokreta istražene su pojedine građanske partie (B. Gligorijević, T. Milenković, M. Radojević, D. Tešić). Ironijom sudbine, o ruskim emigrantima više je pisano (M. Jovanović, Arsenjev, Milenković) nego o drugim pomenutim socijalnim grupama. Ruska emigracija se mora staviti u kontekst celokupnog jugoslovenskog društva. Dobri i opsežni radovi T. Milenkovića i M. Jovanovića o ruskim emigrantima treba da budu okruženi radovima o ostalim aspektima društvenog života Kraljevine Jugoslavije.

Predrag J. Marković

Mr Dragan Tešić, JUGOSLOVENSKA RADIKALNA ZAJEDNICA U SRBIJI 1935–1939, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1997, str. 422.

Ograničavanje tematike knjige na Srbiju, koja kao administrativno – teritorijalna jedinica u meduratnom periodu nije postojala, autor ob-

jašnjava potrebom da se ekonomski, socijalni i politički problemi sa kojima se susreo M. Stojadinović i njegova JRZ istraže dublje nego u dosadašnjim radovima koji su sličnu tematiku obradivali na širem, jugoslovenskom prostoru.

Izvorna podloga ove monografije je bogata i raznovrsna. Pored nezaobilazne arhivske grude pohranjene u Arhivu Jugoslavije, Arhivu Vojnoistorijskog instituta i objavljene u nekoliko zbornika i tematskih zbirki B. Petranovića i M. Zečevića od velikog značaju su za ovu temu je i fond M. Stojadinovića. Memoarska dela kao i stampa takode su bili od velike pomoći. Autor je koristio i monografije sa sličnom temom, T. Stojkova i B. Petranovića ali i drugih autora. Iako je D. Tešić u predgovoru naveo da je izvorna grada za JRZ u nekadašnjem banovinskim središta na teritoriji Srbije izgubljena ili nesređena, stiće se utisak da su se arhivi u Novom Sadu mogli više iskoristiti.

Prve stranice posvećene su parlamentarnim izborima iz 1935, na kojima je uz razne zloupotrebe pobedila izborna lista Bogoljuba Jevtića, dotadašnjeg predsednika vlade. Ubrzo potom došlo je do ostavke njegovog kabineta zbog unutrašnjih i spoljnopolitičkih prilika. Na političku pozornicu tada je stupio M. Stojadinović kome je knez Pavle poverio mandat za sastav nove vlade formirane posle pregovora sa pravacima GO NRS, SLS i JMO. Najznačajniji ministri u vlasti bili su P. Živković, M. Spaho i A. Korošec. Sledeći korak bio je stvaranje nove stranice fuzijom partija koje su formirale vladu, pod imenom Jugoslovenska radikalna zajednica, kao i izradu programa i statuta objavljenih 20. avgusta 1935. u dnevnim listovima »Vreme« i »Politika«. Naredni potez bio je osnivanje odbora po banovinama, srezovima, gradovima i opštinama praćeno problemima zbog toga što se partiskska organizacija stvarala »odozgo« voljom državne vlasti. Sukobi M. Stojadinovića i prvaka GO NRS oko formiranja organizacija JRZ u unutrašnjosti zemlje, naročito u Srbiji, dovele su do razmimoilaženja jer su obe strane težile da partiske odbore osnivaju njihove pristalice da bi preko njih ostvarili veći uticaj u vlasti. Za uspešno sprovođenje politike vlade bila je neophodna skupštinska većina. Predsednik vlade se ipak nije odlučio za nove izbore pošto je uspeo da stvari većinu u petomajskoj skupštini iz 1935. obrazovanjem Kluba narodnih poslanika skupštinske (vladine) većine a ubrzo potom i poslaničkog kluba JRZ. U radu JRZ posebno su interesantna dva momenta: pokušaj atentata na M. Stojadinovića koji je poslužio za obračun sa P. Živkovićem i konkordatska kriza. Senat nije predstavljao značajnije političko telo koje bi se suprostavilo politici JRZ, naročito posle osnivanja Kluba senatora ove stranke 23. marta 1938.

Posebno poglavje posvećeno je organizovanju i radu stranke na teritoriji Moravske, Drinske i Dunavske banovine u periodu 1935–1938. sa osvrtom na opštinske izbore održene 1936. Ubrzo po osnivanju sreskih i banovinskih

organizacija njihovi delegati su u Beogradu 1–2. 6. 1936. održali Prvu zemaljsku skupštinu JRZ na kojoj je usvojen program i izabrani članovi GO. S obzirom na mali procenat izaslih birača na opštinskim izborima na teritoriji Srbije 57% glasova za vladajuću stranku nije predstavljao trijumfalnu pobedu kako su to partijski vrhovi želeli da prikažu. U narednom periodu nastavljeno je sa daljim organizovanjem odbora i održavanjem konferencija i zborova. Ipak, stranku su uzdrmala dva dogadjaja – Konkordatska kriza i sporazum u Foršašku između Seljačko-demokratske koalicije i Udružene opozicije 1937.

Prava provera snage JRZ bili su izbori za Narodnu skupštinu 1938. Ovo poglavje upoznaje čitaoca sa uzrocima raspisivanja prevremenih izbora, izbornom kampanjom i njenim rezultatima. Iako je M. Stojadinović dobio potrebnu većinu, ipak je pretrpeo neuspeh ako se imaju u vidu okolnosti izbora: javno glasanje, činovnički aparat, cenzura štampe itd. Time je njegova spoljna politika dovedena u pitanje, dok je na unutrašnjem planu izgubio svaku mogućnost da »u ime svih Srbiju« pregovara sa V. Mačekom o rešenju hrvatskog pitanja, pogotovo što nije dobio podršku Šumadije i zapadne Srbije. U posebnom poglavju obraduje se organizacija vladajuće stranke na Kosovu, Metohiji i Sandžaku i njen rad na tom području. Ostromna većina stanovništva bila je muslimanske veroispovesti i glasala je za političku partiju za koju se opredeli članovi bivšeg Džemijeta. Pošto su oni bili uz svaki režim smatrajući da je to najbolja politika za njih, predsednik vlade je nastajao da ih u što većem broju pridobije. Uz to i solidna organizacija stranke na terenu doprinela je činjenica da je JRZ dobita preko 90% glasova birača izaslih na izbore na ovom području.

U Beogradu prvi pododbori JRZ osnivani su početkom 1936. posle razlaza sa GO NRS. Pored prikaza teškoća u radu stranke, u ovom poglavju najinteresantniji su rezultati izbora iz 1938. JRZ je donešla ubedljivu pobedu, ali je procenat izaslih birača bio ispod 50%.

Vladajući režim poklanjao je veliku pažnju odnosima prema nacionalnim manjinama koje su činile 15% stanovništva Kraljevine Jugoslavije. Poglavlje obraduje uglavnom četiri najbrojnije nacionalne manjine: Nemce, Madare, Rumune i Albance. Izuzev Rumuna sve ostale su težile otcepljenju teritorija koje su nastanjivale i priključenju matici. S druge strane M. Stojadinović je znao da bez njihove podrške ne može pobediti opoziciju, naročito u Vojvodini. Stoga je došlo do pregovora sa političkim predstavnicima manjinskih skupina, obećanja da će im se izaći u susret u određenim zahtevima (nekki su i ostvareni), finansiranjem iz državnog budžeta štampe koja pozitivno piše o režimu itd.

U pogledu socijalnog sastava članstva JRZ, osim državnih činovnika, primetan je veliki broj zemljoradnika i drugih slojeva društva (lekari, advokati, trgovci, industrijalci, brodovlasnici itd.) koji su pristupili JRZ da ne bi izgubili privi-

legije ili su se nadali da će steći nove. Zbog malog broja radnika i omladine režim je osnivao Jugoslovenski radnički savez i Omladinu JRZ, organizacije koje su se postepeno gasile silaskom M. Stojadinovića sa političke pozornice. Propaganda je bila značajan činilac u popularisanju, obaveštavanju o radu stranke i vrbovanju novih članova. Zvanični partijski list bila je »Samouprava«, dok su po banovinama izlazili mnogi režimski časopisi. Isti cilj su imale i sekცije (umetničke, foto, filmske i dr.) koje je osnivao GO JRZ. Najznačajniji deo ovog poglavlja obuhvata konkordatska kriza. Iako je tekst Konkordata napisan za života kralja Aleksandra Karađorđevića potpisala ga je vlada M. Stojadinovića 25. jula 1935. Kriza se otvorila 1937. pokušajem ratifikacije ovog dokumenta u Narodnoj skupštini. Suočena sa snažnim otporom Srpske pravoslavne crkve, srbijskih opozicionih stranaka i srpskog naroda, vlada je morala da odustane od usvajanja zakona o Konkordatu u Senatu.

U poslednjem poglavlju autor objašnjava pad M. Stojadinovića kao posledicu unutrašnjih i spoljnopolitičkih uzroka. Početak kraja predsednika vlade bila je konkordatska kriza i činjenica da sa V. Maćekom nije postignut sporazum o rešavanju hrvatskog pitanja. Na planu spoljne politike uzroci su bili sviše naglašen prosovinski stav, kao i pritisak britanske i francuske diplomatijske na kneza Pavla da prekine sa takvim spoljnopoličkim kursom svoje vlade.

Pred čitaocem je delo koje u mnogome ponjавa prazninu u našoj istoriografiji koja je sa svim malo pažnje posvetila izučavanju delatnosti političkih stranaka u Kraljevini Jugoslaviji posle 1929. Uz dobar naučni aparat, mali nedostatak predstavlja činjenica da na kraju knjige nije dat spisak literature izvora. Gledano u celini ova monografija – sa nekim radovima istoričara mlade generacije, pre svih M. Radojević i R. Šerba, otvara nove vidike u istraživanju uglavnom srpskog etničkog prostora i srpskih građanskih struktura posle uvođenja 6-januarskog režima.

Aleksandar Đorđević

Dr Momčilo Mitrović, IZGUBLJENE ILUZIJE, Prilozi za istoriju Srbije 1944–1952, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1997, str. 307

Dr Momčilo Mitrović već duži niz godina proučava teme iz perioda obnove i izgradnje Srbije u prvoj posleratnoj deceniji. Rezultat tog rada je i ova monografija satkana od više autonomnih tematskih celina. Tematska struktura ove knjige data je u pet poglavlja: Godine posle, Kako su razvlaćivani, Skriveni ciljevi – Sudovi časti, Izgubljene iluzije, Revolucionarni subjekti na delu.

Autor na osobit način prati gotovo celokupnu materijalnu i društvenu obnovu, rekonstrukciju i nadgradnju Srbije u prvom i, može se slobodno reći, najvažnijem ciklusu njenog urastanja u društveno-ekonomske, političke, kulturne i međunacionalne odnose posleratne Jugoslavije na sistematski novim osnovama.

Sadržajima koji najviše odsliskavaju duhovnu klimu vremena, jer su posledica sveukupnih nastojanja revolucionjom izgradivanih mehanizama vlasti za upravljanje i osmišljavanje novih odnosa u društvu, knjiga sadrži mnoštvo dobrih fundiranih činjenica o vrlo heterogenim aktivnostima partijskog i političkog vodstva predvođenog Komunističkom partijom Srbije u rešavanju administrativnih, upravnih, privrednih, kulturnih i drugih pitanja. Osim pregalačke naredbodavnosti i gotovo slepe poslušnosti u njihovom rešavanju bila je u mnogo većem stepenu neophodna postupnost i strpljivost.

Najime, tada posejane iluzije, nesputavane dinamizmom dirigovanim s vrha partijskom vlastom i očekivanjem brzog uspeha na svim planovima, već na početku perioda obnove pokazale su se neodrživim zbog preskromnih materijalnih, obrazovnih, tehničkih i duhovnih potencijala, onih kojima se bespovorno moralo verovati. Za suptilne društveno-ekonomske promene ratni dinamizam, izjednačen sa nekada »ratnim komunizmom« u SSSR-u, bio je samo dobra pretpostavka, svakako ne i dovoljna. U sudaru sa realnostima života kojima se, po svaku cenu, želeo dati drugačiji smisao propagandnim arsenalom crno-belog gledanja na sva pitanja društva i razvoja, uz beskrajna i često isprazna verovanja da je sve moguće i dostupno ako se šrtuje idealima »novog čoveka«, »novog društva« i »novog vremena«, posejano je mnoštvo iluzija koje ničega zajedničkog nisu imale sa realnim mogućnostima materijalno i duhovno iscrpljenog naroda u uslovima okupacije i tokom rata.

Upravo ukazujući na nedovoljno poznavanje uslova i ove materijalne i duhovne nemoći, zaneti prekrutim shvatanjem idejnih i stranačkih podela i prebrzi u davanju procenu »neprijatelj«, »otpadnik«, »ideološki protivnik«, »kolebljivac« itd., što se vezivalo uz nazive četnici, nedievcvi, ljotičevci, dražinovci, dragoljubovci i sl. o čemu nas ova Mitrovićeva publikacija obaveštava sjajnom rekonstrukcijom mnoštva karakterističnih činjenica, u stanju smo da obogatimo saznanja o ovom delu prošlosti na nov istoriografski način pristupom rasterećenim do skorašnjih šablona i stereotipa.

Bilo da analizira problem obnove i izgradnje, da prati ponašanja revolucionarnog subjekta na delu, govori o sudovima časti ili o segmentima kao što su delovi rada koji se odnose na izgubljene iluzije i sudbinu partijskog članstva u Srbiji u vreme Informbiroa, autor, maniom vrsnog istraživača i istoričara, čija smirena i dobro sklopljena rečenica seže do samih, izvorom dathih mogućnosti, pažljivo rekonstruiše, analizira i sublimi-

ra misaone celine koje ovu temu čine atraktivnom i podsticajnom za dalja proučavanja.

Pred sadržajima poredanim u ovako ponudenoj strukturi rada o vremenu koje po svemu postaje osobit predmet pažnje istoričara, čini se da tek prava dubinska istoriografska istraživanja slede, a dosad učinjeno samo je deo promišljanja istoričara, sociologa i politokologa koji se još ne upuštaju u sinteze ovakvog obuhvata. U tom smislu naučna erudicija M. Mitrovića koji nas je dosadašnjim radovima i knjigama navikao na svojevrsno promišljanje o akterima istorijskih događaja, gde se odslikava sudbina mnoštva ličnosti, bez obzira na značaj i veličinu njihovih biografija, pomoći će da se ovako složeni procesi sagledavaju bez apologetike i ideološke ostraćenosti. Ovo je utoliko važnije što je Jugoslavija kao i pitanja kojima se autor bavi, a odnosи se na Srbiju u periodu od 1944. do 1952, postala deo završenog istorijskog procesa koji se može strpljivo proučavati u svim segmentima društveno-ekonomske, idejne, kulturne, političke i svakako duhovne strukture, načinom koji istorijski zanat strogo propisuje i vrednuje.

Svestan izazova pred kojim se našao ovako obuhvatnom rekonstrukcijom naznačenog razdoblja, M. Mitrović se našao u ulozi onog koji krči neuzoranu ledinu na koju tek silaze umni poslenici naše profesije s namerom da bez gneva i pristrasnosti stvore uslove za objektivne istoriografske sudove.

Sa veoma izraženom sklonosću za pažljiv odabir karakterističnih pojava, procesa, zbivanja i ličnosti, M. Mitrović naglašava smisao, ciljeve i zahteve obnovom menjane društvene realnosti Srbije u prvim poratnim godinama. Proučavajući stvaranje materijalnih osnova za prelazak na plansku privrednu uz pažljivo praćenje angažovanosti revolucionarnog subjekta u praktičnom delovanju na realizovanju ideja i planova nacionalizacije, kolonizacije, industrijalizacije, elektrifikacije itd. autor je uspešno otkrivao suštinski smisao kolektivizacije kojom su otvarani putevi prvom petogodišnjem planu kao izazovu »novog društva« u izgradnji o »novog čoveka« u idejnem osmišljavanju partijske države.

Srbija u ogledalu tako zamišljenih soorealističkih vizija partijsko-političkog vodstva, obezbeđenog mehanizmima zaštite ovako projektovanog cilja, išla je, kao i ostali delovi Jugoslavije, privredno, politički i društveno izgradjući se po matrici sovjetske teorije i prakse do Rezolucije Imformbiroa 1948. godine. A onda, petogodišnji plan, svi zaključeni privredni i politički aranžmani sa zemljama socijalističkog lagera i mnoštvo drugih uspostavljenih i započetih veza i odnosa, pretvorili su se u mučno dokazivanje ispravnosti marxističko-lenjinističke teorije i prakse primerene uslovima jugoslovenskog društva. Zapravo, išlo se sa uverenjem da se izabranim putem mislići dalje, mimo oštih i nedoslednih ideoloških kvalifikacija od strane rukovodstva zemalja Informbi-

roa koje su jugoslovensko političko vođstvo smatrale otpadničkim.

Pažljivo prateći usmeravanje energije društvenog i političkog zanosa u zadatim smerovima obnovom, izgradnjom i petogodišnjim planom, M. Mitrović ukazuje na pojačanu represiju prema svima koji su posumnjali u ispravnost cilja ili su tražili da bar budu upoznati sa razlozima naglog i neočekivanog zaokreta. Štaviše novostvorene okolnosti iskorisćene su za dodatna angažovanja kako bi se povećanim radom ubrzala izgradnja, a porezom, otkupom i davanjem nadoknadile potrebe države ne vodeći dovoljno računa o činjenici da je materijalna supstanca osiromašenog naroda u gradovima i selima bila na veoma niskom stupnju. Naime, održavanje visoke političke tenzije na unutrašnjem planu, uz ideološko čistunstvo prema klevetnicima u socijalističkom lageru i nespremnost do krajnjih granica moći da se potraži na drugoj strani sve dok uslovi opstanka države nisu postali svojevrsni raison d'être – o čemu u ovoj sintezi ima veoma dragocenih poruka i razmišljanja – pokazuje ozbiljnost Mitrovićeve naučne analize.

Pažljivo odslikavajući partijsku sudbinu članstva KPJ i KP Srbije, koje naviknuto da misli u skladu sa ideološkim šablonima sadržanim u Istoriji SKP-b, u novonastaloj realnosti gubi pravo na promišljanje van agitpropovskih pravila ponašanja, Mitrović nas poglavljem o propagandnoj ulozi plakata u periodu obnove, izgradnje i ideološke obnove, upozorava na one oblike simplificiranog komuniciranja sa narodnim massama, stilizovanim tako da daju najbrže efekte, a istovremeno ostavljaju najviše prostora za dobro organizovanu političku manipulaciju.

Obnova i izgradnja u vreme tzv. administrativnog centralističkog upravljanja, planiranja i usmeravanja celokupnih aktivnosti društvenih struktura poratne Srbije, potirala je svaku specifičnost već samom subordinacijom i strogim centralizmom na idejnem i privrednom planu, tako da svaki pokušaj segmentarnog istraživanja podrazumeva određeni nivo nezaobilazne opštosti. Time je, čini se, samo naizgled olakšan put istraživačima ovog perioda zatpanim faktografijsom najrazličitije provenijencije. Autor je veštим kombinovanjem oba pristupa: analiziranjem obnove i izgubljenih iluzija na opštem planu, a praćenjem ponašanja revolucionarnog subjekta u praksi na primerima požarevačkog okruga i valjevskog sreza, na parcijalnom – upravo ubedljivo pokazao kako uspešno izvedenoj obnovi i izgradnji Jugoslavije i Srbije posle rata ne protivreći ovako izabrani pristup proučavanja na prostoru Srbije. Strogo izvedena subordinacija u izvršavanju planova jednako je primerena proučavanju parcijalnih i opštih segmenata društvene i političke zbilje Srbije u periodu 1944–1952. godine.

IN MEMORIAM

VUJICA KOVAČEV 1930–1998

Dr Vijica Kovačev je rođen 22. januara 1930. u Bečeju. Osnovnu školu i gimnaziju je završio u svom rodnom mestu. Diplomirao je 1957. na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Grupi za istoriju. Od 1958. radio je u Istorijском arhivu CK SKJ, od 1961. u Institutu za istoriju radničkog pokreta naroda Jugoslavije i Institutu za izučavanje radničkog pokreta, a od 1969. u Institutu za savremenu istoriju, sve do odlaska u penziju 1995. Doktorirao je 1982. na Filozofskom fakultetu Novosadskog univerziteta. Iste godine izabran je u zvanje naučnog saradnika, a 1988. u zvanje višeg naučnog saradnika.

V. Kovačev je bio mladi učesnik obnove i izgradnje zemlje, skojevac, akcijski, udarnik. Iako se intelektualno formirao u znaku komunističke ideologije, sanjajući da menja, stvara bolji svet, on nikada nije postao dogmata, a dogma je duhovni oblik nasilja, nego se uvek kritički odnosio prema pokretu kome je pripadao, prema društvu, prema sebi.

Na fakultetu, a bio je dobar student, mnogo je naučio od svojih čuvenih profesora: V. Novaka, G. Ostogorskog, J. Tadića, I. Božića, M. Dinića, V. Ćubrilovića, što je uticalo da se opredeli za istoričara – istraživača.

U toku svoje višegodišnje stručne i naučne karijere radio je na raznovrsnim poslovima – stručnim, redakcijskim, naučnim. Njegovi radovi uglavnom se odnose na prve godine stvaranja i života Kraljevine Srbaca, Hrvata i Slovenaca i njenog reformističkog i revolucionarnog radničkog pokreta.

Kao dugogodišnji seriozni istraživač on je bio i svedok da je istorija sve prisutnija u životu savremenog čoveka, koji je njen jedini tvorac, a ona sastavni deo njegovog bića, da ne pripada samo prošlosti, nego da je uvek prisutna i u sadašnjosti, da ulazi u temelje svakog društva i da snažno utiče na sadašnjost opterećenu prošlošću i bremenitu budućnost.

Osnovno područje interesovanja V. Kovačeva bila je istorija radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji početkom dvadesetih godina i veze između radničkog i komunističkog pokreta Jugoslavije i Mađarske. Toj problematici posvećeni su njegovi prvi, a i mnogi kasniji radovi, kao što su: *Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917–1919.* u dva dela, objavljeno u »Istорији радниčkog pokreta«, zbornik radova, 3 i 4 (Beograd 1966. i 1967); *Delatnost Filipa Filipovića za vreme Prvog svetskog rata*, »Prilozi za istoriju socijalizma«, br. 1 (Beograd 1964); *Saradnja između mađarskih i jugoslovenskih komunističkih organizacija krajem 1918. i početkom 1919.*, »Istorijski glasnik«, br. 3–4 (Beograd 1967), *Organizacija mađarskih komunista emigranata iz Baranje u Jugoslaviju 1921–1922.*, »Prilozi za istoriju socijalizma«, br. 10 (Beograd 1976), *Politička aktivnost Filipa Filipovića za vreme i neposredno posle završetka Prvog svetskog rata* u F. Filipović »Revolucionarna misao i delo« (Beograd 1983) i dr.

U tim i drugim redovima V. Kovačev je izučio razvoj radničkog pokreta u Kraljevini SHS, u Hrvatskoj posebno, kako su ideje socijalizma nikle na tim prostorima, sa kakvim se problemima klasni radnički pokret sukobljavao i kako je sazrevao dajući doprinose boljem razumevanju ukupnog razvoja radničkog i komunističkog pokreta u Jugoslaviji.

Kao vrstan poznavalac madarskog jezika (služio se i francuskim, nemачkim, ruskim i italijanskim) objavio je nekoliko zapaženih radova u Budimpešti kao što su – *A Jugosrlav csapatok katonai intervenciojak elokesitesa a Magyar Tanacs kortarsasag ellen*, A Magayar Tanacska – rtansasag 50 evforduloja, Budapest 1970; *Kun Bela es a jugosrlav komunista morglav kapcalatani u: »Kun Bela«*, Budapest 1987. i dr. Zapaženi su i njegovi pozniji radovi kao što su: *Saveznička vojna misija u Budimpešti krajem 1918. i razgraničenje sa Madarskom u zborniku »Srbija 1918. i stvaranje jugoslovenske države«* (Beograd 1989); *Zakon o izuzetnim merama u slučaju rata i odnosi prema Srbima i srpskim dobrovoljcima u Madarskoj 1914–1918.* u zborniku radova »Dobrovoljci u oslobođilačkim ratovima Srbia i Crnogoraca« (Beograd 1996) i dr.

Ceneći značaj istorijskih izvora kao brane od pristrasnosti vremena i nezaborava prošlosti, kao kulturne baštine, bez kojih nema istorijskog pamćenja i istorijske nauke, racionalnog znanja i istorijske svesti, V. Kovačev je marljivo radio ne samo na njihovom sakupljanju i izučavanju već i publikovanju. O tome, pored ostalog, svedoče dva objavljena toma grade: *Sabrana dela Filipa Filipovića*, tom VII (1921–1924) (Beograd 1987) i *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ, 20.–24. juli 1920, Plenarne sednice CPV KPJ, februar–decembar 1920*, Beograd 1983. (koji je priredio sa dr Ubavkom Vujošević).

V. Kovačev je učestvovao i na brojnim naučnim skupovima, stručnim raspravama, recenzirao više knjiga i drugih radova.

Prema svom pozivu istraživača, istoričara savremene istorije Jugoslavije, odnosio se profesionalno, maksimalno odgovorno i to kako prema istraživanju izvora, tako i prema svojim tekstovima marljivo i dugotrajno ih proveravajući i dopunjavajući.

Najznačajniji Kovačev rad svakako je njegova doktorska disertacija *Na zajedničkom frontu revolucije. Veze između jugoslovenskih i madarskih komunista 1918–1919. i učešće Jugoslovena u Madarskoj revoluciji 1919.* (Beograd 1987). Ta kompleksna studija rezultat je višegodišnjih istraživanja u zemlji i svetu (Madarskoj, Francuskoj, Italiji) o revolucionarnim procesima u Jugoslaviji, Madarskoj i na Balkanu u prvim godinama posle Prvog svetskog rata. Izvorno izvanredno utemeljena i stilski doterana, studija će dugo biti nezaobilazna za sve istraživače te problematike.

Svestrano i seriozno angažovanje dr Vujice Kovačeva u izučavanju istorije radničkog i komunističkog pokreta u Jugoslaviji i Madarskoj u prvim godinama posle Prvog svetskog rata bilo je veliko, kao i njegov doprinos istoriografiji savremene istorije Jugoslavije.

Vujica Kovačev je bio obrazovan, uman, pouzdan, častan, čuvao je dostojanstvo poziva, bio čovek tolerancije, sumnji ali i mudrosti, okrenut budućnosti, zračio je kohezijom, uspostavljao harmoniju u svakoj sredini. Iako nije mnogo pisao, tragalaštvom i kritičkim radovima ostavio je trag o sebi. Svojim životom i radom služio je svemu što uzdiže misao i dostojanstvo čoveka i unapreduje ljudsko znanje i razumevanje.

ISTORIJA 20. VEKA, 1998, 1

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Petar Kačavenda, direktor

Tiraž: 500
Prvo izdanje

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije broj: 451-03-941/94-02
od 30. 06. 1994. godine ne plaća se porez na promet

Štampa: GIP »Kultura«, Beograd, Maršala Birjuzova 28

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

Dr Nikola Žutić

RIMOKATOLIČKA CRKVA I HRVATSTVO
OD ILIRSKE IDEJE DO VELIKOHRVATSKE REALIZACIJE 1453–1941

Dr Momčilo Pavlović

SRPSKO SELO 1945–1952 • OTKUP

Mr Nebojša Popović

JEVREJI U SRBIJI 1918–1941

Mr Dragan Tešić

JUGOSLOVENSKA RADIKALNA ZAJEDNICA
U SRBIJI 1935–1939

BALKAN POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA
Zbornik radova sa naučnog skupa

THE BALKANS AFTER THE SECOND WORLD WAR

Collection of Works from the scientific Conference

DOBROVOLJCI U OSLOBODILAČKIM RATOVIMA
SRBA I CRNOGORACA

Zbornik radova sa naučnog skupa

MOJKOVAČKA OPERACIJA 1915–1916

Zbornik radova sa naučnog skupa

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,
Beograd, Trg Nikole Pašića 11 ili Telefonom/faksom 3234-517